ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

# ΕΜΦΥΛΙΟΙ ΠΟΛΕΜΟΙ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΕΡΙΔΕΣ (1321-1328, 1341-1347)

## *Τὸ δίπολο Νικηφόρος Γρηγορᾶς – Ἰωάννης Καντακουζηνὸς*

Τὸ τέλος τοῦ Βυζαντίου ἦταν προδιαγεγραμμένο, ἀπὸ τὴν στιγμὴ ποὺ χάθηκε γιὰ πάντα ἡ Μικρὰ Ἀσία. Τὸ κράτος ἀναλώθηκε σὲ ἐσωτερικὲς καὶ ἐν πολλοῖς στεῖρες ἀντιπαραθέσεις ποὺ εἶχαν μοιραῖα καὶ πολιτικὲς προεκτάσεις, ὅπως συνέβη μὲ τὴν ἡσυχαστικὴ ἔριδα. Οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοι –μὲ διακύβευμα τὴν ἐξουσία καὶ μόνον καὶ ὄχι γιὰ ἰδέες– συνεχίστηκαν σὲ ὅλη τὴν διάρκεια τοῦ 14ου καὶ 15ου αἰ. μέχρι καὶ τὴν ὑποδούλωση τῆς Πελοποννήσου. Ὁ πληθυσμὸς τοῦ συρρικνωμένου πλέον κράτους μειώθηκε δραματικὰ ἐξαιτίας τῶν μακροχρόνιων πολέμων καὶ τοῦ Μαύρου Θανάτου, στὸ πέρασμα τοῦ ὁποίου χάθηκαν πολλὲς χιλιάδες, ὅπως καὶ ἀπὸ τὴν φυγὴ πολλῶν ἄλλων, ποὺ γιὰ νὰ ἐπιβιώσουν κατέφευγαν στὶς τουρκοκρατούμενες περιοχές.

Ἡ πολιτικὴ κρίση ποὺ μάστιζε τὴν βασιλεία τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄ συνεχίστηκε καὶ ἐπὶ τῶν διαδόχων του. Ὅταν ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς ξεκίνησε νὰ γράφει τὴν Ἱστορία του στὴν δεκαετία 1340-1350, εἶχαν σημειωθεῖ ἤδη οἱ δύο αἱματηροὶ ἐμφύλιοι πόλεμοι, ὁ ἕνας τῶν δύο Ἀνδρονίκων (1321-1328), καὶ ὁ δεύτερος ἀνάμεσα στὴν Ἄννα τῆς Σαβοΐας καὶ τὸν Ἰωάννη Καντακουζηνὸ (1341-1347). Ὁ Γρηγορᾶς περιέγραψε ρεαλιστικὰ τὶς καταστροφὲς ποὺ ἄφησε πίσω του ὁ ἐμφύλιος σπαραγμὸς στὴν Μακεδονία καὶ τὴν Θράκη. Γιὰ τὴν κατάντια τοῦ κράτους εὐθύνονταν ὅμως ἀποκλειστικὰ οἱ κρατοῦντες, οἱ ὁποῖοι καπηλεύτηκαν τὴν ἀλήθεια, τὴν μόνη ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ σώσει τὸ γένος, κατὰ

τὴν ἄποψη πάντα τοῦ Γρηγορᾶ. Καὶ αὐτὸς ἀνήγαγε τὴν κρίση στὴν βασιλεία τοῦ Μιχαὴλ Η', ἀποδεχόμενος τὴν ἐξιστόρηση τοῦ Παχυμέρη. Ἀλλὰ γιὰ τὶς καταστροφὲς ποὺ προκλήθηκαν στὸν δεύτερο ἐμφύλιο (1341-1347) ἐπέρριπτε τὴν εὐθύνη ἀποκλειστικὰ στὸν Ἰωάννη Καντακουζηνό, μὲ τὸν ὁποῖο εἶχε ἔρθει σὲ ἀνοιχτὴ ρήξη μὲ ἀφορμὴ τὴν ἡσυχαστικὴ ἔριδα. Ὁ Γρηγορᾶς τὸν κατηγορεῖ εὐθέως ὅτι χρησιμοποίησε τοὺς Ἡσυχαστὲς προκειμένου νὰ πάρει τὴν ἐξουσία, ὅτι ἐπενέβη ὡς μὴ ὄφειλε στὶς ἐκκλησιαστικὲς ἀποφάσεις, ἀκόμη ὅτι τὸν καταδίωξε καὶ προσπάθησε νὰ τὸν ἐξοντώσει. Καὶ πράγματι ὁ Γρηγορᾶς φυλακίστηκε κατ' ἐντολὴν τοῦ Καντακουζηνοῦ στὴν Μονὴ τῆς Χώρας ἐπὶ τέσσερα χρόνια, ὅπου συνέχισε, ὡστόσο, νὰ γράφει τὸ ἔργο του. Περιέγραψε ἀκόμη μὲ μελανὰ χρώματα τὴν περίοδο τοῦ ἐμφυλίου πολέμου (XV 3, 753,20-754,22), στὴν διάρκεια τοῦ ὁποίου ὁ Καντακουζηνός, ὡς γνωστόν, ζήτησε τουρκικὲς ἐνισχύσεις ἀρχικὰ ἀπὸ τὸν ἐμίρη τοῦ Ἀιδινίου Οὐμοὺρ καὶ ἀργότερα ἀπὸ τὸν ὀθωμανὸ ἐμίρη τῆς Βιθυνίας Ὀρχάν, στὸν ὁποῖο πρόσφερε ὡς σύζυγο τὴν κόρη του Θεοδώρα. Οἱ τοῦρκοι σύμμαχοι βοήθησαν τὸν Καντακουζηνὸ νὰ πάρει τὴν ἐξουσία, ἀλλὰ τότε ἀκριβῶς ἄρχισαν νὰ ἐγκαθίστανται μονίμως στὰ εὐρωπαϊκὰ ἐδάφη. Τὸ 1352 κατέλαβαν τὸ κάστρο Τζύμπη καὶ τὸ 1354 τὴν Καλλίπολη, μία στρατηγικῆς σημασίας πόλη, ποὺ ἔγινε τὸ ὁρμητήριό τους γιὰ περαιτέρω κατακτήσεις. Ὁ φιλόδοξος Καντακουζηνὸς δὲν μποροῦσε νὰ προβλέψει τὶς καταστροφικὲς συνέπειες ποὺ εἶχε ἡ συμμαχία του.[1]

Πρόκειται γιὰ μιὰ ἀντιπολιτευτικὴ Ἱστορία, κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος της, μιὰ καταγγελία ἐναντίον τοῦ Καντακουζηνοῦ καὶ τῶν ὀπαδῶν τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, ἕνα μανιφέστο τῶν ἀπόψεων τοῦ Γρηγορᾶ γύρω ἀπὸ τὸ κτιστὸν ἢ ἄκτιστον τοῦ θαβωρίου φωτός, ἐν πολλοῖς μία ἄνιση Ἱστορία μὲ πολυσέλιδες, μονότονες θεολογικὲς παρεκβάσεις καὶ μὲ πλῆθος ἀναφορῶν ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα. Ἐν κατακλεῖδι, ὁ Γρηγορᾶς ἔθετε τὴν διαφύλαξη τοῦ ὀρθοῦ δόγματος ὑπεράνω τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας, διότι ἀπὸ τὴν εὐσέβεια τοῦ βασιλέως ἐξαρτιόταν ἡ εὐδαιμονία τῆς αὐτοκρατορίας.

Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν φορτισμένη συναισθηματικὰ Ἱστορία τοῦ Γρηγορᾶ, ἡ Ἱστορία τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ διαβάζεται σὰν ἕνα βαρετὸ μυθιστόρημα. Περιγράφει τὴν ἱστορία δύο φίλων, τοῦ νεαροῦ πρίγκιπα Ἀνδρονίκου Γ', τὸν

1. Ostrogorsky, *Ἱστορία*, III, 216, 227.



ὁποῖο κατέτρεχε ὁ παππούς του, ὁ Ἀνδρόνικος Β', καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ ἀφηγητῆ, δηλαδὴ τοῦ Καντακουζηνοῦ, μὲ τὴν βοήθεια τοῦ ὁποίου ὁ νεαρὸς Ἀνδρόνικος κατέλαβε τὸν θρόνο. Ἡ ἐξιστόρηση συνεχίζει μὲ τὰ γεγονότα τοῦ ἐμφυλίου πολέμου καὶ τὴν κατάληψη τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὸν Καντακουζηνὸ καί, ὅπως διατείνεται, παρὰ τὴν θέλησή του. Αὐτὸ εἶναι καὶ τὸ μήνυμα ποὺ θέλει νὰ δώσει στὸν ἀναγνώστη – ὅτι ἀνέβηκε στὸν θρόνο δίχως νὰ τὸ ἐπιδιώκει. Ἕνα ἀπολογητικὸ κείμενο γιὰ τὴν ἄνοδο καὶ τὴν πτώση του ἀπὸ τὴν ἐξουσία, στὸ ὁποῖο αὐτοπαρουσιάζεται σὰν μάρτυρας ποὺ ἀγωνίστηκε ἐνάντια στὶς δυνάμεις τοῦ κακοῦ, ὅπως ἀκριβῶς οἱ βιβλικοὶ πατέρες, ὁ Ἰωσὴφ καὶ ὁ προφητάναξ Δαβίδ. Ἄλλωστε, ὁ Θεὸς τὸν προόρισε γιὰ τὴν βασιλεία, ἀποκαλύπτοντας τὸ θέλημά του στὸν μητροπολίτη Διδυμοτείχου, ὁ ὁποῖος καὶ τὸν ἀναγόρευσε.[3] Στὴν περίπτωση τοῦ διπόλου Γρηγορᾶ-Καντακουζηνοῦ, ὁ πρῶτος ἔγραφε καθὼς τὰ πολιτικὰ πράγματα ἐξελίσσονταν, ὁπότε οἱ στόχοι του ἄλλαζαν ἀνάλογα μὲ τὶς περιστάσεις, ἐνῶ ὁ δεύτερος ἐξαρχῆς στόχευε στὴν προσωπική του δικαίωση καὶ ὑστεροφημία.

2. Cf. F. Tinnefeld, «Idealizing Self-centered Power Politics in the Memoirs of Emperor John VI Kantakouzenos», *ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ. Studies in Honor of Speros Vryonis, Jr.*, I, New Rochelle, N.Y. 1993, 397-415.

3. A.P. Kazhdan, «L'Histoire de Cantacuzène en tant qu'œuvre littéraire», *Byz* 50 (1980) 279-327.

## Η *ΡΩΜΑΪΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ* ΤΟΥ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΓΡΗΓΟΡΑ

Ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς, ὁ σημαντικότερος λόγιος ποὺ ἀνέδειξε ὁ 14ος αἰώνας, γεννήθηκε στὴν Ἡράκλεια τοῦ Πόντου περὶ τὸ 1295 ἢ κατ' ἄλλην ἄποψη τὸ 1293/1294.[4] Ἦταν ἀνιψιὸς τοῦ μητροπολίτη Νικομηδείας καὶ ἀργότερα Ἡρακλείας τοῦ Πόντου Ἰωάννη, κοντὰ στὸν ὁποῖο μαθήτευσε τὰ πρῶτα χρόνια τῶν σπουδῶν του. Γιὰ τοὺς γονεῖς του καὶ τὴν κοινωνική τους θέση ἐλάχιστα πράγματα γνωρίζουμε. Ὁ Γρηγορᾶς παρεμπιπτόντως σὲ μία ἐπιστολή του πρὸς τὸν Νικηφόρο Μετοχίτη ἀναφέρει μόνον ὅτι ὁ πατέρας του δὲν ἦταν ἰδιαίτερα μορφωμένος.[5] Ὁ ἴδιος διδάχθηκε κοντὰ στὸν ἐκ μητρὸς θεῖο του Ἰωάννη τοὺς ἕλληνες κλασικοὺς καθὼς καὶ θεολογικὰ μαθήματα. Πολὺ ἀργότερα ὁ Γρηγορᾶς θὰ αἰσθανθεῖ τὴν ἀνάγκη νὰ γράψει τὴν βιογραφία τοῦ λόγιου ἱεράρχη ἀναφερόμενος καὶ στὸ χρέος του γιὰ τὴν ὑποστήριξη ποὺ βρῆκε στὸ πρόσωπό του.[6] Πρόκειται γιὰ μιὰ ἐνδιαφέρουσα προσωπικότητα, ποὺ προφανῶς σφράγισε μὲ τὴν παρουσία της τὴν μετέπειτα σταδιοδρομία τοῦ Γρηγορᾶ. Ὁ Ἰωάννης ἀνῆκε στὴ μερίδα ἐκείνη ποὺ ἀντιτάχθηκε ἐνεργὰ στὴν ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ τοῦ Μιχαὴλ Η' καὶ συγκεκριμένα στὸ ἐπίμαχο θέμα τῆς Ἕνωσης

---

4. Βλ. V. Grecu, «Das Geburtsjahr des byzantinischen Geschichtsschreibers Nikephoros Gregoras», *Académie Roumaine. Bulletin de la Section historique* 27 (1946) 56-61, καθὼς καὶ H.-V. Beyer, «Eine Chronologie der Lebensgeschichte des Nikephoros Gregoras», *JÖB* 27 (1978) 127-155.

5. Ἐπιστ. 112, Leone, 295,29-296,35. van Dieten, *Nikephoros Gregoras Rhomäische Geschichte*, I, 2.

6. V. Laurent, «La Vie de Jean, Mètropolite d'Héraclée du Pont», *Ἀρχεῖον Πόντου* 6 (1934) 3-63.



τῶν Ἐκκλησιῶν. Γιὰ τὴν στάση του αὐτὴ καταδιώχθηκε ἀπὸ τοὺς Ἑνωτικούς, ἀλλὰ μὲ τὸν θάνατο τοῦ Μιχαὴλ Η' ἀποκαταστάθηκε καὶ μάλιστα κατέλαβε τὸν μητροπολιτικὸ θρόνο τῆς Νικομήδειας καὶ ἀργότερα τῆς Ἡράκλειας τοῦ Πόντου.[7]

Μὲ τὴν ὑποστήριξη τοῦ συγγενῆ του, ὁ Γρηγορᾶς περὶ τὸ 1311 συνέχισε τὶς σπουδές του στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου εἶχε τὴν τύχη νὰ μαθητεύσει τὴν περίοδο 1312-1315 κοντὰ στὸν μετέπειτα πατριάρχη Ἰωάννη ΙΓ' Γλυκὺ (1315-1319), ἀπὸ τὸν ὁποῖο διδάχθηκε γραμματική, ρητορικὴ καὶ ἀριστοτελικὴ λογικὴ (VII 11, 270,20-271,2). Ἡ σχέση ποὺ δημιουργήθηκε μεταξὺ μαθητῆ καὶ δασκάλου, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ προοίμιο τῆς διαθήκης τοῦ Ἰωάννη Γλυκύ, τὴν ὁποία συνέταξε ὁ Γρηγορᾶς περὶ τὸ 1319, ἦταν σχέση υἱοῦ πρὸς πατέρα (VIII 2, 289,21-23). Ἡ ραγδαία του πρόοδος στὰ γράμματα σύντομα τοῦ ἐπέτρεψε νὰ συνδεθεῖ καὶ μὲ τὸν μέγα λογοθέτη καὶ διάσημο ἀνθρωπιστὴ τοῦ 14ου αἰώνα Θεόδωρο Μετοχίτη, κοντὰ στὸν ὁποῖο ἀνακάλυψε νέους ὁρίζοντες καὶ ἐπιστημονικὰ ἐνδιαφέροντα: τὴν μελέτη τῆς ἀστρονομίας καὶ τῆς φιλοσοφίας. Ὁ Μετοχίτης τὴν περίοδο ἐκείνη δέσποζε, ὡς γνωστόν, στὴν πνευματικὴ καὶ πολιτικὴ ζωὴ τῆς Κωνσταντινούπολης. Τὸ ὅτι ἀνέθεσε στὸν Γρηγορᾶ τὴν μόρφωση τῶν παιδιῶν του, Νικηφόρου καὶ Εἰρήνης, εἶναι δεῖγμα ἐμπιστοσύνης καὶ συνάμα εὔνοιας πρὸς τὸν νεαρὸ λόγιο. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ χρονολογεῖται τὸ 1321. Στὸ τέλος, τοῦ κληροδότησε τὴν βιβλιοθήκη του καὶ τὰ κατάλοιπά του στὴν Μονὴ τῆς Χώρας: *ὅτι διάδοχον τῆς αὐτοῦ σοφίας ἐπεποιήκει με. δείκνυσι δὲ τοῦτο σαφέστερον ἔν τε ταῖς πρὸς ἐμὲ τούτου ἐπιστολαῖς ἔν τε τοῖς ἔπεσιν, ἃ πεποίηκεν ὕστερον ἐν τῇ ἐξορίᾳ αὐτοῦ* (VIII 5, 309,8-11).[8] Μὲ

---

7. V. Laurent, «La personnalité de Jean Héraclée (1250-1328), oncle et précepteur de Nicéphore Grégoras», *Ἑλληνικὰ* 3 (1930) 297-315.

8. Τὴν εὐγνωμοσύνη του πρὸς τὸν Μετοχίτη ἐκφράζει ὁ Γρηγορᾶς καὶ στὶς ἐπιστολὲς ποὺ τοῦ ἀπηύθυνε: *Ἐμὲ τῆς τῶν γονέων ἄρτι κηδεμονίας ἀπηλλαγμένον οἱ τῆς τοῦ θεοῦ προνοίας λειμῶνες εὐθὺς διεδέξαντο, παρ' ὧν ἐς τόδε ποικίλους καὶ ἀπορρήτους τρυγῶν αἰσθάνομαι τοὺς καρπούς*. Ἐπιστ. 27, Leone, 91,1-92,1. Πβ. καὶ ἐπιστ. 23-26, Leone, 77,1-91,16. Βλ. καὶ I. Ševčenko – J. Featherstone, «Two Poems by Theodore Metochites», *The Greek Orthodox Theological Review* 26 (1981) 36, στ. 206 κ.ἑ., 40, στ. 285 κ.ἑ.

τὰ πνευματικὰ ἐφόδια ποὺ διέθετε καὶ φυσικὰ τὴν ὑποστήριξη τοῦ μεγάλου λογοθέτη, ὁ Γρηγορᾶς παρουσιάστηκε τὴν ἴδια κιόλας χρονιὰ στὴν αὐτοκρατορικὴ αὐλὴ καὶ ἐπέδειξε τὴν λογιοσύνη του στὸ ἐγκώμιο ποὺ διάβασε πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀνδρονίκου Β′ (VIII 8, 328,5-9). Ἐντυπωσίασε, ὅπως ἄλλωστε ἀναμενόταν, τοὺς κύκλους τῆς αὐλῆς καὶ εὔκολα κέρδισε τὴν εὔνοια τοῦ αὐτοκράτορα, ὁ ὁποῖος τοῦ πρότεινε τὸ ἀξίωμα τοῦ χαρτοφύλακος. Ὁ Γρηγορᾶς δὲν τὸ ἀποδέχθηκε, ὡστόσο, προβάλλοντας ὡς ἐπιχείρημα τὸ νεαρὸν τῆς ἡλικίας του καὶ τὴν ἐπιθυμία του νὰ ἀφοσιωθεῖ στὴν μελέτη (VIII 9, 340,1-17).[9]

Τὸ 1322/1323 ὑπέβαλε στὸν Ἀνδρόνικο Β′ ἕνα σχέδιο γιὰ τὴν διόρθωση τοῦ Ἰουλιανοῦ ἡμερολογίου βάσει τῶν ἀστρονομικῶν του μετρήσεων, ἀλλὰ ἡ μεταρρύθμιση ποὺ πρότεινε κρίθηκε ἄκαιρη ἀπὸ τὴν αὐλὴ (VIII 13, 364,3 κ.ἑ.), ἀλλὰ υἱοθετήθηκε ἀπὸ τὸν πάπα Γρηγόριο ΙΓ′ τὸ 1578. Τὸ 1326 ὁ αὐτοκράτορας τοῦ ἐμπιστεύθηκε μιὰ διπλωματικὴ ἀποστολὴ στὴν Σερβία, πρὸς τὸν βασιλέα Στέφανο Γ′ Οὖρεσι, γιὰ νὰ διαπραγματευτεῖ τὴν ἐπιστροφὴ τῆς Εἰρήνης, θυγατέρας τοῦ Θεοδώρου Μετοχίτη, ἀπὸ τὰ Σκόπια, ὅπου εἶχε ἐπισκεφθεῖ τὴν θυγατέρα της, τὴν σύζυγο τοῦ σέρβου ἡγεμόνα. Ἡ περιγραφὴ τοῦ ταξιδιοῦ του ἔχει περιληφθεῖ στὴν Ἱστορία του (VIII 14, 374,19-381,20) μᾶς παραδίδεται ὅμως καὶ σὲ δύο ἐπιστολές του πρὸς τὸν Ἀνδρόνικο Ζαρίδη καὶ τὸν φίλο του Ἀθανάσιο ἀντίστοιχα.[10] Μὲ τὴν πτώση τοῦ Ἀνδρονίκου Β′ (24 Μαΐου 1328) καὶ τὴν ἄνοδο τοῦ ἐγγονοῦ του στὴν ἐξουσία, τοῦ Ἀνδρονίκου Γ′, ὁ Γρηγορᾶς λόγῳ τῶν σχέσεών του μὲ τὴν αὐλὴ καὶ ἰδίως μὲ τὸ περιβάλλον τοῦ Θεοδώρου Μετοχίτη, ἔπεσε σὲ δυσμένεια. Ἡ περιουσία του δημεύτηκε καὶ γιὰ ἕνα διάστημα ἀποκόπηκε ἀπὸ τοὺς μαθητές του καὶ τὴν διδασκαλία, ἐνῶ ὁ εὐεργέτης του ἐξορίστηκε σὲ μιὰ μονὴ στὸ Διδυμότειχο (IX 7, I, 428,20-21).[11] Δὲν ἄργησε, ὡστόσο, νὰ δημιουργήσει στενοὺς δεσμοὺς μὲ παράγοντες τοῦ νέου καθεστῶτος καὶ νὰ συνδεθεῖ μὲ τὸν Ἰωάννη Καντακουζηνό, τὸν ἀνεκτίμητο φίλο

9. Beyer, «Eine Chronologie der Lebensgeschichte des Nikephoros Gregoras», 130-133.

10. Ἐπιστ. 32ª, Leone, 103-115.

11. *Τοῦ σοφωτάτου Νικηφόρου τοῦ Γρηγορᾶ, Διάλογος Φλωρέντιος ἢ περὶ σοφίας*, ἔκδ. P.L.M. Leone, [Byzantina et Neo-hellenica Neapolitana – IV], Νάπολι 1975, στ. 197-208.



τοῦ νέου αὐτοκράτορα.[12] Ἐπίσης συνδέθηκε στενὰ μὲ τὸν αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικο Γ′, στὴν αὐλὴ τοῦ ὁποίου δὲν ἄργησε νὰ καθιερωθεῖ ὡς λόγιος, γεγονὸς ποὺ ἐπιβεβαιώνουν οἱ ἐπιτάφιοι λόγοι ποὺ ἔγραψε γιὰ τὸν Ἀνδρόνικο Β′ (X 1, 465,5-472,6), τὴν μητέρα τοῦ αὐτοκράτορα Ξένη (X 6, 490,14-495,11), ἀλλὰ ἀργότερα καὶ γιὰ τὸν ἴδιο τὸν αὐτοκράτορα.[13] Τέλος, κατὰ τὴν δεκαετία 1330-1340, ἀσχολήθηκε μὲ ἀστρονομικὲς καὶ μαθηματικὲς μελέτες, καθὼς καὶ μὲ τὴν διδασκαλία στὴν ἰδιωτικὴ σχολὴ ποὺ διηύθυνε στὴν Μονὴ τῆς Χώρας, γιὰ τὴν ὁποία κάνει λόγο σὲ μιὰ ἐπιστολή του στὸν Μιχαὴλ Καλοειδᾶ.[14] Τὴν περίοδο 1328-1329 εἰκάζεται ὅτι ξεκίνησε τὴν συγγραφὴ τῆς *Ρωμαϊκῆς Ἱστορίας*.[15]

## α) Ἡ δομὴ τῆς *Ρωμαϊκῆς Ἱστορίας*

Ἡ *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία* τοῦ Νικηφόρου Γρηγορᾶ ἀπαρτίζεται ἀπὸ τριάντα ἑπτὰ βιβλία ποὺ καλύπτουν τὴν χρονικὴ περίοδο 1204-1359, ὡστόσο ὁ πυρήνας τῆς Ἱστορίας του δὲν εἶναι ἡ Φραγκοκρατία (1204-1261), οὔτε οἱ ἀγῶνες τῶν Βυζαντινῶν γιὰ τὴν κατάληψη καὶ διατήρηση τῆς Κωνσταντινούπολης ὡς κέντρου τῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ ἡ ἀνάμειξή του στὴν ἡσυχαστικὴ ἔριδα καὶ ἡ ἀντιπολιτευτική του δράση στὴν διάρκεια τῆς βασιλείας τοῦ Ἰωάννη ΣΤ′ Κατα-

12. Ἡ ἀρχικὰ πολὺ στενὴ σχέση ἀνάμεσα στὸν Γρηγορᾶ καὶ τὸν Ἰωάννη Καντακουζηνὸ τεκμαίρεται καὶ ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς τοῦ Γρηγορᾶ. Σὲ μία ἐπιστολή του μάλιστα τῆς περιόδου 1332/1333 τοῦ στέλνει ἕνα ἀντίγραφο τῶν σχολίων ποὺ ἔγραψε στὸ *Περὶ ἐνυπνίων* τοῦ Συνεσίου. Ἐπιστ. 120, Leone, 312,1-314,31. I. Ševčenko, «Some autographs of Nicephorus Gregoras», *ZRVI* 8/2 (1964) 435-450.

13. A. Sideras, *Die byzantinischen Grabreden*, [Wiener byzantinistische Studien – XIX], Βιέννη 1994, 291-297.

14. *Διά τοι τοῦτο καὶ διδασκαλεῖον αὐτὸς ἀνέῳξα καὶ κόποις ἐκδέδωκα ἐμαυτόν, ἑκὼν ἀέκοντί γε θυμῷ, δυσωπηθεὶς μέν πως, ὡς εἴρηται, καὶ τὰς τῶν ἑκάστοτε προσιόντων ἱκετείας* (Ἐπιστ. 114, Leone, 300,62-65).

15. Beyer, «Eine Chronologie der Lebensgeschichte des Nikephoros Gregoras», 133.

κουζηνοῦ. Τὸ πρῶτο μέρος πραγματεύεται τὴν περίοδο 1204-1341, τὰ γεγονότα δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἅλωση τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τοὺς Σταυροφόρους ἕως τὸν θάνατο τοῦ Ἀνδρονίκου Γ′ (βιβλία I-XI). Πρόκειται γιὰ μία σύντομη ἱστορικὴ ἀναδρομή, τὴν ὁποία ὁ συγγραφέας θεωρεῖ ἀναγκαία πρὶν εἰσαγάγει τὸν ἀναγνώστη του στὸ κύριο μέρος τῆς ἀφήγησής του, ποὺ ἀφορᾶ κυρίως τὴν περίοδο τοῦ ἐμφυλίου πολέμου καὶ τοὺς ἀγῶνες τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ γιὰ τὴν κατάληψη τοῦ θρόνου ἕως καὶ τὴν τελική του πτώση (βιβλία XII-XXIX – ἤτοι ἡ περίοδος 1341-1355).

Βιβλία I-III: Τὰ μετὰ τὴν ἅλωση, βασιλεῖες Θεοδώρου Λάσκαρη, Ἰωάννη Βατάτζη, Θεοδώρου Β′ Λάσκαρη. IV-V: Βσιλεία Μιχαὴλ Η′, ἀρχὴ τῶν ἐν Ἀσίᾳ δεινῶν. VI-IX: Βασιλεία Ἀνδρονίκου Γ′, ὁ τουρκικὸς ἐπεκτατισμὸς στὶς ἀνατολικὲς ἐπαρχίες, πρώτη καὶ δεύτερη περίοδος τοῦ ἐμφυλίου πολέμου τῶν δύο Ἀνδρονίκων (1321/1328), νίκη καὶ εἴσοδος Ἀνδρονίκου Γ′ στὴν Βασιλεύουσα (24.5.1328). X: Μονωδίες τοῦ Γρηγορᾶ γιὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἀνδρονίκου Β′, τοῦ Θεοδώρου Μετοχίτη καὶ τῆς μητέρας τοῦ αὐτοκράτορα Ξένης. Συμβουλευτικὸς Γρηγορᾶ μὲ ἀφορμὴ τὴν ἄφιξη παπικῶν λεγάτων. XI: Καταδίκη Βαρλαὰμ τοῦ Καλαβροῦ στὴν σύνοδο τοῦ 1341, ἔπαινος Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ, θάνατος Ἀνδρονίκου Γ′ (15.6.1341) καὶ ὁ ἐπιτάφιος λόγος τοῦ Γρηγορᾶ (17.6.1341). Στὰ βιβλία VIII-XI καταγράφονται πιὸ πρόσφατα γεγονότα γιὰ τὰ ὁποῖα ὁ Γρηγορᾶς εἶχε ἰδίαν ἀντίληψη, καθὼς καὶ εὐκαιριακὰ κείμενά του μὲ τὰ ὁποῖα ἐμπλουτίζει τὴν ἀφήγησή του.

Ἡ ἀντιβολὴ τῆς Ἱστορίας του μὲ τὴν ἀντίστοιχη τοῦ Καντακουζηνοῦ ἀπὸ αὐτὸ τὸ σημεῖο καὶ ἐντεῦθεν εἶναι ἐπιβεβλημένη. Ὁ Γρηγορᾶς, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν ὁμότεχνό του καὶ στενὸ συνεργάτη τοῦ νεότερου Ἀνδρονίκου, δείχνει ξεκάθαρα τὴν συμπάθειά του πρὸς τὸν πρεσβύτερο Ἀνδρόνικο καὶ τὸν σύμβουλό του Θεόδωρο Μετοχίτη (πβ. IX 4, 406,16-407,22. IX 5, 415,10-11: *τῶν δὲ ἡμετέρων πεπτώκασι* [...] *οὐ πλείους τῶν δέκα στρατιωτῶν*). Ἂν καὶ δὲν ἀγνοεῖ ἐντελῶς τὶς κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικὲς παραμέτρους τοῦ ἐμφυλίου πολέμου αὐτῆς τῆς περιόδου,[16] τελικὰ τὰ αἴτια τοῦ σπαραγμοῦ τὰ ἀνάγει στὶς ἁμαρτίες

16. Οἱ στρατιωτικὲς ἀνάγκες ὑποχρέωσαν τὸν Ἀνδρόνικο Β′ νὰ ἐπιβάλει βαριὰ φορολογία, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ γίνει ἀντιπαθὴς στὸν λαό του: *Ἐντεῦθεν συχνοὶ καὶ ἄλλος ἐπ᾽ ἄλλῳ ἐξήεσαν οἱ τὰς χώρας ἀργυρολογοῦντες· ηὖξον οἱ φορολόγοι τὰ τέλη· πᾶν ὅπλον καὶ*



τοῦ λαοῦ καὶ τῆς ἐξουσίας (IX 3, 403,19-21. IX 6, 421,1-3. 422,25-423,13). Κάνει λόγο γιὰ τὶς τουρκικὲς ἐπιδρομὲς μὲ τὶς καταστροφικές τους συνέπειες ἐξαιτίας τῆς λανθασμένης πολιτικῆς τοῦ Ἀνδρονίκου Β′ νὰ διαλύσει τὴν ναυτική του δύναμη (VI 5, 204,23-24. VI 11, 209,1-8), λιγότερο γιὰ γεγονότα ποὺ διαδραματίζονται στὴν πρωτεύουσα, ἐπιμένει ὅμως νὰ καταγράφει τὶς ἐκλείψεις τοῦ ἡλίου καὶ τῆς σελήνης.[17] Τέλος, στὸ πρῶτο μέρος (βιβλία I-XI) στηρίχθηκε στὸν Γεώργιο Ἀκροπολίτη καὶ στὸν Παχυμέρη, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἄντλησε τὸ ὑλικό του καὶ ἐνίοτε τοὺς συμπληρώνει. Δὲν υἱοθετεῖ, ὡστόσο, τὴν κριτικὴ ποὺ ἀσκεῖ ὁ Παχυμέρης στὸν Ἀνδρόνικο Β′ οὔτε καὶ τὶς ἀναλύσεις του γιὰ τὰ αἴτια τῶν ἐξεγέρσεων ἐπιφανῶν στρατηγῶν στὴν Μικρὰ Ἀσία καὶ ἰδίως τοῦ στασιαστικοῦ κινήματος τοῦ Ἀλεξίου Φιλανθρωπηνοῦ.[18] Συνακόλουθα, γιὰ αὐτὴ τὴν περίοδο, ὁ Γρηγορᾶς δὲν ἔχει νὰ παρουσιάσει τίποτε τὸ νέο ἢ τὸ πρωτότυπο – ἁπλῶς δίνει στὸν ἀναγνώστη μιὰ περίληψη γεγονότων τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν ἀναλυτικότερα οἱ προαναφερθέντες δύο ἱστορικοί. Ἀποφεύγει νὰ πάρει σαφὴ θέση σὲ κρίσιμα ζητήματα, ὅπως ἡ τύφλωση τοῦ νεαροῦ Ἰωάννη Λάσκαρη καὶ τὸ σχίσμα τῶν Ἀρσενιατῶν, ὑποστηρίζει ὅμως τὰ μέτρα τοῦ πατριάρχη Ἀθανασίου σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Παχυμέρη ποὺ τὰ καταδικάζει (VI 5, 182,13-184,19). Σὲ ἄλλα σημεῖα ἀπηχεῖ εὐθέως τὴν πηγή του, ἀναφορικὰ μὲ τὴν τύφλωση τοῦ Ἀλεξίου Φιλανθρωπηνοῦ, τὴν ταραγμένη συνείδηση τοῦ Μιχαὴλ Η′ ἐξαιτίας τῶν ἐγκλημάτων ποὺ τὸν βάρυναν (V 7, 154,2-5), τὸν ξεπεσμὸ τῆς αὐτοκρατορίας μετὰ τὴν κατάρρευση τοῦ ἀνατολικοῦ μετώπου (V 4-6, 139,17-141,21). Ἀποδίδει, ὅπως καὶ ὁ Παχυμέρης, τὰ αἴτια τῆς καταστροφῆς τοῦ βυζαντινοῦ στόλου στὴν λανθασμένη πολιτικὴ τοῦ Ἀνδρονίκου Β′ (VI 3, 174,10-175,4). Ὡστόσο, φαίνεται νὰ χρησιμοποίησε καὶ ἄλλες πηγὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἄντλησε συμπληρωματικὰ στοιχεῖα ποὺ δὲν

*πᾶς ἵππος ἠθροίζετο, ἠρευνῶντο κῶμαι, πόλεις, οἰκίαι τῶν μεγιστάνων, οἰκίαι τῶν ἐν στρατείαις κατειλεγμένων, ἀσκητήρια, δῆμοι, θέατρα, ἀγοραί, καὶ πάντες ἐδίδουν ἵππους καὶ χρήματα, ἄκοντές τε καὶ ὀλοφυρόμενοι* (VI 10, 205,14-19).

17. J.-L. van Dieten, *Nikephoros Gregoras Rhomäische Geschichte*, II,1, 10-14.

18. Β.Σ. Γεωργιάδου, «Ἡ παρουσία καὶ τὸ κίνημα τοῦ πιγκέρνη Ἀλεξίου Φιλανθρωπηνοῦ στὴ Μικρὰ Ἀσία (1293-1295). Ἕνα παράδειγμα ἀποκλίσεων στὶς ἱστορικὲς ἐκτιμήσεις τοῦ Παχυμέρη καὶ τοῦ Γρηγορᾶ», *Σύμμεικτα* 10 (1996) 143-162.

ἀπαντοῦν σὲ Ἀκροπολίτη καὶ Παχυμέρη (πβ., φερειπεῖν, τὴν διπλωματικὴ ἀναφορὰ τοῦ Ἰωάννη Γλυκὺ – VI 8, 194,15-22). Σὲ ἄλλο σημεῖο, μετὰ ἀπὸ μία παρέκβασή του γιὰ τὸν ποταμὸ Ρῆνο καὶ τοὺς δυτικοὺς Γαλάτες καὶ Κέλτες, κάνει λόγο γιὰ τὴν πρώτη σταυροφορία καὶ τὸ πέρασμά της στὴν Μικρὰ Ἀσία ἐπὶ Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου γράφει μᾶλλον ἀπὸ μνήμης ὅτι ὁ Ἀλέξιος Α΄ εἶδε τὸν ἐρχομό τους ὡς θεῖο δῶρο, ἐπειδὴ ἀντιμετώπιζε ἀπὸ παντοῦ ἐχθροὺς (IV 7, 103,18 κ.ἑ.).

Τὸ πρῶτο μέρος (βιβλία I-XI) φαίνεται νὰ γράφτηκε ἀνεξάρτητα καὶ νὰ κυκλοφόρησε χωριστά, ὅπως τουλάχιστον μερικὰ χειρόγραφα μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ὑποθέσουμε (*Marcianus gr.* 405, *Vaticanus gr.* 165, *Laudianus gr.* 24, *Matritensis gr.* 4789).[19] Πότε ἀκριβῶς ἄρχισε τὴν συγγραφὴ δὲν μᾶς εἶναι γνωστὸ διότι στὰ πρῶτα ἕντεκα βιβλία δὲν παρέχονται χρονολογικὲς ἐνδείξεις. Ἀπὸ τὴν ἐπισήμανσή του στὴν ἀρχὴ τοῦ ἔργου ὅτι ἡ δυναστεία τῶν Ἀγγέλων κυβερνοῦσε τὴν Ἤπειρο μέχρι τὶς ἡμέρες του (*ἴσχυσαν ἄχρι καὶ τήμερον* – I 2, 14,1) συμπεραίνεται ὅτι ἄρχισε νὰ γράφει πρὶν ἡ Ἤπειρος χάσει τὴν ἀνεξαρτησία της τὸ 1337. Θεωρεῖται ὅτι τὸ ἀργότερο τὸ 1347 εἶχε τεκμηριώσει τὸ πρῶτο μέρος καὶ τὸ εἶχε ἤδη δώσει στὴν δημοσιότητα. Ὁπότε, αὐτὸ τὸ τμῆμα τῆς Ἱστορίας του εἶχε περατωθεῖ πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν προσωπική του ρήξη μὲ τὸν Ἰωάννη Καντακουζηνὸ καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν Σύνοδο τοῦ 1351.[20]

Μὲ τὸ δωδέκατο βιβλίο τῆς *Ρωμαϊκῆς Ἱστορίας*, ὁ Γρηγορᾶς ξεκινᾶ μιὰ νέα ἑνότητα στὸ ἔργο του (βιβλία XII–XVII), ἀφοῦ γράφει πλέον διεξοδικότερα γιὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς του καὶ συγκεκριμένα τῆς περιόδου 1341-1349: *τῶν μὲν γὰρ πλείστων αὐτοὶ παρόντες αὐτήκοοί τε καὶ αὐτόπται γεγόναμεν* (XII 1, 571,5-6). Ἑστιάζεται στὰ γεγονότα τοῦ ἐμφυλίου πολέμου τῆς παραπάνω περιόδου μὲ ἀπόληξη τὴν κατάληψη τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Καντακουζηνό. Βιβλία XII-XVII: Ἀναγόρευση Καντακουζηνοῦ στὸ Διδυμότειχο (26.10.

19. J.-L. van Dieten, *Entstehung und Überlieferung der Historia Rhomaike des Nikephoros Gregoras, insbesondere des ersten Teiles: Lib. I-XI*, *Κολωνία* 1975, 12. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Nikephoros Gregoras Rhomäische Geschichte*, I, 37-38.

20. *Τὰ μὲν δὴ μέχρι τούτου πεπραγμένα* [...] *ἐν λόγοις ἕνδεκα τῇ προτέρᾳ καθόσον ἐφικτὸν ἐπιτεμόντες ἡμεῖς ἀποδεδώκαμεν βίβλῳ* (XII 1, 571,1-3). Βλ. van Dieten, *Nikephoros Gregoras Rhomäische Geschichte*, I, 37-38, II, 1, 15-20.



1341), ἡ ἀποτυχημένη ἀπόπειρά του νὰ καταλάβει τὴν Θεσσαλονίκη (χειμώνας τοῦ 1341/1342), ἡ φυγή του στὴν Σερβία προκειμένου νὰ ἐξασφαλίσει ἐνισχύσεις ἀπὸ τὸν κράλη Στέφανο Δουσάν, ἡ ἐκστρατεία τοῦ συμμάχου του ἐμίρη τοῦ Ἀιδινίου Οὐμοὺρ στὴν Θράκη, δεύτερη πολιορκία Θεσσαλονίκης μὲ συμμετοχὴ τουρκικῶν δυνάμεων. Στὸ τέλος τοῦ XIII βιβλίου προστίθεται ἕνα περίγραμα πρόσφατων ἱστορικῶν γεγονότων ποὺ διαδραματίστηκαν στὸν περίγυρο τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου – Τραπεζούντα, Καφὰς καὶ λατινικὴ Δύση (XIII 11-13, 677,15-689,23). XIV: Ἐμφύλιες συγκρούσεις στὴν Θράκη, σταδιακὴ διάλυση τῆς συμβασιλείας, ἐνῶ ἡ ἡσυχαστικὴ ἔριδα συνταράσσει τὴν Ἐκκλησία, δολοφονία Ἀλεξίου Ἀποκαύκου. XV: Ἐρήμωση Θράκης, στέψη Καντακουζηνοῦ στὴν Ἀδριανούπολη (21.5.1346), τουρκικὲς ἐνισχύσεις στὴν Θράκη, ἀνατροπὴ τοῦ πατριάρχη Ἰωάννη Καλέκα, εἴσοδος τοῦ Καντακουζηνοῦ στὴν Βασιλεύουσα 2/3 Φεβρουαρίου 1347 καὶ παράδοση τῆς ἐξουσίας στὰ χέρια του ἀπὸ τὴν αὐτοκράτειρα Ἄννα. XVI: Ὁ Καντακουζηνὸς κυριαρχεῖ στὴν Θράκη, ὁ Στέφανος Δουσὰν στὴν Μακεδονία, ἐνῶ ἡ Θεσσαλονίκη παραμένει ἀνεξάρτητη καὶ ἡ πανώλη ἀπειλεῖ ὅλη τὴν οἰκουμένη (1347-1348). Ὁ Γρηγορᾶς ματαίως προσπαθεῖ νὰ ἀπομακρύνει τὸν Καντακουζηνὸ ἀπὸ τὴν διδασκαλία τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ. XVII: Ὁ πόλεμος ποὺ ξέσπασε ἀνάμεσα στοὺς Γενουάτες τοῦ Γαλατᾶ καὶ τὶς ἐξασθενημένες πλέον αὐτοκρατορικὲς δυνάμεις καταλήγει σὲ ἐπώδυνη ἥττα (6 Μαΐου 1349).

Ὅσον ἀφορᾶ τὸν ἴδιο τὸν Γρηγορᾶ, στὸ δωδέκατο βιβλίο προβαίνει σὲ προκαταρκτικὲς ἀναφορὲς στοὺς ἀντιπάλους του Ἡσυχαστές, στὸ δέκατο τρίτο στὶς μελλοντικές του διαφορὲς μὲ τὸν Καντακουζηνὸ καὶ τὰ παρόμοια (XII 5, 590,7-20. XVI 5, 819,16-820,9), πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι αὐτὴ ἡ ἑνότητα γράφτηκε ἢ μᾶλλον ὁλοκληρώθηκε μετὰ τὸ 1349 καὶ σίγουρα ἔλαβε τὴν ὁριστική της μορφὴ λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν Σύνοδο τοῦ Ἰουνίου τοῦ 1351. Τὸ ἀκροτελεύτιο ὅμως μέρος αὐτῆς τῆς ἑνότητας φαίνεται νὰ γράφτηκε μετὰ τὴν Σύνοδο, ὅταν τέθηκε ὑπὸ περιορισμὸ στὴν Μονὴ τῆς Χώρας. Εἶχε μάλιστα κάθε λόγο νὰ ἐπισπεύσει τὴν δημοσίευση τῆς Ἱστορίας του, καθὼς ἔβλεπε τὶς προσπάθειές του νὰ ἐπηρεάσει τὶς ἀπόψεις τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ γύρω ἀπὸ τὸν Ἡσυχασμὸ νὰ πέφτουν στὸ κενό. Στὸ κείμενο δὲν παρεμβάλλονται, ὅπως προηγουμένως, μικρότερα ἔργα τοῦ Γρηγορᾶ, καταγράφονται ὅμως λόγοι καὶ δημηγορίες τῶν πρωταγωνιστῶν καὶ κυρίως τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ, τοῦ

Ἀλεξίου Ἀποκαύκου, τοῦ πατριάρχη Ἰωάννη Καλέκα κ.ἄ. Τέλος, ἃς σημειωθεῖ ἀκόμη ὅτι αὐτὴ ἡ ἑνότητα (βιβλία XII–XVII) ἀποτέλεσε λόγῳ τῶν συνθηκῶν κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες ὁλοκληρώθηκε καὶ δόθηκε στὴν δημοσιότητα, δηλαδὴ πρὶν ἀπὸ τὴν φυλάκιση τοῦ ἱστορικοῦ στὴν Μονὴ τῆς Χώρας, ξεχωριστὴ ἔκδοση, γεγονὸς ποὺ μαρτυροῦν οἱ προκαταρκτικὲς παρατηρήσεις του στὴν ἀρχὴ τοῦ δωδέκατου βιβλίου, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνεξάρτητη παράδοση τοῦ ἔργου στὸν βατικανὸ κώδικα 164, καθὼς καὶ σὲ κάποια ἀπόγραφά του.[21]

Τέλος, τὰ ὑπόλοιπα βιβλία (XVIII-XXXVII) ἀφιερώνονται κατὰ κύριο λόγο σὲ θεολογικὲς συζητήσεις, μὲ τὴν παράθεση αὐτούσιων πραγματειῶν, διαλόγων καὶ φυσικὰ αὐτοβιογραφικῶν στοιχείων ἀπὸ τὴν ἐνεργὸ ἀνάμειξη τοῦ συγγραφέα στὴν ἡσυχαστικὴ διαμάχη. Τὸ ἀπόσπασμα XVIII 1-2 ἀναφέρεται στὰ πολιτικὰ γεγονότα τῆς περιόδου 1349-1350, ἐνῶ τὰ δύο τελευταῖα βιβλία (XXXVI-XXXVII) καλύπτουν γεγονότα τῆς περιόδου 1355-1358. Μετὰ τὸ κεφάλαιο XXIV 3 καὶ μὲ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Ἀγαθάγγελου, ὁ ὁποῖος τοῦ μεταφέρει εἰδήσεις ἀπὸ τὶς περιηγήσεις του ἀνὰ τὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο καὶ τὶς τελευταῖες πολιτικοθρησκευτικὲς ἐξελίξεις στὴν πρωτεύουσα, ἀσχολεῖται καὶ πάλι μὲ ἱστορικὰ θέματα. Τὸ ὅτι τὰ θεολογικὰ ζητήματα κυριαρχοῦσαν πλέον στὴν ἀφήγησή του εἰς βάρος τῆς ἱστορικῆς συγγραφῆς τὸ εἶχε συνειδητοποιήσει καὶ ὁ ἴδιος, ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅμως δὲν μποροῦσε νὰ παραβλέψει τὴν ἀναστάτωση ποὺ ἐπέφερε ἡ ἡσυχαστικὴ ἔριδα στὴν Ἐκκλησία: *Ἐμοὶ δ' ἀρχομένῳ τῆς ἱστορίας τὸ σκοπιμώτατον ἦν τὴν τῶν δημοσίων πραγμάτων τοῖς ἔπειτ' ἀνθρώποις γράφοντι παραπέμπειν διήγησίν τε καὶ δήλωσιν· ἀλλ' ὥσπερ τις ἄγριος ἄνεμος ἐξ ἀρκτώων καταρραγεὶς πηγῶν* [...] *ἐξαίφνης συνεκύκησέ τε καὶ συνετάραξε τῆς ἡμετέρας καὶ συνήθους ἐκείνης γαλήνης τοὔδαφος, τοὺς κατὰ τῆς τοῦ θεοῦ ἐκκλησίας ἐπενεγκὼν χειμῶνας καὶ κλύδωνας* (XXXVI 1, 501,3-10).

Τὴν περίοδο 1351-1354, ὅπως προαναφέρθηκε, ὁ Γρηγορᾶς φυλακίστηκε στὴν Μονὴ τῆς Χώρας γιὰ τὶς ἀπόψεις του. Παρὰ τὴν ἀπομόνωσή του ἀπὸ τὸν ἔξω κόσμο, τὴν ἀπάνθρωπη συμπεριφορὰ τῶν δεσμοφυλάκων καὶ τὶς στερήσεις ποὺ ὑπέστη, ἔγραψε μία θεολογικὴ πραγματεία κατὰ τῆς διδασκαλίας τοῦ Παλαμᾶ σὲ δέκα κεφάλαια (βιβλία XVIII-XXVII), τὴν ὁποία, ὡστόσο, θεώρησε ἀναπόσπαστο μέρος τῆς Ἱστορίας του: *καὶ τοῖς ἄλλοις τῶν ἐμῶν τῆς Ῥωμαϊκῆς ἱστορίας συντέταχα λόγοις, ὡς τὸ τηνικαῦτα ξυνεχώρει τῆς ὥρας στενὸν* (XXVII 15, 136,15-17). Δὲν τοῦ ἐπέτρεπαν νὰ ἔχει γραμματέα στὸν ὁποῖο θὰ ὑπαγόρευε, ὅπως συνήθιζε, τὸ κείμενό του, καὶ τοῦ εἶχαν στερήσει ἀκόμη καὶ τὴν γραφικὴ ὕλη, ἐκεῖνος ὅμως παρὰ τὶς δυσκολίες συνέχιζε νὰ γράφει.[22] Ἔχοντας ἀφήσει κατὰ μέρος τὴν ἱστορικὴ συγγραφή, συνεπαρμένος ἀπὸ τὴν ἐμπλοκή του στὴν ἡσυχαστικὴ ἔριδα, κατέγραψε λεπτομερῶς τὶς συζητήσεις μὲ φίλους, ἀντιπροσώπους τοῦ πατριάρχη καὶ ἀντιπάλους θεολόγους σὲ τρία βιβλία (XXII 4-XXIV 2, 1050,13-1146,17). Ἀνάμεσα στὴν δεύτερη καὶ τὴν τρίτη ἐπίσκεψη τοῦ φίλου του Ἀγαθάγγελου (Ἰούνιος-Αὔγουστος 1352) καὶ σὲ περίοδο σαράντα ἡμερῶν, ὅπως ὁ ἴδιος διατείνεται (XXVII 15, 136,10-15), πρόσθεσε τὰ παραπάνω δέκα βιβλία στὴν Ἱστορία του (XVIII-XXVII), καὶ στὴν τρίτη ἐπίσκεψή του ὁ Ἀγαθάγγελος τὰ πῆρε μαζί του γιὰ νὰ ἀντιγραφοῦν καὶ νὰ κυκλοφορήσουν στὸν στενὸ κύκλο τῶν ὀπαδῶν τοῦ Γρηγορᾶ (XXVII 9-15, 130,1-137,4). Γιὰ νὰ ὁλοκληρώσει αὐτὰ τὰ δέκα βιβλία θὰ πρέπει νὰ ἔγραφε καθημερινὰ τουλάχιστον δέκα σελίδες. Ὁ στόχος του ὅμως ἦταν νὰ προλάβει νὰ δημοσιοποιήσει τὶς ἀπόψεις του γύρω ἀπὸ τὴν αἱρετικὴ διδασκαλία τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, προτοῦ τὸν δολοφονήσουν οἱ ἀντίπαλοί του, οἱ ὁποῖοι πίστευε ὅτι ἤθελαν μὲ κάθε τρόπο νὰ ἐμποδίσουν τὴν δημοσίευση τῆς ἱστορίας του γιὰ νὰ μὴ γίνουν γνωστὰ τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἔκτροπα (XXVII 15, 136,10-17. XXVII 56, 172,7-173,12).[23] Εἰδικὰ τὰ βιβλία XVIII 3 - XXI 3, 881,1 - 1013,3 ἀφιερώνονται στὶς συζητήσεις τῆς Συνόδου τοῦ 1351, τὶς ἀποφάσεις τῆς ὁποίας θεωροῦσε αἱρετικὲς καὶ μὴ κανονικές, καθόσον δὲν ἐκπροσωπήθηκαν τὰ ἄλλα πατριαρχεῖα, ἐνῶ τὰ βιβλία XXVIII καὶ XXIX ἀφιερώνονται στὰ γε-

21. van Dieten, *Nikephoros Gregoras Rhomäische Geschichte*, III, 2-15, 401, σημ. 613.



22. *ἐλάθομεν ἀπορρήτῳ θεοῦ προνοίᾳ μικροῦ τὴν ὅλην τῶν γενομένων γραφῇ παραπέμψαντες ἱστορίαν ἐν μικρῷ καιροῦ διαστήματι, μήτε μακρὰ τῶν ἀναγκαίων παραλιπόντες, μήτε μακρὰ τῶν οἱωσδὴ τισιν εἶναι δοκούντων παραμίξαντες περιττῶν, ἀλλ' ἁπλούστερον παντάπασι τῷ τῆς ἀφηγήσεως τρόπον χρησάμενοι σχήματι* (XXVII 10, III, 131,23-132,5. Πβ. καὶ 132,17-133,6).

23. Πρόκειται γιὰ τοὺς δέκα ἀντιρρητικοὺς λόγους ποὺ ἔγραψε κατὰ τοῦ παλαμιτικοῦ τόμου τοῦ 1351 καὶ τοὺς ὁποίους ἐνσωμάτωσε μὲ διαφορετικὴ ὅμως μορφὴ στὸ ἔργο του. Βλ. van Dieten, *Nikephoros Gregoras Rhomäische Geschichte*, I, 28-29, IV, 5-6.

γονότα τῆς περιόδου 1353-1354, βάσει τῶν πληροφοριῶν ποὺ τοῦ ἔδωσε ὁ Ἀγαθάγγελος στὴν τέταρτη καὶ τὴν πέμπτη ἐπίσκεψή του, στὶς ἀρχὲς τῆς ἄνοιξης τοῦ 1353 καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ φθινοπώρου τοῦ 1354, καὶ πρέπει νὰ γράφτηκαν στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 1355. Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσή του τὸν Νοέμβριο τοῦ 1354 μὲ τὴν ἐπικράτηση τοῦ Ἰωάννη Ε΄ Παλαιολόγου, ἔγραψε τὰ βιβλία XXX-XXXI, XXXII-XXXV, τὰ ὁποῖα παραδίδουν δύο δογματικὲς πραγματεῖες σὲ διαλογικὴ μορφὴ ἐναντίον τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ καὶ τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ ἀντιστοίχως. Ἀφορμὴ τῆς συγγραφῆς τους στάθηκε ἕνας δημόσιος διάλογος ἀνάμεσα στὸν Γρηγορᾶ καὶ τὸν Παλαμᾶ, ὁ ὁποῖος πραγματοποιήθηκε παρουσίᾳ τοῦ λατίνου ἐπισκόπου Σμύρνης Παύλου καὶ μὲ τὴν ἄδεια τοῦ Ἰωάννη Ε΄ Παλαιολόγου στὶς ἀρχὲς τοῦ 1355 (XXX-XXXI, 266-374), καθὼς καὶ μιὰ συζήτηση τοῦ ἴδιου μὲ τὸν Ἰωάννη Καντακουζηνὸ καὶ παρουσίᾳ τῶν ἡσυχαστῶν ὀπαδῶν του στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 1356 (XXXII-XXXV, 375-500). Προφανῶς ἀποτελοῦσαν ξεχωριστὰ θεολογικὰ ἔργα ποὺ στὴν συνέχεια ἐνσωματώθηκαν στὴν Ἱστορία του μὲ διάφορα βιβλικὰ καὶ πατερικὰ παραθέματα.[24] Τὰ δύο τελευταῖα βιβλία (XXXVI-XXXVII) κλείνουν μὲ μιὰ σύντομη ἀναδρομὴ στὰ γεγονότα τῆς περιόδου 1353/54-1358, καὶ φαίνεται νὰ γράφτηκαν ἀκριβῶς τὴν περίοδο ποὺ πραγματεύονται. Θὰ πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ, ὡστόσο, ὅτι ἡ σειρὰ μὲ τὴν ὁποία μᾶς ἔχουν παραδοθεῖ τὰ δύο τελευταῖα βιβλία δὲν εἶναι ἡ σωστή, διότι τὸ τριακοστὸ ἕκτο ἕπεται χρονολογικὰ τοῦ τριακοστοῦ ἕβδομου.[25] Ὅπως καὶ νὰ ἔχει τὸ ζήτημα, ὁ Γρηγορᾶς στὸ τριακοστὸ ἕκτο βιβλίο ἀναφέρεται στὴν μεσολάβηση τοῦ Ἰωάννη Ε΄ στὸν Λέοντα Καλόθετο, ἡγεμόνα τῆς Φώκαιας, γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ γιοῦ τοῦ Ὀρχὰν Χαλίλ, τὸν ὁποῖο στὴν συνέχεια πάντρεψε μὲ μιὰ θυγατέρα του τὸ 1358 (503,19-509,10). Τὸ ὑπόλοιπο μέρος ἀφιερώνεται στὶς ἐκκλησιαστικὲς σχέσεις τοῦ Βυζαντίου μὲ τὴν Ρωσία καὶ μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ παραθέτει ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα γύρω ἀπὸ τὴν ἔκταση, τὸν πληθυσμό, τὸ ἐμπόριο καὶ τὴν παραγωγὴ τοῦ ἀχανοῦς αὐτοῦ κράτους (511,16-528,11). Στὸ τριακοστὸ ἕβδομο βιβλίο ἡ ἐξιστόρηση συνεχίζεται μὲ ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα τῆς πατριαρχίας τοῦ Καλλίστου Α΄, σὲ σχέση μὲ μιὰ ἀντικανονικὴ ἐκλογὴ ποὺ ἐπικύρωσε στὴν μητρόπολη Ἀλανίας (532,5-

24. Tinnefeld, *Nikephoros Gregoras Rhomäische Geschichte*, VI, 11-28.

25. van Dieten, *Nikephoros Gregoras Rhomäische Geschichte*, I, 38-41, V, 6-9.



546,6), καὶ περατώνεται μὲ τὴν σύλληψη καὶ ἐκτοπισμὸ στὴν Τένεδο τοῦ Ματθαίου Καντακουζηνοῦ (1357), κύριου ἀντίπαλου τοῦ Ἰωάννη Ε΄ καὶ διεκδικητῆ τοῦ θρόνου (564,1-566,1). Τέλος, μεταξὺ ἄλλων μνημονεύεται ὁ θάνατος τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ (14.11.1358), ποὺ ἀποτελεῖ terminus post quem γιὰ τὸν χρόνο ὁλοκλήρωσης τοῦ ἔργου (XXXVII 39, 549,18-23), τὸ ὁποῖο, ὡστόσο, δὲν πρέπει νὰ ὑπέστη μία τελικὴ ἐπεξεργασία ἀπὸ τὸν συγγραφέα.

### β) Ἀνάλυση τοῦ κειμένου

Οἱ ἀπόψεις τοῦ Γρηγορᾶ γιὰ τὴν ἱστορία δὲν ἀκολουθοῦν τὰ πρότυπα ποὺ γνωρίζουμε ἀπὸ τὰ προοίμια τῶν κλασικῶν τοῦ εἴδους. Στὸ δικό του προοίμιο γίνεται ἐμφανὴς ἡ προσπάθεια νὰ γράψει κάτι διαφορετικὸ καὶ νὰ πρωτοτυπήσει, ἀλλὰ τὸ ἀποτέλεσμα δὲν ἐντυπωσιάζει. Ἂν μή τι ἄλλο, ἀναπτύσσει μιὰ χριστιανικὴ θεώρηση γύρω ἀπὸ τὴν συγγραφὴ τῆς ἱστορίας καὶ τὴν στόχευση τοῦ ἱστορικοῦ. Τὸ ἐπιχείρημά του, ὡστόσο, εἶναι μᾶλλον κοινότοπο: ἡ ἱστορία δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ὁ διαπρύσιος κήρυκας τῆς θείας μεγαλουργίας, τὸ μεγαλεῖο τῆς ὁποίας καταγράφει ὁ ἱστορικὸς θείῳ πνεύματι κινούμενος: *ἡ δ᾽ ἱστορία, ζῶσά τε καὶ λαλοῦσα φωνή, καὶ ὄντως ἔμψυχος καὶ διαπρύσιος κήρυξ αὐτῆς, διαπερᾷ τὸν αἰῶνα καθάπερ ἐν πίνακι παγκοσμίῳ δεικνύουσα τὰ προγεγονότα τοῖς ἐπιγενομένοις ἀεί* [...] *δοκεῖ δέ μοι καὶ τὴν οὐρανοῦ καὶ γῆς δόξαν ἐνδοξοτέραν διὰ τῆς ἱστορίας καθίστασθαι, καί, ἵν᾽ εἴπω, λαμπροτέραν πολλῷ τὴν λαμπρότητα* (I 1, 4,11-14. 20-22).[26] Συσχετίζει, κάπως συγκεχυμένα ὁμολογουμένως, τὴν γνώση τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν –εἰδικότερα τῆς ἀστρονομίας καὶ τῆς γεωγραφίας– μὲ τὴν συγγραφὴ τῆς ἱστορίας. Διότι δίχως τὴν γνώση τῆς ἱστορίας, ἀναρωτιέται, πῶς θὰ γνώριζαν οἱ ἄνθρωποι τὴν κίνηση τοῦ ἥλιου ἢ τῶν ἄλλων οὐρανίων σωμάτων ἢ μὲ ποιό τρόπο θὰ μάθαιναν τὰ πέρατα τῆς γῆς καὶ τοὺς λαοὺς ποὺ τὴν κατοικοῦν (I 1, 4,23-5,22); Ἡ φυσικὴ θεωρία ὡς μέθοδος γνώσης τοῦ Θεοῦ, ἡ μελέτη δηλαδὴ τοῦ σύμπαντος, ὡς μέσου προσέγγισης τοῦ θείου, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἐξ ἀποκαλύψεως γνώση ποὺ προ-

26. Πβ. καὶ R. Guilland, *Essai sur Nicéphore Grégoras. L'homme et l'oeuvre*, Παρίσι 1926, 230-234.

παγάνδιζαν οἱ ἡσυχαστὲς μοναχοί, ὑποστηρίχτηκε τὴν περίοδο ἐκείνη κυρίως ἀπὸ τὸν Θεόδωρο Μετοχίτη. Κατ' αὐτόν, ἡ σπουδὴ τῶν φυσικῶν φαινομένων καὶ τῶν νόμων ποὺ διέπουν τὸ σύμπαν, ὅπως καὶ ἡ ἀστρονομία, ἀνοίγουν τὸν δρόμο στὸν πιστὸ νὰ γνωρίσει τὸ μεγαλεῖο τῆς δημιουργίας. Στὸ Προοίμιο τοῦ Γρηγορᾶ διακρίνουμε κάποιον ἀπόηχο ἀπὸ τὴν φιλοσοφικὴ σκέψη τοῦ Μετοχίτη ἀναφορικὰ μὲ τὴν θεωρία τῶν ὄντων καὶ τὴν μελέτη τοῦ περιβάλλοντος κόσμου:

> *οὐρανοῦ τε καὶ γῆς, τῶν μεγίστων καὶ πρώτων αὐτοῦ ποιημάτων, πρός γε τὸν τὴν ἀπόρρητον δόξαν ἀναγγέλλειν, ὡς ἐφικτὸν τοῦ θεοῦ. τὰ μὲν γὰρ καθάπερ σιγῶντες κήρυκες τῆς θείας μεγαλουργίας, τὸν ἅπαντα διαγίγνονται χρόνον, αἴσθησιν προκαλούμενα μάρτυρα μόνην* (I 1, 4,7-11).
>
> *Τό γε μὴν βραχεῖ τινι τόπῳ τῆς οἰκουμένης οἰκοῦντά τινα πέρατα γιγνώσκειν γῆς καὶ ἄκρα οἰκουμένης, μήκη τε καὶ πλάτη θαλασσῶν, καὶ ὅσοι ποταμοὶ καὶ λίμναι εἰσί, καὶ ἰδιοτροπίας ἐθνῶν καὶ τόπων καὶ διαφορᾶς ὡρῶν τε δὴ καὶ χρόνων τῶν ἐν διαφόροις γιγνομένων μέρεσι τῆς γῆς, καὶ ὅσα ἕτερα τῶν ἀγαθῶν μυρία, τίς χαρίζεται τοῖς ἀνθρώποις ἢ μόνη γε ἡ τῆς ἱστορίας ἐξάπλωσις;* (I, 5,15-18).[27]

Στὴν συνέχεια, διατυπώνονται ἀκόμη μερικὲς τετριμμένες σκέψεις γιὰ τὴν χρησιμότητα τῆς ἱστορίας καὶ τὴν ὠφέλεια ποὺ αὐτὴ προσπορίζει στοὺς μεταγενεστέρους μέσω τῶν προτύπων καὶ τῶν παραδειγμάτων ποὺ προβάλλει (I 1, 6,2-6. Πβ. καὶ XII 1, 574,4-575,10. XXXVII 1, 529,1-8).

Ὁλοκληρώνοντας τὶς προγραμματικές του δηλώσεις, ὁ Γρηγορᾶς ἐξαγγέλλει ὅτι ἀπαράβατος ὁδηγὸς στὴν συγγραφή του εἶναι καὶ θὰ παραμείνει ἡ ἀλήθεια, ἀφενὸς γιὰ νὰ μὴ διαστρεβλώσει τὰ γεγονότα καὶ ἀφετέρου γιὰ νὰ μὴν κατηγορηθεῖ γιὰ ἄγνοια καὶ διασυρθεῖ τὸ ἔργο του (I 1, 6,8-15), ὅπως συνέβη μὲ κάποιους λογίους ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του, οἱ ὁποῖοι μὴ γνωρίζοντας τὰ πράγ-

27. *Θεόδωρος Μετοχίτης, Ἠθικὸς ἢ περὶ παιδείας*, ἐκδ. I. Πολέμης, Ἀθήνα 2002, 43*-53*, § 32, 142-146. Βλ. ἐπίσης *Θεόδωρος Μετοχίτης, Περὶ τοῦ μαθηματικοῦ εἴδους τῆς φιλοσοφίας, καὶ μάλιστα περὶ τοῦ ἁρμονικοῦ*, ἐκδ. I. Πολέμης, Ἄμστερνταμ 2006, *122, σημ. 185.



ματα κατέφυγαν σὲ ψεύδη καὶ γι' αὐτὸν τὸν λόγο κατηγορήθηκαν δημοσίως ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικο Β': *ἀπειρίᾳ γὰρ πραγμάτων πλείστη συνεζηκότες οἱ ἄνδρες, ἔπειτα οὑτωσί πως ἐς τὸ συγγράφειν ἐμβεβληκότες, ἔλαθον πολλοῖς τισι καταχρησάμενοι ψεύδεσι, καὶ οὕτως ἐς τὸ ἀχρεῖον τὴν αὐτῶν παρασύραντες ἱστορίαν, ὡς καὶ πρόφασιν εὔλογον δεδωκέναι τῷ πολλῷ τὴν σύνεσιν βασιλεῖ Ἀνδρονίκῳ Παλαιολόγῳ, σὺν οὐδενὶ κόσμῳ διασύρειν καὶ ἐξελέγχειν ταύτην ἐκ τῶν καθ' ἕκαστα* (I 1, 6,16-22). Σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο, παραθέτει ἕνα ἀπόσπασμα τοῦ κατηγορητηρίου μὲ τὴν σημείωση ὅτι ἡ δημοσίευσή του εἶναι χρήσιμη ἐνόψει καὶ τοῦ δικοῦ του ἐγχειρήματος. Σημειώνει ἀκόμη ὅτι ὁ αὐτοκράτορας ἐκφώνησε τὸν στηλιτευτικό του παρουσίᾳ τῶν ψευδολόγων ἱστορικῶν καὶ ὅτι στὸ ἀκροατήριο παραβρέθηκε καὶ ὁ ἴδιος (I 1, 6,22-7,1). Γιὰ κάποιον λόγο δὲν ξεκαθαρίζει ὅμως ποιοὺς ἱστορικοὺς ἀφορᾷ ἡ καταγγελία. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Γεώργιο Παχυμέρη, ὁ ὁποῖος πράγματι ἄσκησε αὐστηρὴ κριτικὴ στὴν πολιτικὴ τοῦ ἐν λόγῳ αὐτοκράτορα, δὲν γνωρίζουμε ἄλλους ἱστορικοὺς νὰ ἔγραψαν γιὰ τὴν βασιλεία του.

Παρόμοιες σκέψεις περὶ τῆς συγγραφῆς τῆς ἱστορίας, τῆς χρησιμότητας καὶ τῶν διδαγμάτων της, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ χρέος τοῦ ἱστορικοῦ πρὸς τὴν ἀλήθεια διατυπώνονται καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τοῦ ἔργου του: *ἀληθείας ἔχεσθαι δεῖν πρό γε πάντων τὴν ἱστορίαν* (XVIII 3, 881,12-13). Ὁπωσδήποτε, ἡ θεώρησή του, ὅπως προαναφέρθηκε, εἶναι καθαρὰ χριστιανική: τὸ ἔργο τῆς θείας πρόνοιας ἀποκαλύπτεται στὴν πορεία τοῦ χρόνου μέσα ἀπὸ τὶς σελίδες τῆς ἱστορίας, γι' αὐτὸ καὶ κανεὶς τελικὰ δὲν ξεφεύγει τοὺς ὀφθαλμοὺς τῆς θείας δίκης (VI 2, 173,1-5. VI 4, 179,2-10. XII 1, 572,1-17). Τὸ σίγουρο εἶναι ὅτι ἡ συγγραφὴ τῆς *Ρωμαϊκῆς Ἱστορίας* τοῦ προκαλοῦσε εὐχαρίστηση (XII 1, 576,7-10). Πίστευε μάλιστα ὅτι ὁ κύριος λόγος ποὺ φυλακίστηκε καὶ κινδύνευε νὰ δολοφονηθεῖ ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους του ἦταν ὁ φόβος τους ὅτι θὰ τοὺς κατήγγελλε στὴν Ἱστορία του, προβαίνοντας σὲ εἰς βάρος τους ἀποκαλύψεις (XXV 35, 62,2-20). Εἶχε ἐπίσης ἐπίγνωση ὅτι ἡ ἐξιστόρησή του εἶχε ἐκτραπεῖ ἀπὸ τὸν ἀρχικό της στόχο, γι' αὐτὸ καὶ στὸ τελευταῖο του βιβλίο δίνει κάποιες ἐξηγήσεις: τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα ἦταν τόσο στενὰ συνυφασμένα μὲ τὰ πολιτικὰ ποὺ δὲν μποροῦσαν νὰ ἀντιμετωπιστοῦν χωριστὰ (XXXVI 1-2, 502,1-502,17). Οἱ πράξεις τῶν πρωταγωνιστῶν τοῦ ἔργου του στὴν πολιτικὴ καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴ σκηνὴ ἀξιολογοῦνται πάντα μὲ μοναδικὸ κριτήριο τὴν ὀρθοδοξία

τους. Στὴν προκειμένη περίπτωση, ὅλη του ἡ προσπάθεια ἦταν νὰ καταδείξει ὅτι ἡ αἵρεση τοῦ Ἡσυχασμοῦ ἐπέφερε τὴν ραγδαία πτώση τῆς αὐτοκρατορίας καὶ τοῦτο ἐξαιτίας τῆς θείας ὀργῆς ποὺ ξέσπασε πάνω στοὺς δύστυχους Ρωμαίους (XII 6, 591,14-19. XVIII 3, 881,18-21). Σ' αὐτὸ τὸ σχῆμα ἐντάσσει καὶ τοὺς δικούς του ἀγῶνες ἐνάντια στοὺς αἱρετικούς, ἐξοῦ καὶ ὁ αὐτοβιογραφικὸς χαρακτήρας τοῦ ἔργου του ἀπὸ ἕνα σημεῖο καὶ μετά: *ὅπως τε προσηνέχθημεν τοῖς τῆς ἐκκλησίας οὕτω ταραττομένης πράγμασι καὶ ὅπως τῷ βασιλεῖ προσιόντες ὅσον τὸν ζῆλον ἐνεδειξάμεθα, ἀναγκαῖον ἡμῖν ἐψήφισται, βραχέα τῶν πολλῶν συνελόντας εἰπεῖν* (XVI 5, 820,5-9). Δὲν ἦταν ὅμως μονομερὴς ὡς ἱστορικός. Θέλησε μάλιστα νὰ ἐπεκταθεῖ, ἔστω καὶ ἐπιγραμματικά, στὴν ἱστορία τῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσης, διότι γνώριζε πὼς πέρα ἀπὸ τὰ σύνορα τοῦ κράτους συνέβαιναν ἀξιόλογα ἱστορικὰ γεγονότα, γι' αὐτὸ στὶς παρεκβάσεις του ἀξιοποίησε δικές του πληροφορίες, καθὼς καὶ τὶς ταξιδιωτικὲς ἐντυπώσεις τοῦ φίλου του Ἀγαθάγγελου (XIII 11-13, 677,15-689,23. XXII 6 - XXV 1, 11,7-20,2). Δὲν εἶναι, βέβαια, ἐξακριβωμένο ἂν ἐπηρεάστηκε σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα ἀπὸ τὸν Μετοχίτη, ὁ ὁποῖος ἔβλεπε μιὰ νέα τάξη πραγμάτων νὰ ἐπικρατεῖ στὴν διεθνὴ πολιτική, καθὼς τὸ Βυζάντιο βρισκόταν σὲ πτωτικὴ πορεία.[28] Τέλος, στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ δωδέκατου βιβλίου, μὲ τὸ ὁποῖο ἐγκαινιάζει μιὰ νέα ἑνότητα, ἐξαγγέλλει ὅτι ἡ ἐξιστόρησή του θὰ γίνει λεπτομερέστερη σὲ σχέση μὲ τὰ προηγούμενα, διότι γνώριζε πλέον τὰ πράγματα ἀπὸ πρῶτο χέρι: *τῶν μὲν γὰρ πλείστων αὐτοὶ παρόντες αὐτήκοοί τε καὶ αὐτόπται γεγόναμεν* (XII 1, 571,5-6).

Ὁ ροῦς τῆς ἱστορίας, κατὰ τὸν Γρηγορᾶ, ὅπως ἀναμένεται ἄλλωστε, κατευθύνεται ἀπὸ τὴν θεία πρόνοια ποὺ διοικεῖ τὰ πάντα (VIII 6, 316,1-317,2). Τίποτε ὅμως δὲν εἶναι σταθερὸ στὴν ζωὴ καὶ βέβαιο –σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν σταθερότητα τῆς σοφίας– καθόσον τὰ ἀνθρώπινα πράγματα εἶναι ἀστάθμητα καὶ ἀνεξερεύνητες οἱ βουλὲς τοῦ Κυρίου (IV 2, 87,3-8. 10, 119,15-18. VII 8, 257,3-7. VIII 6, 316,1-5). Οἱ κακοὶ εὐτυχοῦν εἰς βάρος τῶν καλῶν καὶ οἱ ξένοι λαοὶ στέλνονται ὡς μάστιγα γιὰ νὰ τιμωρήσουν τοὺς ἀπειθεῖς Ρωμαίους, ἐφόσον ἔχουν ἐγκαταλειφθεῖ ἀπὸ τὸν Θεὸ ἐξαιτίας τῶν ἁμαρτιῶν τους, παλαιῶν τε καὶ νέων (VIII 6, 316,1-317,2). Τὰ αἴτια τῆς θείας ὀργῆς ἄλλοτε μένουν ἀδιευκρίνιστα στὴν ἀφήγηση, ἄλλοτε πάλι ἀνάγονται στὶς ἀσεβεῖς πράξεις τῶν κρατούντων καὶ στὶς αἱρέσεις ποὺ διέσπασαν τὴν ἑνότητα τῆς Ἐκκλησίας: *ἀλλ' ἐχρῆν, ὡς ἔοικεν, ἐκτριβῆναι Ῥωμαίων ἅπασαν πόλιν καὶ χώραν, καὶ αὐτὰ τῆς τοῦ θεοῦ ἐκκλησίας συγχεθῆναι τὰ πράγματα, δι' ἔκτισιν οἶμαι παλαιοτέρων ἅμα καὶ νεωτέρων τοῦ γένους ἁμαρτημάτων* (XII 6, 591,14-17). Μὲ τὸ τελευταῖο ὑπονοεῖται, βέβαια, ἡ διδασκαλία τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ. Ἐξυπακούεται ὅτι πίσω ἀπὸ κάθε ἀποτυχία ὁ ἱστορικὸς διαβλέπει τὴν ὀργὴ τῆς θείας πρόνοιας, ἡ ὁποία ξεσπᾶ πρὸς φρονηματισμὸ τῶν πιστῶν, καὶ ἀντιστρόφως πίσω ἀπὸ κάθε ἐπιτυχία τὴν ἐπιβράβευση τῶν εὐσεβῶν. Ἡ ἔκβαση ἑνὸς πολέμου δὲν κρίνεται ἀπὸ τὸν σχεδιασμό του, τὴν γενναιότητα ἢ τὴν ἰσχὺ τοῦ στρατεύματος, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν εὐσέβεια καὶ τὴν δικαιοσύνη τῶν κρατούντων. Ὁ βυζαντινὸς στόλος ὑπέστη τὴν δεύτερη μεγάλη πανωλεθρία ἀπὸ τοὺς Γενουάτες, στὶς 5/6 Μαΐου 1349, διότι ὁ ἐξοπλισμός του προερχόταν ἀπὸ τοὺς φόρους ποὺ εἶχαν καταβάλει φτωχοὶ καὶ χῆρες (XI 6, 862,15-863,12). Οἱ ἐκλείψεις τῶν οὐρανίων σωμάτων καὶ οἱ κομῆτες προαναγγέλουν ἐχθρικὲς ἐπιδρομές, μεγάλες καταστροφές, σεισμοὺς καὶ κακοκαιρία (XII 15, 624,1-18. XIV 2, 694,13-696,7. XIV 6, 711,22-712,4) ἢ πολιτικὲς ἐξελίξεις πρὸς τὸ χειρότερο.[29] Παρομοίαζε τὸ σύμπαν μὲ τὸ ἀνθρώπινο σῶμα, ποὺ ὑπόκειται σὲ κακώσεις καὶ πάθη, ὁπότε τὰ παθήματα τῶν οὐράνιων φωστήρων ἀναπόφευκτα ἐπηρεάζουν τοὺς ἀνθρώπους δίχως ὅμως καὶ νὰ καθορίζουν τὴν μοίρα τους (IV 9, 108,18—109,7). Ἂν καὶ ἔγραψε σχόλια στὸν *Περὶ ἐνυπνίων λόγο* τοῦ Συνεσίου[30] χλευάζει τὰ προφητικὰ ὄνειρα τοῦ πατριάρχη Ἰσιδώρου, καθὼς καὶ τοῦ Φιλοθέου Κόκκινου, προφανῶς ὅμως ἐπειδὴ ἦταν Ἡσυχαστὲς (XVIII 1, 870,16-21.

28. Πβ. *Θεόδωρος Μετοχίτης, Ἠθικὸς ἢ περὶ παιδείας*, § 23, 132,1-136,7. *Theodore Metochites on Philosophic Irony and Greek History: Miscellanea 8 and 93*, ἔκδ. P. Agapitos, K. Hult, O.L. Smith, Λευκωσία – Γκαίτεμποργκ 1996, 15, 38,21-40,11.

29. IV 6, 98,24-99,11. 9, 108,8-109,7. IX 14, 460,5-11. XI 7, 548,9-16. XII 15, 624,1-10. Πβ. καὶ M.-H. Congourdeau, «Les byzantins face aux catastrophes naturelles sous les Paléologues», *REB* 67 (2009) 151-163.

30. *PG* 149: 521-642. W. Lang, *Das Traumbuch des Synesios von Kyrene*, Τυβίγγη 1926. P. Pietrosanti, *Nicephori Gregorae explicatio in librum Synesii De insomniis, scholia cum glossis*, Μπάρι 1990.

XXVI 14, 79,2-81, 23).[31] Μνημονεύει χρησμοὺς καὶ μαντεῖες, δίχως ὅμως νὰ καθορίζει πῶς πρέπει νὰ ἑρμηνεύονται (V 5, 142,22-144,10. V 7, 150,17-152,22. VII 7, 278,2-16. IX 14, 463,3-17), ἀναφέρει ἐπίσης χρησμολογικὰ βιβλία (VIII 5, 305,17. IX 14,3-17), τὴν βιβλιομαντεία (VIII 11, 358,5-12) καὶ τὰ δυσοίωνα συμβάντα, τὴν ἀξιοπιστία τῶν ὁποίων κρίνει θετικὰ ἢ ἀρνητικὰ κατὰ περίπτωση (πβ. VII 13, 277,17-278,16. IX 11, 447,5 κ.ἑ. XIV 8, 722, 21-723,13). Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ἐπίσης ὅτι ἀποδεχόταν κατὰ κάποιον τρόπο τὴν ἀστρολογία ὡς μέσο πρόγνωσης, βάσει ὅμως ἀστρονομικῶν μετρήσεων ἀπὸ γνῶστες τῆς ἐπιστήμης. Σὲ καμία ὡστόσο περίπτωση δὲν πίστευε, ἐπικαλούμενος τὸν Πτολεμαῖο καὶ τὸν Μέγα Βασίλειο, ὅτι τὰ ἄστρα καθορίζουν τὴν διάρκεια τῆς ζωῆς ἢ τὴν προδιάθεση ἑνὸς ἀτόμου (XIV 8, 723, 13-725,4. XVI 4, 815,9-16). Ἀπὸ τὴν ἄλλη, πίστευε καὶ αὐτὸς ὅτι τὰ ἄστρα ἐπηρέαζαν τοὺς σεληνιαζομένους (II 8, 50,1-5). Συνακόλουθα ἀπέρριπτε τὴν προκαθορισμένη μοίρα, δηλαδὴ τὴν εἱμαρμένη, ἂν καὶ ἀποδεχόταν τὴν τύχη μὲ τὴν ἔννοια τῆς σύμπτωσης. Ἐν κατακλεῖδι, ὑποστήριζε ὅτι μέσῳ τῆς γνώσης τοῦ φυσικοῦ κόσμου ὁ ἄνθρωπος μποροῦσε νὰ γνωρίσει καλύτερα τὸ ἔργο τοῦ Θεοῦ, ἄποψη ποὺ ὑποστήριζε καὶ ὁ Θεόδωρος Μετοχίτης στὰ γραπτά του (*Ἠθικὸς ἢ περὶ παιδείας*, ἔκδ. Ι. Πολέμης, 43* κ.ἑ., § 32, 142-146). Συνεπῶς, τὰ μαθηματικὰ καὶ ἡ ἀστρονομία ἀποτελοῦσαν ἕναν σίγουρο δρόμο γιὰ τὴν κατὰ τὸ δυνατὸν πληρέστερη κατάληψη τοῦ θείου, δεδομένου ὅτι μὲ τὸν νοῦ εἶναι ἀδύνατη ἡ γνώση τοῦ Θεοῦ.[32] Ὁ ἴδιος δὲν ἦταν πάντως ἀπαλλαγμένος ἀπὸ τὶς δεισιδαιμονίες τῆς ἐποχῆς του.

31. Μὲ ἀφορμὴ τὸν θάνατο τοῦ Μιχαὴλ Θ΄, ὁ Γρηγορᾶς ἀναφέρει ἕναν χρησμὸ ποὺ προφήτευσε τὸ τέλος τοῦ αὐτοκράτορα καὶ ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα φαίνεται ὅτι καὶ ὁ ἴδιος ἔδινε πίστη σ' αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὶς μαντεῖες, ἂν καὶ δὲν γνώριζε τὴν προέλευσή τους (VII 13, 278,2-16). Ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τοῦ ἔργου του ἐκφράζει ἐπιφυλάξεις, ἂν ὄχι δυσπιστία, γιὰ τὰ προφητικὰ ὄνειρα: VIII 5, 310,6-12. XXI 6, 1035,13-1036,3. XXV 6, 72,6-73,3. Πβ. καὶ Guilland, *Essai sur Nicephore Grégoras*, 214-216.

32. A. Hohlweg, «Astronomie und Geschichtsbetrachtung bei Nikephoros Gregoras», *Geschichte und Kultur der Palaiologenzeit, Referate des Intern. Symp. zu Ehren von Herbert Hunger (Wien, 30. November bis 3 Dezember 1994)*, [Österr. Akad. d. Wiss., Phil.-Hist. Kl. Denkschriften, 241], ἔκδ. W. Seibt, Βιέννη 1996, 51-63.



Στὸ σύνολό της ἡ *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία* εἶναι ἕνα ἔργο δίχως ἐσωτερικὴ συνοχή. Ἀποτελεῖται ἀπὸ μία σειρὰ χωριστῶν συνθέσεων ποὺ γράφτηκαν καὶ δημοσιεύτηκαν σὲ διαφορετικὲς ἐποχές, καὶ συνδέθηκαν ἁπλῶς γιὰ νὰ ἀποτελέσουν ἑνιαῖο ἔργο, παρόλο ποὺ ἡ μεταξύ τους σύνδεση εἶναι χαλαρὴ καὶ ὄχι πάντα ἐπιτυχής. Ἀπὸ τὶς περίπου 1.700 σελίδες τοῦ κειμένου οἱ 700 ἀφιερώνονται σὲ δογματικὲς συζητήσεις περὶ τοῦ Ἡσυχασμοῦ ἢ περιλαμβάνουν ρητορικὰ κείμενα τοῦ συγγραφέα ἄσχετα πρὸς τὰ ἱστορικὰ γεγονότα.[33] Οἱ συνθῆκες κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες γράφτηκαν τὰ διάφορα μέρη τῆς Ἱστορίας του, ἰδίως κατὰ τὴν περίοδο τῆς φυλάκισής του στὴν Μονὴ τῆς Χώρας, καθόρισαν τὸ τελικὸ ἀποτέλεσμα. Ἀρχική του πρόθεση ἦταν νὰ γράψει ἕνα καθαρὰ ἱστορικὸ ἔργο. Δὲν ἀποκλείεται μάλιστα νὰ τὸ προόριζε γιὰ τὸν Ἰωάννη Καντακουζηνό, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὰ κολακευτικὰ σχόλια πρὸς τὸ πρόσωπό του στὰ πρῶτα κεφάλαια τοῦ ἔργου (X 7, 497,1-3. XI 9, 551,21-552,21. XII 6, 590,3-6. XII 12, 611,7-17. XIII 3, 643,8-645,8). Στὴν πορεία τῆς συγγραφῆς ὁ προσανατολισμός του ἄλλαξε, ὅπως ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ, ἐξαιτίας τῆς ἐμπλοκῆς του στὴν ἡσυχαστικὴ ἔριδα (XVI 5, 819,16-825,5. XXXVI 1-4, 501,1-503,18). Ἰδίως μετὰ τὴν φυλάκισή του γράφει οὐσιαστικὰ τὰ ἀπομνημονεύματά του, συμπεριλαμβάνοντας σ' αὐτὰ κάποιες θεολογικὲς πραγματεῖες. Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴν κοσμικὴ ἱστορία στὴν ἐκκλησιαστικὴ καὶ κατ' ἐπέκτασιν στὴν βιογραφία δὲν ἦταν δύσκολο νὰ γίνει, δεδομένου ὅτι συχνὰ παρέκκλινε ἀπὸ τὸ κύριο θέμα του μὲ ποικίλου εἴδους παρεκβάσεις. Ἡ συμπερίληψη τῆς ἡσυχαστικῆς ἔριδας, ἑνὸς ὑψίστης σημασίας γιὰ τὴν ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας γεγονότος, ἦταν ὄχι μόνον σκόπιμη ἀλλὰ καὶ ἐπιβεβλημένη, διότι εἶχε τὴν ἱερὴ ὑποχρέωση νὰ καταγράψει τὰ γεγονότα ὅπως ἀκριβῶς συνέβησαν καὶ ἐπιπλέον νὰ δώσει τὴν προσωπική του μαρτυρία ὡς πρωταγωνιστὴς καὶ αὐτόπτης μάρτυρας στὰ δρώμενα τῆς ἐποχῆς του (XVI 5, 821,12-822,6). Ἦταν πεπεισμένος ὅτι ὁ Ἡσυχασμὸς ἦταν αἵρεση, ἡ ὁποία καθιερώθηκε ὡς δόγμα τῆς Ἐκκλησίας παρανόμως, δίχως τὴν σύγκληση οἰκουμενικῆς συνόδου, μὲ τὴν ὠμὴ καὶ αὐθαίρετη μόνον παρέμβαση τοῦ αὐτοκράτορα Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ: *ὁ μὲν γὰρ ἦν, οὐκ ἦν· ὁ δὲ οὐκ ἦν, ἦν· ἀντὶ μὲν βασιλέως, τύραννος ἀκραιφνής· ἀντὶ δὲ δικαστοῦ, κατήγορος καὶ διώκτης*

33. van Dieten, *Entstehung und Überlieferung der Historia Rhomaike des Nikephoros Gregoras*, 12.

*ἡμῶν ἀπροφάσιστος* (XVIII 7, 900,4-6. XXXVI 29, 515,13-19). Εἶχε τὴν ὑποχρέωση συνεπῶς ὡς ἱστορικὸς καὶ δὴ Ὀρθόδοξος νὰ καταγγείλει τὴν αἵρεση τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ καὶ τὶς μεθοδεύσεις τοῦ αὐτοκράτορα προκειμένου νὰ τὴν ἀναδείξει σὲ ἐπίσημο δόγμα τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία* εἶναι συνεπῶς ἕνα ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον κείμενο ἀπὸ ἱστορικὴ καὶ θεολογικὴ ἄποψη, παρὰ τὰ ἀσύνδετα μέρη ποὺ τὸ συγκροτοῦν καὶ τὴν ἔλλειψη πρωτοτυπίας στὶς παρατηρήσεις του.

Ὁ λόγος του εἶναι ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸν ρητορισμὸ τῆς ἐποχῆς του καί, φυσικά, ἀπὸ τὰ πρότυπά του, ἐν προκειμένῳ τὸν Μετοχίτη καὶ τὸν περὶ αὐτὸν κύκλο: ἐξεζητημένος λόγος, μακροπερίοδος καὶ ταυτόχρονα χειμαρρώδης καὶ συχνὰ αὐθόρμητος στὸ πνεῦμα τῆς δεύτερης σοφιστικῆς, ποὺ συνέχιζε νὰ ἐπηρεάζει τὴν βυζαντινὴ διανόηση. Οἱ περιγραφές του χαρακτηρίζονται ἀπὸ πάθος – εἶναι μοναδικὲς ἀκόμη καὶ ὅταν μεταφέρει σκηνὲς ἀπὸ παλιότερα κείμενα, ὅπως τῆς δολοφονίας τῶν Μουζαλώνων στὴν Μονὴ τῶν Σωσάνδρων, τὴν ὁποία ἀντλεῖ ἀπὸ τὸν Παχυμέρη. Προσθέτει στὴν πηγή του μικρὲς λεπτομέρειες ποὺ κάνουν καὶ τὴν διαφορά: στὸν πανικό τους, γράφει, οἱ γυναῖκες καὶ ὁ λοιπὸς ὄχλος ἄφησαν τὸ μνημόσυνο στὴν μέση, οἱ δὲ ἱερεῖς καὶ οἱ μοναχοὶ στὴν φυγή τους ἔπεφταν ὁ ἕνας πάνω στὸν ἄλλον, ἐπειδὴ τὸ δάπεδο εἶχε γίνει ὀλισθηρὸ ἀπὸ τὰ αἵματα ποὺ εἶχαν χυθεῖ (III 3, 66,4-11). Δραματικὲς διαστάσεις δίνει καὶ στὴν καταστροφὴ τοῦ βυζαντινοῦ στόλου ἀπὸ τοὺς Γενουάτες τὸν Αὔγουστο τοῦ 1348. Οἱ Λατίνοι ἔκαψαν τότε τὰ παράλια τῆς πόλης, μαζὶ μὲ τὰ ἀγκυροβολημένα ἐμπορικὰ καράβια, τὰ σπίτια καὶ τὶς ἀποθῆκες. Ὁ καπνὸς τότε ἔπνιξε τοὺς κατοίκους, ποὺ ἔβλεπαν σὲ ἀπόγνωση αὐτὴ τὴν μεγάλη συμφορά: *καὶ ἦν ἰδεῖν αὐθημερὸν τὸν ἔξω πάντα κόσμον τῆς πόλεως ἐν βραχεῖ μαραινόμενόν τε καὶ δάκρυα προκαλούμενον συνετῶν ὀφθαλμῶν* (XVII 2, 846,20-848,10. 848,8-10). Παρόμοιες περιγραφές, ἀποτυπωμένες μὲ περισσὴ εὐαισθησία καὶ παραστατικότητα βρίσκονται διάσπαρτες σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ ἔργου. Ἀξίζει νὰ σημειώσουμε μερικὲς χαρακτηριστικὲς σκηνές:

(α) ἡ ἀπάνθρωπη κράτηση τοῦ δεσπότη Κωνσταντίνου μέσα σ' ἕνα πηγάδι στὸ Διδυμότειχο, ὅπου ἀναγκαστικὰ κοντὰ στὸ ψωμὶ ποὺ ἔτρωγε εἶχε καὶ τὴν χύτρα τῶν οὔρων καὶ τῶν διαχωρημάτων του (VIII 11, 357,17-22), (β) ἡ ταξιδιωτική του περιγραφὴ στὰ Σκόπια (VIII 14, 375,19-380,19), (γ) ἡ εἴσοδος τοῦ Ἀνδρονίκου Γ' στὴν Βασιλεύουσα. Ὁ Ἀνδρόνικος Β' ἀναμένει τὴν πτώση του



καὶ ἱκετεύει τὸν ἐγγονό του νὰ τοῦ χαρίσει τὴν ζωὴ (IX 6, 419,20-422,19), (δ) ἡ δολοφονία τοῦ Ἀλεξίου Ἀποκαύκου (XIV 10, 732,8-73310), (ε) ἡ ἔνδεια τοῦ βασιλικοῦ παλατίου – τὰ σκεύη στὴν τράπεζα ἦταν κεραμικὰ καὶ ὄχι ἀπὸ χρυσό, τὰ δὲ στέμματα ἀπὸ σκέτο γυαλὶ (XV 11, 788,15-789,8), (στ) ὁ Γρηγορᾶς ἑτοιμάζεται νὰ ἀντιμετωπίσει τοὺς Παλαμίτες στὴν σύνοδο τοῦ 1351, ἐνῶ οἱ ὑποστηρικτές του μαζὶ μὲ τοὺς μαθητές του συγκεντρώνονται ἔξω ἀπὸ τὴν κατοικία του στὴν Μονὴ τῆς Χώρας (XVIII 5, 891,20-896,14), (ζ) καταδικάζεται σὲ σιγὴ στὴν σύνοδο τοῦ 1351, καὶ λαὸς συγκεντρώνεται γύρω ἀπὸ τὸν τόπο τῆς συνάθροισης μὲ ἄγριες διαθέσεις ἐνάντια στὸν αἱρεσιάρχη Παλαμᾶ (XX 4, 976,5-978,23).

Στὸ κείμενο παρεμβάλλονται διάφοροι λόγοι, δημηγορίες καὶ ἐπιτάφιοι – προφανῶς δικῆς του πάντα σύλληψης– μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι οἱ λόγοι καὶ οἱ δημηγορίες σκιαγραφοῦν ἀνθρώπινους χαρακτῆρες καὶ πράξεις (XIII 3. 641, 12-18).[34] Ἐνῶ ἄλλοι καταχρῶνται τὴν χρήση τους πρὸς ἐπίδειξη σοφίας, ὁ ἴδιος ἐπιλέγει τὴν μέση ὁδὸ γιὰ νὰ μὴν παραποιηθεῖ τὸ κύριο σῶμα τῆς Ἱστορίας του (641,19-24). Δὲν ἀποφεύγει, ὡστόσο, τὶς ὑπερβολές, ὅταν ἐξυμνεῖ τὴν παιδεία τοῦ Ἀνδρονίκου Β', ἡ φήμη τοῦ ὁποίου εἶχε δῆθεν φτάσει ἕως τὰ ἔσχατα τῆς γῆς τῶν Κελτῶν καὶ τῶν Ἰνδῶν καὶ ξεπερνοῦσε σὲ γνώση καὶ φρόνηση τὸν Δημοσθένη, τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Σολομῶντα (VIII 8, 334,12-337,23). Τὸ ἴδιο ὑπερβολικὸς εἶναι ὅταν συγκρίνει σὲ ἕναν ἄλλο του λόγο τὸν Μετοχίτη μὲ τοὺς σοφοὺς τῆς ἀρχαιότητας, τὸν Φειδία, τὸν Λυκοῦργο, τὸν Σόλωνα κ.ἄ. (VIII 7, 322,19-327,5), βάζοντας στὴν ἴδια ζυγαριὰ τὸν λόγιο τοῦ φθίνοντος Βυζαντίου μὲ τὴν διανόηση μιᾶς λαμπρῆς καὶ ἀπομακρυσμένης ἐποχῆς. Οἱ λόγοι αὐτοί, ὅπως καὶ ἄλλα παρόμοια παραθέματα στὴν Ἱστορία του, ἀσυνείδητα ἢ

---

34. Ἐνδεικτικὰ μόνον, Λόγοι: VIII 7, 322,19-327,5. VIII 8, 328,9-339,20. VIII 9, 340,12-348,2. XII 3, 579,24-584,1. XII 5, 587,6-588,24. XIII 9, 666,20-668,15. Δημηγορίες: IX 2, 398,15-402,20. IX 3, 403,13-405,12. XII 3, 579,24-584,1. XII 6, 591,25-595,12. XIII 9, 666,20-668,15. Ἐπιτάφιοι: X 1, 465,5-472,6. X 2, 475,1-481,13. X 6, 490,14-495,11. XI 11, 560,13-565,13. van Dieten, *Nikephoros Gregoras Rhomäische Geschichte*, 45-47. Βλ. καὶ ἀναλυτικότερα Κ.Δ. Τσιγάνης, *Παρένθετα κείμενα στη Ρωμαϊκή Ιστορία του Νικηφόρου Γρηγορά*, [Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλολογίας], Θεσσαλονίκη 2008, 18 κ.ἑ., 30 κ.ἑ., 38 κ.ἑ.

συνειδητὰ ἀδιάφορο, δείχνουν πιστεύω, τὴν ἐπιθυμία τῆς ψυχῆς πρὸς τὰ πίσω –μιὰ σχεδὸν καθολικὴ τάση τῆς περιόδου– σὲ ἕναν ἄλλο κόσμο, ρομαντικὸ καὶ ἔνδοξο, τελείως διαφορετικὸ ἀπὸ ἐκεῖνον στὸν ὁποῖο ζοῦσαν, ἀποκλεισμένοι σὲ μιὰ πόλη σὰν σὲ φυλακή, τὰ τείχη τῆς ὁποίας ἀκόμη ἄντεχαν, ἐνῶ ὁ ἑλληνισμὸς γύρω τους μέρα μὲ τὴν μέρα ἀφανιζόταν. Αἰσθανόταν πάντως ὑπερήφανος ποὺ δὲν γεννήθηκε βάρβαρος ἀλλὰ Ἕλλην (VIII 14, 383,6-12. Πβ. καὶ VIII 14, 379,13-23).

Ὁ τόνος του ἔχει ἀναμφίβολα ἠθικοδιδακτικὴ χροιά. Τὰ παραδείγματά του παραπέμπουν σχεδὸν πάντα στὴν ἀρχαία γραμματεία (βλ. λόγου χάρη, τὸν λόγο τῆς Εἰρήνης Καντακουζηνῆς πρὸς τὸν γιό της Ματθαῖο, XVI 3, 805,3-812,23). Σὲ ἕναν λόγο του πρὸς τὸν Καντακουζηνὸ πρὶν ἀπὸ τὴν σύνοδο τοῦ 1351, τὸν ὁποῖο ἔγραψε σὲ μιὰ προσπάθεια νὰ τὸν πείσει νὰ μὴν ἐγκαταλείψει τὶς παραδόσεις τῶν πατέρων, παίρνει πρωτάκουστες γιὰ τὴν ἐποχή του ἐλευθερίες, ριψοκινδυνεύοντας τὴν ἴδια του τὴν ἀσφάλεια. Παρομοιάζει τὸν Καντακουζηνὸ μὲ τύραννο καὶ τὸν ἑαυτό του μὲ τὸν Προμηθέα, ποὺ ἀγωνίζεται δίχως νὰ λογαριάζει περιουσία, προνόμια, τιμὲς καὶ δόξες (XVIII 4, 884,6-890,19). Σὲ μία ἄλλη περίσταση, γιὰ νὰ ἀποδείξει τὴν ἀτολμία τοῦ Καντακουζηνοῦ κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ καταστροφικοῦ ἐμφυλίου πολέμου, ἐπιλέγει μία ἀπὸ τὶς πολλὲς ἐπιστολές του πρὸς τοὺς κατοίκους τῆς Κωνσταντινούπολης γιὰ νὰ σχολιάσει στὴν συνέχεια τὴν ἀναποφασιστικότητά του. Ἡ ἐπιστολή του ὅμως δὲν ἔδειχνε μόνον αὐτὴν τὴν ἀδυναμία του, ἀλλὰ ἦταν καὶ φλύαρη καὶ κακογραμμένη, γι' αὐτό, πρὶν τὴν παραθέσει, τὴν περιέκοψε καὶ τὴν βελτίωσε φραστικὰ *διὰ τὸ ἀκαλλὲς τῶν λέξεων* (XV 3, 755,2-3). Μία ἄλλη τάση ποὺ παρατηρεῖται στὸ κείμενό του εἶναι ἡ συσχέτιση τοῦ παρόντος μὲ τὴν ἀρχαιότητα. Συχνὰ μὲ ἀφορμὴ μιὰ λέξη ἢ φράση αὐτόματα ἢ μᾶλλον συνειρμικὰ προβάλλει παραστάσεις ἀπὸ τὴν ἀρχαία γραμματεία καὶ σχεδὸν καθόλου ἀπὸ τὴν πρόσφατη ἱστορία (πβ. IV 3, 91,1-16. XIII 3, 642,15-643,7).

Τὸ κείμενό του διανθίζεται μὲ εὑρηματικὲς παρομοιώσεις (II 5, 36,21-22. III 2, 58,5-8. III 5, 70,14-15. IV 2, 83,1-2. VI 1, 159,25-160,1. XIV 8, 721,14-15), ἔξυπνες παροιμιώδεις φράσεις (VI 8, 197,19-20. IX 10, 441,6-7. XVIII 5, 890,5-6),[35] ἀποσπάσματα βιβλικῶν καὶ κλασικῶν συγγραφέων

35. *ἡ κάμηλος ἐπιθυμιάσασα κεράτων καὶ τὰ ὦτα προσαπώλεσεν* (XV 4, 760,11-12 = Apost. IX 59).



(XIII 2, 638,7. XIII 8, 663,18, 664,11. [XIV 8, 724,8-18 = Χαλδαϊκοὶ χρησμοί, *PG* 122: 1123]),[36] ἀλλὰ καὶ μὲ λογοτεχνικὲς βινιέτες, κατὰ κανόνα στὴν ἀρχὴ μιᾶς νέας ἀφήγησης, ὅπως, ἐπὶ παραδείγματι, ὅταν περιγράφει τὴν ἄνοιξη μετὰ τὸ τέλος τοῦ ἐμφυλίου, ὡς τὴν ἀπαρχὴ μιᾶς νέας ἐποχῆς (XIV 4, 705,1-5. Πβ. καὶ XXIX 5, 226,3-20) ἢ ὅταν ἐπιχειρεῖ τὴν περιγραφὴ τοῦ Ἄθω μὲ τὴν φυσικὴ ὀμορφιά του καὶ τὴν πνευματικότητα τοῦ τοπίου (XIV 7, 714,20-718,7).[37] Βρίσκει ἐνδιαφέρουσες κάποιες λαϊκὲς διηγήσεις καὶ τὶς μεταφέρει, δυστυχῶς ὄχι στὴν δημώδη ἐκδοχή τους, ἀλλὰ μὲ τὸν δικό του πάντα τρόπο, μὲ καθαρότητα καὶ σαφήνεια. Δύο ἀπὸ αὐτὲς τὶς διηγήσεις ἀνάγονται σὲ συζητήσεις τῶν πρωταγωνιστῶν του, ὅπως ἡ γάτα ποὺ βάφτηκε καλόγρια (VII 1, 216,21-217,10)[38] καὶ ὁ διάλογος πουλιοῦ καὶ κυνηγοῦ (XIII 8, 661,21-662,16), ἐνῶ μία τρίτη διήγηση, περὶ τῆς διγάμου Σκυθίδος,[39] φαί-

36. Βλ. καὶ τὰ παραθέματα ἀπὸ τὴν κλασικὴ καὶ τὴν χριστιανικὴ γραμματεία στὸν Guilland, *Essai sur Nicéphore Grégoras*, 78-82. Ἀπὸ μία περιορισμένη ἔρευνα γύρω ἀπὸ τὰ παραθέματά του βάσει τοῦ TLG, προκύπτει ὅτι παραπέμπει ὀνομαστικὰ κυρίως στὸν Πλάτωνα μὲ 36 ἀναφορές, ἀκολουθεῖ ὁ Ὅμηρος μὲ 22, ὁ Πυθαγόρας μὲ 15, ὁ Δημοσθένης καὶ ὁ Πρόκλος μὲ 6 ἕκαστος καὶ ὁ Ἀριστοτέλης μὲ 5. Ἀπὸ τοὺς πατέρες τῆς Ἐκκλησίας προηγοῦνται ὁ Μάξιμος ὁ Ὁμολογητὴς μὲ 38 ἀναφορές, ἀκολουθοῦν ὁ Μέγας Ἀθανάσιος μὲ 30, οἱ Ἰωάννης Χρυσόστομος καὶ Γρηγόριος Ναζιανζηνὸς μὲ 28 ἕκαστος, οἱ Γρηγόριος Νύσσης καὶ Βασίλειος Καισαρείας μὲ 19 ἕκαστος καὶ ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνὸς μὲ 11.

37. Πβ. καὶ S.V. Krasikov, «Opisanie svjatoj gory u Nikifora Grigory i ratio vivendi vizantijskich intellektualov», *Antičnaja Drevnost' i Srednie Veka* 29 (1998) 96-121.

38. Πρόκειται γιὰ τὸν μύθο τῆς ἄσπρης γάτας ἑνὸς τσαγκάρη ποὺ ἔπιανε ποντίκια καὶ ποὺ κάποτε ἔπεσε μέσα σὲ μιὰ λεκάνη μὲ μπογιὰ καὶ βγῆκε βαμμένη στὰ μαῦρα. Τὰ ποντίκια πίστεψαν ὅτι ἀφοῦ ἔγινε μοναχὴ ἡ γάτα δὲν θὰ τρώει πιὰ κρέας, γι' αὐτὸ καὶ δίχως φόβο ἔτρεχαν πάνω κάτω γιὰ νὰ βροῦν τροφή. Ἐκείνη μπροστὰ σὲ τέτοιο θέαμα δὲν μπόρεσε νὰ τὰ πιάσει ὅλα, παρὰ μόνον δύο. Τὰ ὑπόλοιπα ξέφυγαν, ἀλλὰ ἀποροῦσαν μὲ τὴν γάτα ποὺ ἔγινε πιὸ ἄγρια ἀπὸ τότε ποὺ πῆρε τὸ σχῆμα τῆς μοναχῆς. Ἡ συγκεκριμένη διήγηση δὲν συμπεριλαμβάνεται στὶς γνωστὲς παραλλαγὲς *Ο κάτης και ο μποντικός*, επιμ. Cristiano Luciani, [Παλιότερα Κείμενα της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας - 2], Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών. Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη, Θεσσαλονίκη 2011.

39. Πβ. καὶ S. Ja. Gagen, «Brak s plennym: juridičeskij aspekt (Rasskaz Nikifora Gregory o skifjanke)», *Antičnaja Drevnost' i Srednie Veka* 36 (2005) 250-259.

νεται νὰ ἀναφέρεται σὲ πραγματικὸ γεγονὸς ποὺ εἶχε γίνει στὶς ἡμέρες του εὐρέως γνωστὸ (XI 5, 542,23-543,18). Κατὰ τὰ ἄλλα, στὶς χρονολογήσεις του ἀκολουθεῖ ἀρχαῖα πρότυπα, προσδιορίζοντας τὸν χρόνο σχεδὸν πάντα σύμφωνα μὲ τὴν ἀνατολὴ τῶν ἀστερισμῶν (Ὠρίωνος, Κυνός, Ἀρκτούρου ἐπιτολάς), πράγμα ποὺ προδίδει καὶ τὴν ἐνασχόλησή του μὲ τὴν ἀστρονομία.[40] Στὴν σύντομη σχετικὰ περιγραφή του τοῦ μεγάλου λοιμοῦ ποὺ ξέσπασε στὸ Βυζάντιο τὸ 1347/1348 δὲν ἀξιοποιεῖ ὡς πρότυπο τὸν Θουκυδίδη, ὅπως ὁ Καντακουζηνὸς (III 49,15-52,19) καὶ παλαιότερα ὁ Προκόπιος (*Ὑπὲρ τῶν Πολέμων*, II,22-23, Haury, I, 249-259), ἀλλὰ περιορίζεται σὲ δικές του παρατηρήσεις (XVI 1, 797,17-798,17). Καὶ τοῦτο, μολονότι ἡ ἀρχαιότητα προβάλλει συνεχῶς στὴν ἀφήγησή του μὲ γνωμικά, παροιμίες καὶ ποικίλα μυθολογικὰ ἢ ἱστορικὰ παραθέματα (V 1, 124,16-22. VI 4, 178,7-13. VI 6, 189,15-22. VI 7, 155,12-14. IX 5, 414,19-415,5 IX 10, 445,9-446,3), ὅπως τὸ παράγγελμα τοῦ Λεωνίδα πρὶν ἀπὸ τὴν μάχη τῶν Θερμοπυλῶν *δεῦτε δειπνήσωμεν, ἵνα ἐν ᾅδου ἀριστήσωμεν* (XIII 2, 636,23-637,1. XVIII 5, 895,19-20) ἢ τὴν πλουτάρχεια ρήση *βαθεῖαν αὔλακα διὰ φρενός*,[41] τὴν ὁποία χρησιμοποιεῖ ἀρκετὰ συχνὰ (X 8, 503,6. XI 10, 554,7. XI 11, 565,18. XV 5, 762,8. XV 7, 768,22. XVII 3, 850,17).

Γιὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ Γρηγορᾶ ἔχουν διατυπωθεῖ κατὰ καιροὺς διάφορες ἀπόψεις. Ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνὸς ἔγραψε ὅτι ἦταν βίαιος στὶς ἀντιδράσεις του, ἀλαζόνας, ψεύτης καὶ συκοφάντης (*Ἱστορία*, IV 24, 172,16-173,12. IV 25, 183,16-184,1), ἐνῶ ἡ Ἐκκλησία ἀπὸ τὴν δική της πλευρὰ τὸν ἀναθεμάτισε ὡς αἱρετικό. Ἡ ἀνάμειξή του στὴν ἡσυχαστικὴ ἔριδα θεωρήθηκε ἀπὸ πολλοὺς μελετητὲς ἀτυχής: ἀναλώθηκε σὲ στεῖρες συζητήσεις, κατασπατάλησε τὶς δυνάμεις του σὲ μιὰ χαμένη ὑπόθεση ποὺ ἔβλαψε τὸν ἴδιο καὶ τὸ συγγραφικό του ἔργο καὶ ἄλλα παρόμοια.[42] Θὰ μποροῦσε, βεβαίως, νὰ εἶχε

40. III 5, 72,20-21. VII 6, 245,7. XII 7, 596,13. XIII 3, 640,15. XV 6, 765,5-6. XVI 4, 7.XVI 7, 834,3-4. XVIII 2, 878,4-5. XXII 7, 14,1. XXVII 20, 141,23. Βλ. καὶ Guilland, *Essai sur Nicéphore Grégoras*, 247.

41. Πλούταρχος, *Πῶς ἄν τις ὑπ' ἐχθρῶν ὠφελοῖτο*, F.C. Babbit, 88. B. 11.

42. Guilland, *Essai sur Nicéphore Grégoras*, 285-291. Hunger, *Λογοτεχνία*, II, 310-311.



συμβιβαστεῖ μὲ τὸ κατεστημένο τῆς ἐποχῆς του, νὰ ἀποδεχθεῖ τὸ ὑψηλὸ ἐκκλησιαστικὸ ἀξίωμα ποὺ τοῦ προσέφερε ἡ αὐλὴ (XVIII 1, II, 871,22-872, 8), ἀκόμη νὰ ἀποσυρθεῖ ἀπὸ τὸν δημόσιο βίο προκειμένου νὰ ἀφοσιωθεῖ στὶς μελέτες του. Δὲν τὸ ἔπραξε ὅμως, ἐμμένοντας στὶς ἀρχές του καὶ τὶς πεποιθήσεις του, μὲ ὅ,τι αὐτὸ συνεπαγόταν.

Ἐκδόσεις

L. SCHOPEN, I-II, *CSHB* (1829/1830). –I. BEKKER, III, *CSHB* (1855).

Μεταφράσεις

J. L. VAN DIETEN, *Nikephoros Gregoras, Rhomäische Geschichte. Historia Rhomaike*, τ. I-V, [Bibliothek der Griechischen Literatur, τ. IV, VIII-IX, XXIV, XXXIX, LIX], Stuttgart 1973-2003. –F. TINNEFELD, *Nikephoros Gregoras, Rhomäische Geschichte. Historia Rhomaike*, VI, [Bibliothek der Griechischen Literatur, τ. LXVI], Stuttgart 2007. –*Νικηφόρος Γρηγοράς, Ρωμαϊκή Ιστορία, Α΄ περίοδος: 1204-1341 (κεφάλαια 1-11)*. Απόδοση στη νέα ελληνική – εισαγωγή – σχόλια Δ. ΜΟΣΧΟΣ, Αθήνα 1997.

Γενικὴ βιβλιογραφία

KRUMBACHER, *Geschichte*, I, 293-298. *Ἱστορία*, I, 592-601. –V. LAURENT, «Nicéphore Grégoras» *DTC* 11 (1931) 455-467. –MORAVCSIK, 450-453. –COLONNA, 58-60. –HUNGER, *Literatur*, I, 453-465. *Λογοτεχνία*, II, 297-311.

Εἰδικὴ βιβλιογραφία

L. SCHOPEN, «Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Chronologie, aus den noch ungedruckten Büchern des Nikephoros Gregoras», *Jahresbericht des königl. Gymnasiums zu Bonn,* 1834/1835, 1-15. –J. DRÄSEKE, «Johannes Kantakuzenos' Urteil über Gregoras», *BZ* 10 (1901) 106-127. –N.A. BEES, «Εἰς Νικηφόρου Γρηγορᾶ 'Ρωμαϊκὴν ἱστορίαν», *VizVre* 20 (1913) 67. –E. KURTZ, «Nikeph. Gregoras, Hist. Byz. III. P. 512,13-17», *BZ* 24 (1924) 305. –Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, «Ἑρμηνεία βυζαντινοῦ χωρίου», *Ἀθηνᾶ* 37 (1925) 199-200. –ST. BEZDEKI, «Le portrait de Théodore Métochite par Nicéphore Grégoras», *Mélanges d' histoire générale,* Cluj 1927, 57-67. –R. GUILLAND, *Essai sur Nicéphore Grégoras. L'homme et l'oeuvre,* Παρίσι 1926. –ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Correspondance de Nicéphore Gregoras,* Παρίσι 1927. –V. LAURENT, «La personnalité de Jean d' Héraclée (1250-1328), oncle et précepteur de Nicéphore Grégoras», *Ἑλληνικά* 3 (1930) 297-315. –V. GRECU, «Das Geburtsjahr des byzantinischen Geschichtsschreibers Nikephoros Gregoras», *Académie Roumaine. Bulletin de la Section historique* 27 (1946) 56-61. –T. HART, «Nicephorus Gregoras: Historian of the Hesychast Controversy,» *Journal of Ecclesiastical History* 2 (1951) 169-171. –D.I. POLEMIS, *Gregoras' Dispute with Barlaam,* [M.A. Thesis, Columbia University], Νέα Ὑόρκη 1960. –ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ἡ πρὸς τὸν Βαρλαὰμ διένεξις τοῦ Γρηγορᾶ. Ἡ Ἀντιλογία», *Ἑλληνικά* 18 (1964) 44-72. –I. ŠEVCENKO, «Some Autographs of Nicephorus Gregoras», *ZRVI* 8/2 (1964) 435-450. –H.V. BEYER, «Nikephoros Gregoras als Theologe und sein erstes Auftreten gegen die Hesychasten», *JÖB* 20 (1971) 171-188. –E. MOUTSOPOULOS, «La notion de "kairicite" historique chez Nicéphore Grégoras», *Βυζαντινά* 4 (1972) 205-213. –D. STIERNON, «Bulletin sur le Palamisme», *REB* 30 (1972) 231-341. –G. FATOUROS, «Ein Testimonienapparat zu Nikephoros Gregoras' Byzantina Historia», *Byz. Stud./Et. Byz.* 1 (1974) 107-146. –J.L. VAN DIETEN, *Entstehung und Überlieferung der Historia Rhomaike des Nikephoros Gregoras, insbesondere des ersten Teiles: Lib. I-XI,* διδ. δ., Κολωνία 1975. –H.V. BEYER, *Nikephoros Gregoras, Antirrhetika* I, Βιέννη 1976. –O. ZAKRŽEVSKAJA, «Koncepcija patriotizma Nikifora Grigory (k voprosu o grečeckom patriotizme XIV v.)», *Antičnaja Drevnost' i Srednie Veka* 14 (1977) 85-95. –H.V. BEYER, «Eine Chronologie der Lebensgeschichte des Nikephoros Gregoras», *JÖB* 27 (1978) 127-155. –K.V. CHVOSTOVA, «Filosofija Istorii Gregory i Pachimera i sovremennaja informatika», *VizVre* 46 (1986) 146-156. –P. LEONE, «La Corrispondenza di Niceforo Gregora», *Studi di Filologia Bizantina* (1980) 183-232. –G.V. SMETANIN, «Enkomij Nikifora Grigory korolju Kipra Gygo IV Luzinjanu (iz istorii kiprsko-vizantijskich ideologičeskich svjazej ser. XIV v.), *Antičnaja Drevnost' i Srednie Veka* 23 (1987) 121-127. –Β.Σ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ, «Ἡ παρουσία καὶ τὸ κίνημα τοῦ πιγκέρνη Ἀλεξίου Φιλανθρωπηνοῦ στὴ Μικρὰ Ἀσία (1293-1295). Ἕνα παράδειγμα ἀποκλίσεων στὶς ἱστορικὲς ἐκτιμήσεις τοῦ Παχυμέρη καὶ τοῦ Γρηγορᾶ», *Σύμμεικτα* 10 (1996) 143-162. –A. HOHLWEG, «Astronomie und Geschichtsbetrachtung bei Nikephoros Gregoras», *Geschichte und Kultur der Palaiologenzeit,* ἐκδ. W. SEIBT, Βιέννη 1996, 51-63. –A.G.C. SAVVIDES, «Acropolites and Gregoras on the Byzantine-Seljuk confrontation at Antioch-on-the Meander (A.D. 1211). English translation and commentary», *Journal of Oriental and African Studies* 8 (1996) 73-82. –Β.Σ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ, *Η εικόνα της αυτοκρατορικής εξουσίας και η ιδεολογία της βυζαντινής ιστοριογραφίας από τον ΙΓ' στον ΙΔ' αιώνα. Μια μέθοδος ανάγνωσης των ιστορικών κειμένων του Παχυμέρη, του Γρηγορά και του Καντακουζηνού,* διδ. διατριβή, Αθήνα 1997.–S.V. KRASIKOV, «Idejnaja polemika v Vizantii 50-ch XIV v. (Nikolaj Kavasila i Nikifor Grigora)», *Antičnaja Drevnost' i Srednie Veka* 28 (1997) 93-103. –ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Opisanie svjatoj gory u Nikifora Grigory i ratio vivendi vizantijskich intellektualov», *Antičnaja Drevnost' i Srednie Veka* 29 (1998) 96-121. –Δ.Ν. ΜΟΣΧΟΣ, *Πλατωνισμὸς ἢ Χριστιανισμός; Οἱ φιλοσοφικὲς προϋποθέσεις τοῦ Ἀντιησυχασμοῦ τοῦ Νικηφόρου Γρηγορᾶ (1293-1361),* Ἀθήνα 1998. –Σ.Α. ΤΡΙΑΝΤΑΡΗ, «Ὁ σκεπτικισμὸς στοὺς βυζαντινοὺς διανοητὲς τοῦ 14ου αἰ. Θεόδωρος Μετοχίτης, Νικηφόρος Γρηγορᾶς», *Βυζαντινά* 20 (1999) 43-64. –V. CIOCÎLTAN, «Aux origines d'une confusion historique: Nicéphore Grégoras et la fondation de Caffa», *Il Mar Nero* 4 (1999/2000 [2004]) 143-150. –S.V. KRASIKOV, «Vizantijskoe myšlenie: Erudicija protiv kreativnosti? (Nikifor Grigora i Barlaam Kalabrijskij, *Antičnaja Drevnost' i Srednie Veka* 31 (2000) 266-283. –Π.Κ. ΒΛΑΧΑΚΟΣ, «Η προσωπικότητα του Λυσάνδρου και του Αγησίλαου μέσα από το έργο του Νικηφόρου Γρηγορά», *Βυζαντιακά* 20 (2000) 283-292. –S.V. KRASIKOV, «Božestvennaja transcendentnost' i imperatorskaja vlast' u Nikifora Grigory», *Antičnaja Drevnost' i Srednie Veka* 33 (2002) 207-213. –Π.Κ. ΒΛΑΧΑΚΟΣ, «Γεωγραφικά στοιχεία από την περιοχή της Βι-

σαλτίας και των Σερρών στο έργο του Νικηφόρου Γρηγορά», *Πρακτικά Β' επιστημονικού συμποσίου «Η Νιγρίτα – Η Βισαλτία δια μέσου τῆς Ιστορίας», Νιγρίτα 17-20 Οκτ. 1996*, Θεσσαλονίκη 2000, 121-131. –ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Οι αντιλήψεις του Νικηφόρου Γρηγορά για τη ρωμαϊκή ειρήνη (Pax Romana)», *Βυζαντιακά* 21 (2001) 279-289. – Β. ΝΕΡΑΝΤΖΗ-ΒΑΡΜΑΖΗ, «Το ρηγάτο του Ούγου Δ' Λουζινιάν μέσα από τα κείμενα του Νικηφόρου Γρηγορά», *Πρακτικά του Τρίτου Διεθνούς Κυπρολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία 16 – 20 Απριλίου 1996)*, II, Λευκωσία 2001, 353-360. –Π.Κ. ΒΛΑΧΑΚΟΣ, «Η εικόνα της Ηράκλειας του Πόντου μέσα από το έργο του Νικηφόρου Γρηγορά», *Πρακτικά ΣΤ' Πανελληνίου Συνεδρίου για τον Ελληνισμό της Μ. Ασίας*, Θεσσαλονίκη 2002, 30-40. –ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Νικηφόρος Γρηγοράς. Φυσική γεωγραφία και ανθρωπογεωγραφία στο έργο του*, Θεσσαλονίκη 2003. –S.JA. GAGEN, «Brak s plennym: Juridičeskij aspekt (Rasskaz Nikifora Gregory o skifjanke)», *Antičnaja Drevnost' i Srednie Veka* 36 (2005) 250-259. –Π.Κ. ΒΛΑΧΑΚΟΣ, *Ο βυζαντινός λόγιος Νικηφόρος Γρηγοράς. Η προσωπικότητα και το έργο ενός επιστήμονα καὶ διανοουμένου στο Βυζάντιο του 14ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη 2008. –S.JA. GAGEN, «Filosofsko-političeskie metafory v proizvedenii Nikifora Grigory», *Antičnaja Drevnost' i Srednie Veka* 38 (2008) 218-225. –Κ.Δ. ΤΣΙΓΑΝΗΣ, *Παρένθετα κείμενα στη Ρωμαϊκή Ιστορία του Νικηφόρου Γρηγορά*, [Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλολογίας], Θεσσαλονίκη 2008. –A. FAILLER, «Les sources de Nicéphore Grègoras pour le règne des premiers Palaiologoi», *REB* 69 (2011) 219-234.

## Η ΕΜΠΛΟΚΗ ΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΑ ΣΤΗΝ ΗΣΥΧΑΣΤΙΚΗ ΔΙΑΜΑΧΗ

Ἡ ἐποχὴ στὴν ὁποία ζεῖ καὶ σταδιοδρομεῖ ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς εἶναι περίοδος θεολογικῶν συζητήσεων καὶ διενέξεων ποὺ ἀντικατοπτρίζουν διάφορα φιλοσοφικά, θεολογικὰ καὶ πολιτικὰ ρεύματα. Εἶναι ἐπίσης περίοδος δυναστικῶν ἀγώνων καὶ ἐμφυλίων πολέμων. Συγκεκριμένα, μὲ τὸν θάνατο τοῦ Ἀνδρονίκου Γ' (1341) ἀρχίζει ἕνας σκληρὸς καὶ αἱματηρὸς ἀγώνας γιὰ τὸν ἔλεγχο τῆς ἐξουσίας. Ὁ Γρηγορᾶς σ' αὐτὴν τὴν δυναστικὴ διαμάχη ἀρχικὰ ἔμεινε ἀμέτοχος. Ἡ διαμάχη ὅμως γιὰ τὸν θρόνο ἀνάμεσα στὸν Ἰωάννη Καντακουζηνὸ καὶ τὴν χήρα τοῦ Ἀνδρονίκου Γ', Ἄννα τῆς Σαβοΐας, ἐμπλέκει καὶ θρησκευτικοὺς παράγοντες ποὺ ἐρίζουν γύρω ἀπὸ τὴν μυστικὴ θεολογία τῶν Ἡσυχαστῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους καὶ κυρίως τῆς διδασκαλίας τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ. Ἡ ἀνάμειξη τοῦ Γρηγορᾶ σ' αὐτὴ τὴν θρησκευτικοπολιτικὴ διαμάχη ἦταν μοιραία γιὰ τὸν ἴδιο καὶ τὸ ἐπιστημονικό του ἔργο. Ἡ ἀπαρχὴ τῆς ἐμπλοκῆς του στὴν ἔριδα συνδέεται πάντως μὲ τὴν παρουσία καὶ τὴν διδασκαλία τοῦ Βαρλαὰμ τοῦ Καλαβροῦ στὴν Κωνσταντινούπολη περὶ τὸ 1330. Τὴν ἴδια χρονιὰ εἶχε ἐπιστρέψει στὴν πρωτεύουσα καὶ ὁ Θεόδωρος Μετοχίτης ἀπὸ τὴν ἐξορία του.

Ὁ ἐκ Καλαβρίας μοναχὸς Βαρλαὰμ δίδασκε μὲ τὴν ὑποστήριξη καὶ ἀρωγὴ τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ στὴν Κωνσταντινούπολη τὰ κείμενα τοῦ Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου,[43] συγκεντρώνοντας γύρω του πλῆθος μαθητῶν καὶ φιλοπερίεργων λογίων. Στὶς διαλέξεις του, ὡστόσο, ποὺ παρέδιδε στὴν Μονὴ Χριστοῦ τοῦ Ἀκαταλήπτου, δὲν δίσταζε νὰ ἀμφισβητεῖ καὶ νὰ καταμέμφεται μὲ

43. Ὁ Γρηγορᾶς ψέγει τὸν Καντακουζηνὸ γιὰ τὴν ὑποστήριξη ποὺ παρεῖχε αὐτὸ τὸ διάστημα στὸν Βαρλαὰμ καὶ ὅτι τοῦ ἐπέτρεψε τὴν ἑρμηνεία τῶν μυστικῶν τῆς ἐκκλησίας δογμάτων (XIX 1, 922,20-923,10).

ἀλαζονικὸ τρόπο *τὴν τῶν Βυζαντίων πολιτείαν, ἄμοιρον εἶναι σοφίας καταψηφιζόμενος*, καὶ εἰδικὰ τὸ ἔργο τοῦ Μετοχίτη καὶ φυσικὰ τοῦ μαθητῆ του Γρηγορᾶ (XI 10, 555,16-17).[44] Ὁπότε ὁ τελευταῖος θεώρησε ὑποχρέωσή του νὰ ἀποκαταστήσει τὸ κύρος καὶ τὴν ἀξιοπρέπεια τοῦ διδασκάλου του, ἀλλὰ καὶ αὐτοῦ τοῦ ἰδίου. Μέσα ἀπὸ τὶς πηγὲς δὲν γίνεται, βέβαια, ξεκάθαρο κατὰ πόσο οἱ ἐπιθέσεις τοῦ Βαρλαὰμ κατὰ τοῦ Μετοχίτη ἐξέφραζαν τὶς διαθέσεις τῆς νέας κυβέρνησης ἀπέναντι στὸν ἄλλοτε ἰσχυρὸ ἄνδρα τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄.[45] Ὅπως καὶ νὰ ἔχει τὸ ζήτημα, ὁ Γρηγορᾶς ἐξ ἀνάγκης συγκρούστηκε μὲ τὸν Βαρλαάμ: σὲ δύο συγγράμματά του, τὰ ὁποῖα δημοσίευσε τὸ 1331 καὶ 1332 ἀντίστοιχα (*Ἀντιλογία πρὸς τοὺς λέγοντας ὅτι οὐκ ἔστι ταπείνωσις ἐν ἀνθρώποις* καὶ *Φιλομαθὴς ἢ περὶ ὑβριστῶν*), ἀντέκρουσε τὶς ἀπόψεις του καὶ στὴν συνέχεια σὲ μία δημόσια συζήτηση φιλοσοφικοῦ περιεχομένου, ἡ ὁποία διεξήχθη τὸν χειμώνα τοῦ 1331/1332 στὸ παλάτι τοῦ Καντακουζηνοῦ, ἀπέδειξε ὅτι ὁ ἐκ Καλαβρίας φιλόσοφος ἦταν ἄσχετος μὲ τὴν ἀστρονομία καὶ τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία γενικότερα.[46] Οἱ σχέσεις τῶν δύο λογίων ἐξαρχῆς δὲν ἦταν συνεπῶς ἰδιαίτερα φιλικές. Στὶς συζητήσεις ποὺ προκάλεσε ὁ Βαρλαὰμ λίγο ἀργότερα γύρω ἀπὸ τὸν Ἡσυχασμὸ καὶ τὴν διδασκαλία τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ περὶ τῆς οὐσίας καὶ τῆς ἐνέργειας ἀντιστοίχως τοῦ Θεοῦ –ὅτι τὸ θαβώριο φῶς ἦταν μὲν ἄκτιστο καὶ αἰώνιο, ἐντούτοις ὡς ἐνέργεια καταληπτὸ ἀπὸ τοὺς ἡσυχαστές– ὁ Γρηγορᾶς ἔμεινε ἀμέτοχος καὶ ἀδιάφορος. Δὲν μετεῖχε σ' αὐτὲς τὶς συζητήσεις καὶ γιὰ ἕνα διάστημα ἔμεινε μακριὰ ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορικὴ αὐλή, ἀφοσιωμένος μόνον στὶς

44. Τὸν ἀλαζονικὸ τρόπο τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ Βαρλαὰμ ἔναντι τῶν ἄλλων λογίων σχολιάζει ὁ Γρηγόριος Ἀκίνδυνος σὲ μία ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν ἴδιο τὸν Βαρλαάμ.. Ἐπιστ. 9, A. Constantinides Hero, *Letters of Gregory Akindynos*, 28-36.

45. Κάτι τέτοιο φαίνεται νὰ ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ ὁ Γρηγορᾶς στὸν *Φλωρέντιο*, ὅταν γράφει ὅτι ὁ Βαρλαὰμ ξεκίνησε τὶς ἐπιθέσεις του ἐναντίον τοῦ ἴδιου καὶ τοῦ Μετοχίτη ἐπειδὴ εἶχαν τεθεῖ πλέον στὸ περιθώριο λόγῳ τῶν πολιτικῶν ἐξελίξεων. *Διάλογος Φλωρέντιος ἢ περὶ σοφίας*, Leone, στ. 381-387, 486 κ.ἑ.

46. Δ.Ι. Πολέμης, «Ἡ πρὸς τὸν Βαρλαὰμ διένεξις τοῦ Γρηγορᾶ. Ἡ Ἀντιλογία», *Ἑλληνικὰ* 18 (1964) 44-72. P.L.M. Leone, 1970, «Nicephori Gregorae "Antilogia" et "Solutiones quaestionum"», *Byz* 40 (1970) 471-516. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Il Φιλομαθὴς ἢ περὶ ὑβριστῶν di Niceforo Gregora», *RSBN* 18-19 (1971-1972) 185-201.



μελέτες του (XVI 8, 720,10 κ.ἑ.). Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι εἶχε ἀπορρίψει τὴν διδασκαλία τῶν ἡσυχαστῶν μοναχῶν γιὰ καθαρὰ φιλοσοφικοὺς λόγους, καθὼς δὲν ἀποδεχόταν τὴν διάκριση ἀνάμεσα στὴν καταληπτὴ ἀνθρωπίνως καὶ συγχρόνως ἄκτιστη ἐνέργεια τοῦ θείου, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὴν ἀκατάληπτη καὶ ἀίδιον θεία οὐσία. Ἀντιθέτως, πίστευε ὅτι τὸ θαβώριο φῶς ἦταν κτιστό, καταληπτὸ καὶ ἀκόμη κατώτερο καὶ ἀπὸ τοὺς ἀγγέλους: [ὁ Γρηγορᾶς] *μίαν ἔπειθεν ὁμολογεῖν εἶναι θεότητα ἄκτιστον καὶ φῶς ἐν ἀπρόσιτον καὶ ἀδιάδοχον, τὴν μακαρίαν καὶ τρισυπόστατον μόνην οὐσίαν, καὶ ταύτην μὴ μόνον ἀόρατον ἀλλὰ καὶ νοῦ καὶ λόγου παντὸς ὑπερτέραν παντάπασι* (XXXIII 16-20, 413, 18-22. Πβ. XXXIII 58, 434,13-435,1). Καὶ πράγματι τάχθηκε στὸ πλευρὸ τῶν ἀντιησυχαστῶν χωρὶς ὅμως νὰ προσχωρήσει σὲ συγκεκριμένη μερίδα. Μάλιστα στὴν Σύνοδο τοῦ 1341, τὴν ὁποία συγκάλεσε λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατό του ὁ Ἀνδρόνικος Γ΄ καὶ στὴν ὁποία δικαιώθηκαν οἱ ἡσυχαστὲς μοναχοὶ μὲ τὴν καταδίκη τοῦ Βαρλαάμ, δὲν ἔλαβε μέρος γιατί, ὅπως ἀναφέρει, ἐκεῖνο τὸ διάστημα ὑπέφερε ἀπὸ ἡμικρανία (XI 11, 558,22-559,12).[47]

Ἀργότερα, πρὸς τὰ τέλη τοῦ 1346 καὶ μετὰ τὴν καταδίκη τοῦ Γρηγορίου Ἀκινδύνου (1347), τοῦ κυριότερου μετὰ τὸν Βαρλαὰμ ἀντιπάλου τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, καὶ μὲ τὴν ἐντολὴ τῆς αὐτοκράτειρας Ἄννας νὰ ἐκφράσει τὶς ἀπόψεις του γραπτῶς (XV 7, 769,1-5. 770,4-5), ἑκὼν ἄκων ἐνεπλάκη καὶ ὁ ἴδιος στὴν ἡσυχαστικὴ διαμάχη, ὅπως διεξοδικὰ ἀναφέρει στοὺς *Ἀντιρρητικούς* του,[48] μὲ ἀποτέλεσμα νὰ συγκρουστεῖ μὲ τὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννη Καντακουζηνό, θερμὸ ὑποστηρικτὴ τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ καὶ τῶν ἁγιορειτῶν μοναχῶν, οἱ ὁποῖοι, ἂς σημειωθεῖ, τὸν στήριξαν στὸν ἀγώνα του γιὰ τὴν ἀπόκτηση τῆς βασιλείας.

47. Γιὰ τὶς ἡμικρανίες του (*τὰς τῆς κεφαλῆς ἀλγηδόνας*) κάνει συχνὰ λόγο στὸ κείμενό του: XVIII 7, 900,15. XX 1, 955,2. XX 4, 975,7. XXIII 3, 1112,1. XXVII 1, 120,8. XXIX 58, 265,5. XXX 81, 324,10. XXX 84, 326,6

48. H.-V. Beyer, *Nikephoros Gregoras Antirrhetika I. Einleitung, Textausgabe, Übersetzung und Anmerkungen*, [Wiener Byzantinistische Studien, XII], Βιέννη 1976, 169-173. Ἡ συγγραφὴ τῶν *Ἀντιρρητικῶν* δὲν εἶχε ὁλοκληρωθεῖ ὅταν ἡ αὐτοκράτειρα Ἄννα ἀνατράπηκε στὶς ἀρχὲς Φεβρουαρίου τοῦ 1347 καὶ πιθανότατα τὸ κείμενο πῆρε τὴν τελική του μορφὴ στὴν διάρκεια τοῦ ἴδιου ἔτους. Κατὰ πόσον ὅμως δημοσιοποιήθηκε τὴν περίοδο ἐκείνη ἢ ἀργότερα, τὸ 1351, δὲν εἶναι ξεκάθαρο.

Τὸ πολιτικὸ σκηνικὸ εἶχε στὸ μεταξὺ ἀλλάξει, καθὼς ἡ ἐξουσία στὶς 2 Φεβρουαρίου τοῦ 1347 εἶχε περιέλθει στὰ χέρια τοῦ Καντακουζηνοῦ. Οἱ ἀπόψεις τοῦ Γρηγορᾶ γιὰ τὴν διδασκαλία τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ εἶχαν γίνει γνωστὲς στοὺς ἐκκλησιαστικοὺς κύκλους ἀπὸ νωρίτερα, ἀλλά, ὡς φαίνεται, ὁ κύκλος τοῦ Καντακουζηνοῦ ἔδειχνε κάποια ἀνοχὴ ἀπέναντί του ἐξαιτίας τῆς φιλίας τῶν δύο ἀνδρῶν (XV 5, 820,22-821,6). Ἄλλωστε, ὁ Γρηγορᾶς τὶς εἶχε ἐκθέσει καὶ σὲ διάφορα γραπτά του ποὺ κυκλοφοροῦσαν στὸν στενὸ κύκλο τῶν μαθητῶν του. Οἱ προσπάθειες τοῦ Καντακουζηνοῦ καὶ τῆς αὐτοκράτειρας Εἰρήνης νὰ τὸν μεταπείσουν ἔμειναν ἄκαρπες. Προκάλεσε μάλιστα τὴν ὀργή τους, διότι σ' ἕναν εὐχαριστήριο λόγο πρὸς τὴν Θεοτόκο, ποὺ ἔγραψε κατ' ἐντολὴν τῆς αὐτοκράτειρας γιὰ τὸν ἑορτασμὸ τῆς νικηφόρας εἰσόδου τοῦ Καντακουζηνοῦ στὴν πρωτεύουσα δὲν ἐπαίνεσε ἀρκούντως τὸν αὐτοκράτορα (XXVI 41, 108,6-109,8).[49] Εἶχε ἐπέλθει πλέον ρήξη καὶ μὲ τὸν Καντακουζηνό, παρόλο ποὺ ὁ τελευταῖος δὲν ἔπαψε νὰ ἐλπίζει στὴν μεταστροφή του. Μάλιστα μετὰ τὸν θάνατο τοῦ πατριάρχη Ἰσιδώρου στὰ τέλη τοῦ 1349, σὲ μία προσπάθεια συνδιαλλαγῆς τοῦ πρότεινε τὸν πατριαρχικὸ θρόνο, ἐκεῖνος ὅμως ἀπέρριψε τὴν προσφορὰ (XVIII 1, 871,22-872, 8).

Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, θὰ πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι ὁ Γρηγορᾶς εἶχε προηγουμένως καρεῖ μοναχὸς ἀπὸ τὸν ἱερομόναχο Θεόδωρο Δεξιό,[51] ἄγνωστο πότε ἀκριβῶς, ὁπωσδήποτε ὅμως μετὰ τὸ 1347 καὶ ἀφοῦ εἶχε πλέον χάσει κάθε ἐλπίδα ὅτι θὰ μποροῦσε νὰ ἐπηρεάσει τὸν αὐτοκράτορα ὡς πρὸς τὴν θρησκευτικὴ

---

49. Γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ κειμένου, βλ. L.G. Westerink, «Nikephoros Gregoras, Dankrede an die Mutter Gottes», *Helikon* 7 (1967) 259-271. Πβ. van Dieten, *Nikephoros Gregoras Rhomäische Geschichte*, V, 276, σημ. 188, καθὼς καὶ Η. Παρασκευοπούλου, *Τα αγιολογικά έργα του Νικηφόρου Γρηγορά, διδακτορική διατριβή*, [Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλολογίας], Θεσσαλονίκη 2008, 132-135, ἀλλὰ ὁ συγκεκριμένος λόγος δὲν ἔχει ἐνσωματωθεῖ στὴν *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*, ὅπως λανθασμένα ἀναγράφεται στὴν διατριβή, σελ. 134.

50. *Καὶ ἅμα τήν τε στολὴν ὑπ' αὐτοῦ πρὸς τὸ μοναδικὸν καὶ αὐτός, ὡς εἴωθε γίνεσθαι, τέως ἤμειψα σχῆμα* (XVIII 5, 891,13-15). *Theodori Dexii Opera Omnia*, ἐκδ. I.D. Polemis, [Corpus Christianorum, Series Graeca 55], Turnhout – Leuven 2003, XXII-XXIII, XLV, 279,17-22.



του πολιτική. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο, ἔπαψε πλέον νὰ ἐπισκέπτεται τὴν αὐτοκρατορικὴ αὐλὴ καὶ νὰ συμμετέχει στὶς ἄκαρπες θεολογικὲς συζητήσεις. Εἶχε ἀφιερωθεῖ πλέον στὴν καταπολέμηση τῆς αἵρεσης καὶ συνέχιζε νὰ ζεῖ στὴν Μονὴ τῆς Χώρας, περιβαλλόμενος ἀπὸ φίλους καὶ μαθητές του (XVIII 5, 891,11-19. XXII 2, 1045,18-20). Στὸν ἀγώνα του εἶχε τὴν στήριξη πολλῶν ἐνάρετων καὶ εὐσεβῶν ἀνδρῶν, οἱ ὁποῖοι ἔμειναν δίπλα του ἕως καὶ τὴν ἡμέρα τῆς καταδίκης του. Ἐλάχιστοι ἦταν ἐκεῖνοι ποὺ στὴν πορεία τὸν ἐγκατέλειψαν (XVIII 2, 682,24-882,4. XXI 3, 1012,6-23). Ἂς σημειωθεῖ ἀκόμη ὅτι ἡ διήγησή του ἀπὸ αὐτὸ τὸ σημεῖο καὶ μετὰ ἀποκτᾶ ἔντονο αὐτοβιογραφικὸ χαρακτήρα. Ἐξυπακούεται, βέβαια, ὅτι ὁ ἀγώνας ποὺ εἶχε ξεκινήσει ἐνάντια στὸν αὐτοκράτορα ἦταν ἄνισος, ὡστόσο, ἐπέμενε: *ἡ δὲ παράταξις ἀσθενής, τὴν τοῦ βασιλέως καὶ χεῖρα καὶ γνώμην μάλα ἀντίπαλον ἔχουσα* (XVIII 5, 894,21-22). Στὸ διάστημα Σεπτεμβρίου 1350 – Μαΐου 1351 δημοσιοποίησε τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὸν Ἡσυχασμὸ σὲ μία σειρὰ κειμένων μὲ τίτλο *Λόγοι Ἀντιρρητικοὶ Πρότεροι*, προκαλώντας αἴσθηση τόσο στὴν δική του ὅσο καὶ στὴν ἀντίπαλη παράταξη.[51] Σ' αὐτὸ τὸ συγκρουσιακὸ κλίμα, στὰ τέλη Μαΐου μὲ ἀρχὲς Ἰουνίου τοῦ 1351, συγκλήθηκε ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ Καντακουζηνοῦ καὶ παρουσίᾳ τῆς Συγκλήτου πατριαρχικὴ σύνοδος στὶς Βλαχέρνες (XVIII 8, 905, 7 κ.ἑ.), ἡ ὁποία ἀναγνώρισε τὴν διδασκαλία τοῦ Ἡσυχασμοῦ ὡς δόγμα τῆς Ἐκκλησίας (9 Ἰουνίου 1351). Ἡ Σύνοδος καταδίκασε ὡς αἱρετικοὺς τὸν Γρηγορᾶ καὶ τοὺς ὀπαδούς του, μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους φυλακίστηκαν, ἐνῶ ὁ ἴδιος τέθηκε ὑπὸ κατ' οἶκον περιορισμὸ (XXI, 3, 1012,6-1013,3). Στὴν Ἱστορία του ἀφιέρωσε τέσσερα κεφάλαια στὴν Σύνοδο τοῦ 1351 (XVIII 5 – XXI 3, 891,20-1013,3), ἀλλὰ ἡ ἐξιστόρησή του ὁμολογουμένως δὲν διακρίνεται ἀπὸ ἀντικειμενικότητα.[52]

Ὁ Γρηγορᾶς μετὰ τὴν καταδίκη του στὴν πατριαρχικὴ σύνοδο εἶχε τεθεῖ,

---

51. H.-V. Beyer, *Nikephoros Gregoras Antirrhetika I.*, *ὅ.π.*.

52. van Dieten, *Nikephoros Gregoras Rhomäische Geschichte*, I, 18-24. T. Hart, «Nicephorus Gregoras: historian of the Hesychast Controversy», *Journal of Ecclesiastical History* 2 (1951) 169-179. Beyer, «Eine Chronologie der Lebensgeschichte des Nikephoros Gregoras», 137-140. Δ.Ν. Μόσχος, *Πλατωνισμὸς ἢ Χριστιανισμός; Οἱ φιλοσοφικὲς προϋποθέσεις τοῦ Ἀντιησυχασμοῦ τοῦ Νικηφόρου Γρηγορᾶ (1293-1361)*, Ἀθήνα 1998, 35-79.

ὅπως προαναφέρθηκε, ὑπὸ περιορισμό. Ὅταν πληροφορήθηκε τὴν κατάθεση τοῦ Τόμου τῆς Συνόδου στὸν ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας καὶ τὴν δημόσια ἀνάγνωσή του (15 Αὐγούστου 1351) ξέσπασε ἐναντίον τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ, χαρακτηρίζοντας τὸν κατατεθέντα Τόμο *βδέλυγμα τῆς ἐρημώσεως* καὶ προφητεύοντας ὅτι τώρα πλησίαζε ἡ ὥρα *τῆς ἐρημώσεως τῶν Ῥωμαϊκῶν πραγμάτων* (XXV 37-38, 66,10-14). Ἡ ἀνοιχτὴ κριτικὴ ποὺ ἀσκοῦσε στὸν Καντακουζηνὸ (XXVI 37-39, 105,5 κ.ἑ.) δὲν μποροῦσε νὰ συνεχιστεῖ γιὰ πολιτικοὺς πλέον λόγους, γι' αὐτὸ καὶ ὁ περιορισμός του στὴν Μονὴ τῆς Χώρας ἔγινε ἀκόμη πιὸ αὐστηρός. Τοῦ ἀπαγόρευσαν κάθε ἐπικοινωνία μὲ τὸν ἔξω κόσμο, ὅπως ὁ ἴδιος δηλώνει – *μήτε γράφειν, μήτε βλέπειν, μήτ' ἀκούειν μηδενὸς τῶν ἁπάντων. Μηδὲ γὰρ μόνων τῶν γνωρίμων καὶ φίλων, οὐδ' αὖ τῶν γνησίων καὶ γειτόνων ἡμᾶς ἐγύμνωσαν, ἀλλὰ καὶ παντὸς θεράποντός τε καὶ ὑπηρέτου* (XXI 4, 1013, 8-11). Οἱ ὁποιες προσπάθειες τῆς αὐλῆς, τοῦ πατριάρχη, ἀλλὰ καὶ φίλων του, ὅπως τοῦ Δημητρίου Καβάσιλα (XXII 4 –XXIV 2, 1050-1145), νὰ τὸν μεταπείσουν δὲν εἶχαν ἀποτέλεσμα (XXII 3, 1047,20-1048,15). Ἀκόμη καὶ ὁ νεοστεφθεὶς αὐτοκράτορας Ματθαῖος Καντακουζηνὸς τὸν ἐπισκέφθηκε κατ' ἐντολὴν τοῦ πατέρα του στὶς ἀρχὲς τοῦ 1354 γιὰ νὰ τὸν πείσει νὰ ἐπιστρέψει στὰ βασίλεια, ἀλλὰ καὶ πάλι ἔμεινε ἀμετακίνητος (XXVIII 44, 204,22-205,7). Ἡ περίοδος αὐτὴ τοῦ ἀναγκαστικοῦ περιορισμοῦ διήρκεσε τέσσερα χρόνια (1351-1354) καὶ μόνον ὁ μαθητής του Ἀγαθάγγελος κατόρθωσε νὰ τὸν ἐπισκεφτεῖ τὴν περίοδο 1351-1354 πέντε φορὲς γιὰ νὰ τὸν πληροφορήσει σχετικὰ μὲ ὅσα συνέβαιναν στὸν ἔξω κόσμο. Πρόκειται γιὰ μιὰ αἰνιγματικὴ προσωπικότητα. Ἀπὸ τὸν Γρηγορᾶ μαθαίνουμε μόνο ὅτι ἔλειπε γύρω στὰ εἴκοσι χρόνια σὲ ταξίδια μακριὰ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ἐξαιτίας *τῶν ναυαγίων τῆς ἐκκλησίας καὶ τῶν πολιτικῶν νοσημάτων* (XXII 5, 10,5-7). Πίσω ἀπὸ τὸν πλασματικὸ Ἀγαθάγγελο φαίνεται πῶς κρύβεται ὁ ἀντιησυχαστὴς καὶ ἀργότερα λατινόφρονας Ἄγγελος Μανουήλ, ἀνώτερος κρατικὸς ἀξιωματοῦχος (ἐπὶ τοῦ κανικλείου, 1354-1370, καὶ καθολικὸς κριτής, 1352-1354), ὁ ὁποῖος εἶχε πράγματι ταξιδέψει στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο στὴν δεκαετία τοῦ 1340.[53] Οἱ εἰδήσεις καὶ οἱ περιγραφές του ἀπὸ τὶς περιηγήσεις του στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο καταγράφτηκαν στὸ ἔργο τοῦ Γρηγορᾶ, ὁ ὁποῖος ἐνδιαφερόταν ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ταξιδιωτικὲς ἐντυπώσεις τοῦ φίλου του νὰ πληροφορηθεῖ κυρίως τὴν θέση ποὺ πῆραν οἱ ἄλλες Ἐκκλησίες στὸ θέμα τοῦ Ἡσυχασμοῦ. Ἐπίσης κάθε φορὰ ποὺ τὸν ἐπισκεπτόταν ὁ Ἀγαθάγγελος, τοῦ ἔδινε πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὴν ἡσυχαστικὴ διαμάχη καὶ μὲ βάση αὐτὸ τὸ ὑλικὸ ὁ Γρηγορᾶς συνέχισε τὴν συγγραφὴ τοῦ ἔργου του. Στὴν δεύτερη ἐπίσκεψή του στὰ μέσα Μαΐου τοῦ 1352 (ἡ πρώτη πραγματοποιήθηκε στὶς 20/21 Νοεμβρίου τοῦ 1351), τοῦ περιέγραψε γεγονότα τῆς πρόσφατης περιόδου (1351-1352), ἐνῶ στὴν τρίτη ἐπίσκεψη στὰ τέλη Ἰουλίου τοῦ 1352 ἀνέλαβε τὴν ἀντιγραφὴ καὶ διάδοση τῶν δέκα λόγων ποὺ εἶχε συγγράψει στὸ μεταξὺ ὁ Γρηγορᾶς ἐναντίον τοῦ παλαμιτικοῦ τόμου (XXVII 9, 130,1 κ.ἑ.). Πρόκειται γιὰ τὰ βιβλία XVIII-XXVII. Ἀπὸ τὴν πλευρά του ὁ Γρηγορᾶς τοῦ περίεγραφε κάθε φορὰ τὶς στερήσεις ποὺ ὑπέφερε, τὶς ἀπάνθρωπες συνθῆκες κράτησής του καὶ ἰδίως τοὺς φόβους του ὅτι κάποια στιγμὴ θὰ τὸν δολοφονήσουν – φόβοι, ποὺ ὅπως ἀποδείχθηκε, ἦταν ἐντελῶς ἀβάσιμοι (XXVII 56-57, 172,7-173,21).[54]

Μὲ τὴν εἴσοδο τοῦ Ἰωάννη Ε΄ Παλαιολόγου στὴν Κωνσταντινούπολη, τὸν Νοέμβριο τοῦ 1354, ὁ Γρηγορᾶς τελικὰ ἀπελευθερώθηκε. Προσπάθησε, βέβαια, ἐπανειλημμένα νὰ πείσει τὸν νέο αὐτοκράτορα νὰ καταδικάσει τὴν διδασκαλία τοῦ Παλαμᾶ (XXIX 40, 250,8-23). Ἐκεῖνος πάλι ἐπιθυμώντας τὴν συνδιαλλαγὴ τῶν δυὸ πλευρῶν τὸν κάλεσε στὶς ἀρχὲς τοῦ 1355 μαζὶ μὲ τὸν Παλαμᾶ στὸ παλάτι γιὰ νὰ συζητήσουν τὶς δογματικὲς διαφορὲς ποὺ τοὺς χώριζαν γύρω ἀπὸ τὴν φύση τῆς θείας οὐσίας καὶ τῶν ἐνεργειῶν τοῦ θείου. Ἡ συζήτηση αὐτὴ καταγράφηκε στὴν *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία* σχεδὸν στὸ σύνολό της: ἔχει τὴν μορφὴ διαλόγου καὶ ὑποτίθεται ὅτι τὴν ἀφηγεῖται ἕνας αὐτόπτης μάρτυρας, ὀνόματι Ἀγαθόνικος, στὸν φίλο του Θεότιμο (XXX-XXXI, 266-374). Ἀλλὰ καὶ ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνὸς ἐπεδίωξε τὴν συνδιαλλαγὴ ἀνάμεσα στοὺς δύο ἀντιπάλους. Ἐκ νέου λοιπὸν κλήθηκε ὁ Γρηγορᾶς, στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 1356, αὐτὴ τὴν φορὰ στὸ μοναστήρι ὅπου ζοῦσε ὁ Καντακουζηνός, γιὰ νὰ συζητήσουν καὶ νὰ παραμερίσουν τὶς ὑπάρχουσες διαφορές τους. Ἡ συζήτησή τους στράφηκε καὶ πάλι γύρω ἀπὸ τὸ θέμα τοῦ Ἡσυχασμοῦ, μὲ ἀποτέλεσμα ὁ Γρηγορᾶς νὰ

53. Βλ. *PLP* ἀρ. 91040. van Dieten, *Nikephoros Gregoras Rhomäische Geschichte*, V, 10-31.



54. van Dieten, *Nikephoros Gregoras Rhomäische Geschichte*, I, 24-30. Beyer, «Eine Chronologie der Lebensgeschichte des Nikephoros Gregoras», 141-146.

ἐγκαταλείψει θυμωμένος τὴν συζήτηση πρὶν ἀκόμη συναντηθεῖ μὲ τοὺς θεολόγους ποὺ εἶχε καλέσει ὁ Καντακουζηνὸς γιὰ νὰ παρευρεθοῦν στὴν συνομιλία τους. Ἡ συζήτηση αὐτὴ συμπεριλαμβάνεται ἐπίσης στὴν *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*, πάλι μὲ τὴν μορφὴ διαλόγου καὶ τιτλοφορεῖται *Πρωταγόρας καὶ Κλεόδημος* (XXXII-XXXV, 375-500).[55]

Τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς τοῦ Γρηγορᾶ δὲν μᾶς εἶναι γνωστὰ σὲ ὅλες τους τὶς λεπτομέρειες. Ἀφιερώθηκε ἐξολοκλήρου στὴν συγγραφὴ θεολογικῶν διατριβῶν κατὰ τῶν ἀπόψεων τοῦ Παλαμᾶ, προκαλώντας μὲ τὴν σειρά του τὴν ἀντίδραση τῆς ἡσυχαστικῆς μερίδας καὶ ἰδίως τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ, ὁ ὁποῖος δὲν ἔπαψε καὶ μετὰ τὴν παραίτησή του ἀπὸ τὸν θρόνο νὰ ἡγεῖται τῶν Ἡσυχαστῶν. Οἱ σχέσεις τῶν δυὸ ἀνδρῶν ποτὲ δὲν ἀποκαταστάθηκαν καί, ὅπως φαίνεται, ὁ Γρηγορᾶς καὶ μετὰ τὸν θάνατό του προκαλοῦσε τὸ μίσος τῶν ἀντιπάλων του. Τὰ συγγράμματά του σὲ μία προσπάθεια δυσφήμισης νοθεύτηκαν, ἐνῶ ὁ Καντακουζηνὸς διέδιδε ὅτι ἡ Ἱστορία του ἦταν ἀναξιόπιστη (*Ἱστορία*, IV 24, 172,16-173,12. IV 25, 183,16-184,1). Ἀκόμη καὶ μετὰ τὸν θάνατό του, ποὺ χρονολογεῖται περὶ τὸ 1360, οἱ ἀντίπαλοί του Ἡσυχαστὲς συνέχισαν νὰ τὸν καταδιώκουν. Μία ὁμολογία πίστεως, στὴν ὁποία δῆθεν ἀνασκεύαζε τὶς ἀπόψεις του προκειμένου νὰ ἄρει τὴν κατ' αὐτοῦ καταδίκη, δὲν εἶναι προφανῶς γνήσια.[56] Σύμφωνα μὲ τὸν μαθητὴ καὶ ὀπαδό του Ἰωάννη Κυπαρισσιώτη, τὸ λείψανό του περιφερόταν ἄταφο στοὺς δρόμους τῆς Κωνσταντινούπολης πολλὲς ἡμέρες ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους του γιὰ διαπόμπευση,[57] καὶ ἕως καὶ τὸν 15ο αἰώνα ἡ Ἐκκλησία συνέχισε νὰ συγκαταλέγει τὸ ὄνομά του μαζὶ μὲ ἄλλους αἱρετικούς.[58]

---

55. Beyer, «Eine Chronologie der Lebensgeschichte des Nikephoros Gregoras», 148-150.

56. Γ. Παπαμιχαήλ, «Ὁμολογία Γρηγορᾶ», *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 11 (1913) 66-75. van Dieten, *Nikephoros Gregoras Rhomäische Geschichte*, I, 34.

57. *Πρὸς τούτοις δὲ καὶ τὸ θαυμαστὸν ἐκεῖνο σῶμα τοῦ μεγάλου τῆς ἀληθείας κήρυκος παιζόμενόν τε καὶ παραφερόμενον ἐφ' ἱκανόν* [...] *Νικηφόρου, φημί, τοῦ Γρηγορᾶ.* Ἰωάννης Κυπαρισσιώτης, *Τῶν Παλαμιτικῶν Παραβάσεων Λόγος Τέταρτος*, *PG* 152: 733C-736A. Β.Λ. Δεντάκης, *Ἰωάννης Κυπαρισσιώτης, ὁ σοφὸς καὶ φιλόσοφος*, Ἀθήνα 1965, 14-15, 18.

58. van Dieten, *Nikephoros Gregoras Rhomäische Geschichte*, I, 30-35. Beyer, «Eine



## [*Η ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΒΑΡΛΑΑΜ ΚΑΛΑΒΡΟΝ ΕΡΙΣ*]

*Ἀλλ' ἐκεῖνο μικροῦ με παρέδραμε, τῶν ἀναγκαιοτάτων ὑπάρχον λεχθῆναι. περαιτέρω γὰρ ἰέναι τούτου χωρὶς οὐκ ἂν δυναίμην. διὰ βραχέων τοίνυν ἐπαναλήψομαι. τῆς τῶν Ῥωμαίων ἡγεμονίας ἐξ Ἀνδρονίκου τοῦ πάππου πρὸς τὸν νέον μετατεθείσης Ἀνδρόνικον, ἧκεν ἐξ Ἰταλίας ἀνὴρ ἐς Βυζάντιον, ῥάκος Ῥωμαϊκὸν ὑποδὺς καὶ Βαρλαὰμ ἑαυτὸν ὀνομάσας. οὗτος ἤσκητο μὲν καὶ τὴν Λατίνων δογματικὴν σοφίαν· ἐγεύσατο δ' οὖν καὶ τῆς θύραθεν τῶν Ἑλλήνων, εἰ καὶ μὴ ὡς ἐκεῖνος ᾤετο, ἀλλ' οὖν μετρίως καὶ ἄκρῳ (τὸ τοῦ λόγου) δακτύλῳ. τυχὼν γε μὴν εὐμενείας βασιλικῆς καὶ πλουσίᾳ τῇ γλώττῃ σεμνύνων τὰ ἑαυτοῦ ἐλοιδόρει καὶ κατεμέμφετο τὴν τῶν Βυζαντίων πολιτείαν, ἄμοιρον εἶναι σοφίας αὐτὸς καταψηφιζόμενος, ἐπιβούλως οὑτωσὶ καὶ κακοήθως διὰ τῆς τῶν ἄλλων λοιδορίας ἑαυτῷ πραγματευόμενος εὔκλειαν δημοτικήν· ὡς καὶ πολὺν ἐντεῦθεν τὸν ἔπαινον πρὸς τῶν φαυλοτέρων καὶ ἀμαθῶν ἐπισπάσασθαι. Ἀλλ' οὐκ εἰς μακρὰν ἠλέγχθη πίθηκος ὢν καὶ πρὸς τῶν Βυζαντίων ὀλίγου δέω λέγειν ἁπάντων κατέγνωσται καὶ διακεκωμῴδηται πάνυ τοι σφόδρα περιφανῶς. τὸ δ' ὅπως, ἔξεστιν ἀκούειν τοῖς βουλομένοις ἐντυγχάνειν τῷ διαλόγῳ, ὃν ἐγὼ ταῖς τῶν πλείστων καὶ σοφωτέρων δεήσεσιν εἴξας ξυγγέγραφα, πλατύτερον πάντα διεξελθὼν ἐν αὐτῷ. τούτου δ' ἡ μὲν ἐπιγραφή, Φλωρέντιος, ἢ περὶ σοφίας· ἡ δ' ἀρχή· πόθεν ἡμῖν ὁ καλὸς Φλωρέντιος διὰ χρόνου καταίρει ἐς τὸ τῶν Κερκυραίων ἐπίνειον; τύχῃ ἀγαθῇ, ὦ φίλε Κριτόβουλε, Σαλαμινία καὶ Πάραλος, αἱ μάλιστα Ἀθηναίων ταχυναυτοῦσαι τριήρεις, δεκαταίους ἡμᾶς Ἀθήνηθεν ἥκουσιν ἄγουσαι πρέσβεις ἐς τὴν τῶν Κερκυραίων βουλήν, ἀγγελοῦντας ἅττα ἀκηκοὼς καὶ αὐτὸς οὐκ ἂν οἶμαι ἔχοις, ὅπως οὐχὶ θαυμάσαις. πέπλασται γὰρ ἐν τῷ διαλόγῳ καὶ ἠλλοίωται ἡμῖν τά τε τῶν προσώπων καὶ τῶν πραγμάτων ὀνόματα· καὶ ἀντὶ μὲν Βυζαντίων ἡ τῶν Ἀθηναίων εἰσάγεται πόλις· ἀντὶ δὲ τῶν Ῥωμαϊκῶν ἡγεμόνων Ἡρακλεῖδαι καὶ Κεκροπίδαι· ἀντὶ δὲ Νικηφόρου Νικαγόρας· καὶ τὰ ἑξῆς δῆλα τοῖς συνετῶς ὁρῶσιν. Ἀλλὰ γὰρ οὗτος ὁ Βαρλαὰμ τὴν πρώτην*

---

Chronologie der Lebensgeschichte des Nikephoros Gregoras», 151-155. G. Mercati, *Notizie di Procoro e Demetrio Cidone, Manuele Caleca e Teodoro Meliteniota ed altri appunti per la storia della teologia e della letteratura bizantina del secolo XIV*, [Studi e Testi 56], Ρώμη 1931, 56.

ἠτυχηκὼς καὶ τῶν μεγίστων ἐλπίδων ἐκπεπτωκὼς ἑτέραν ἐξῆς ἐβάδισε, βουλόμενος ἐντεῦθεν γοῦν, ἣν ἐκεῖθεν οὐ δεδύνηται, δόξαν θηράσασθαι. καὶ εὐθὺς ὥρμησεν, εἴ τι σαθρόν ἐστιν εἰρημένον ἐνίοις, ἐς προὖπτον ἐλέγχειν, ἵν' ἐκεῖθεν ὡς ἐξ ἀσφαλοῦς δῆθεν ὁρμητηρίου φερόμενος ὕβριν τινὰ καὶ ζάλην τῇ ἐκκλησίᾳ προστρίψηται, κἀντεῦθεν ὑγιέστερα τὰ Λατίνων ἐπιψηφίσηται δόγματα. ἐγρηγόρει τοίνυν καὶ τὴν τῶν ἀσκητῶν ἀναίδην διέβαλλε πολιτείαν, Εὐχίτας τε ὀνομάζων αὐτοὺς καὶ Ὀμφαλοψύχους, καὶ ὅσα τούτοις ἑπόμενα, καὶ ἐπὶ τούτοις τῇ τῶν Μασσαλιανῶν αἱρέσει καθυποβάλλων· ἅτε ἐγκαυχωμένων ἀκούων αὐτῶν καὶ γλώττῃ καὶ γραφαῖς, ὡς ἔλεγε, σωματικοῖς ὁρᾶν ὀφθαλμοῖς τὴν τοῦ θεοῦ φύσιν. ταῦτ' ἐκείνοις ἀκούουσι φέρειν οὐκ ἦν. ἀλλὰ Παλαμᾶν τινα, τῶν αὐτῶν προφερέστερον ἐν τοῖς λόγοις, χειροτονήσαντες πρόβολον ἐς τὴν ἐκείνου μάχην γλώττῃ καὶ γράμμασιν, ὡς ἐνῆν, δι' αὐτοῦ τὰς ἐκείνου θέσεις ἀνατρέπειν ἠπείγοντο. τοῦτο πρὸς δύο που καὶ τρεῖς τοὺς ἐνιαυτοὺς ἑκατέρωθεν ἀναπυρσευόμενον πλείω τὴν αὔξην ἀεὶ τῆς κακίας ἐλάμβανεν. ὅθεν καὶ δείσας ὁ Βαρλαάμ, μὴ χερσὶν ἀσκητῶν διασπαραχθῇ, πλειόνων ἤδη συνηθροισμένων ἔκ τε τοῦ Ἄθωνος, καὶ ὅσοι περὶ Θεσσαλονίκην καὶ Βυζάντιον ἦσαν ἐνδιαιτώμενοι (ᾤοντο γὰρ κατὰ πάντων διαβαίνειν ἐπίσης τὸν ὄνειδον), ἥκει πρὸς τὸν Κωνσταντινουπόλεως ἀρχιθύτην καὶ τὴν ἐκεῖσε τῶν ἐπισκόπων ὁμήγυριν, οὐ μόνον Ὀμφαλοψυχίας καὶ σφαλλομένης εὐχῆς τῷ Παλαμᾷ ἐγκαλῶν, ἀλλ' ἤδη καὶ βλασφήμου θεολογίας, «ὅτι καινοτέρας (φησὶν) εἰσάγει φωνὰς ἐν τῇ μυστικῇ τῆς ἐκκλησίας θεολογίᾳ καὶ θεωρίας τερατεύεται βλέπειν κόμπου καὶ οἰήσεως μάλα μεστάς.» Ὅθεν ἐκυροῦτο συγκροτηθῆναι δικαστήριον ἐν τῷ μεγίστῳ νεῷ τῆς τοῦ θεοῦ Σοφίας, παρόντος καὶ βασιλέως αὐτοῦ μετὰ τῶν τῆς συγκλήτου λογάδων, καὶ ὅσοι τῶν σοφωτέρων ἀνδρῶν. ἧκεν ἡ προθεσμία καὶ παρῆσαν ἅπαντες, οὐ μόνον ὅσοι τῇ τῆς χρείας ἀνάγκῃ δουλεύοντες ἦσαν, ἀλλ' ἤδη καὶ δημώδης ὄχλος οὐ ῥᾷστα ἀριθμητός. ῥαΐσας δὲ τηνικαῦτα βραχὺ καὶ ὁ βασιλεὺς καὶ ἰσχυρότερος δι' εὐσεβείας φιλοτιμίαν γενόμενος ἑαυτοῦ ἧκει καὶ αὐτὸς ἐπὶ τὸ βῆμα καὶ τοὺς ἱεροφάντορας. τὰ μὲν οὖν τῆς ἐγκαλουμένης θεολογίας σιωπῇ κρύπτεσθαι δεῖν ἐνομίσθη, τοῦτο μὲν καὶ διὰ τὸ μὴ δεῖν τὰ ἱερὰ τῆς θεολογίας μυστήρια βεβήλοις τοῦ δήμου προτίθεσθαι ἀκοαῖς· τοῦτο δὲ καὶ ἵνα μὴ δίκας ἀτόπου γλώττης καὶ γνώμης διδόντος τοῦ Βαρλαὰμ δίκας βλασφήμου τε καὶ ἀκαίρου θεολογίας ὄφλων φανῇ καὶ ὁ Παλαμᾶς, κἀντεῦθεν ἀντὶ τῆς ἁρμοττούσης τοῖς πράγμασιν εἰρήνης καὶ εὐταξίας θόρυβος γένηται καὶ ἀτέκμαρτος σύγχυσις. ὅθεν τὰ τῆς



εὐχῆς εἰς μέσον ἐτίθετο. τὰ δὲ τῆς τῶν Μασσαλιανῶν αἱρέσεως ἐπὶ τούτοις ἐγκλήματα, ὅσα κατὰ τοῦ Παλαμᾶ προὐτείνετο, ὑπέρθεσιν εἰς βραχείας ἔσχον ἡμέρας· καὶ εἰ μὴ ὁ τοῦ βασιλέως εἵπετο κατόπιν αἰφνίδιος θάνατος, ταχὺ τὸ πέρας ἐλάμβανον ἂν αἱ αὐτοῦ σφοδραὶ κατὰ τῆς αἱρέσεως τῆς Παλαμικῆς ἐπαγγελίαι· λέγω δὴ τὴν ἐκτομὴν αὐτῆς, μελλούσης ἔτι φύεσθαι. Καὶ ἵνα τἀν μέσῳ συντέμω, μὴ συγχωρηθεὶς ὁ Βαρλαὰμ ἀποδεῖξαι τὰ προτεινόμενά οἱ τῶν θεολογικῶν ἐγκλημάτων, δι' ἅσπερ ἔφθημεν εἰρηκότες αἰτίας, ἐξ ἑτέρων αὐτοῦ συγγραμμάτων ἡττήθη καὶ ἀπηλέγχθη κακογνωμοσύνῃ καὶ αὐθαδείᾳ σύνοικος ὢν καὶ δόξης δημώδους ἐς τὰ μάλιστα ἐραστής. τότε δὲ καὶ ὁ βασιλεύς, ὥσπερ βακχείᾳ τινὶ φιλοτιμίας γενόμενος κάτοχος, πάνυ τοι συνετὴν καὶ πρὸς πάντων θαυμαστωθεῖσαν διήει δημηγορίαν, λίαν τῷ καιρῷ καὶ τῇ χρείᾳ κατάλληλον. ὅθεν καὶ τἄλλα θέλων εὐφραίνεσθαι καὶ λύπην ἐκτᾶτο διὰ φιλοτιμίαν, ὅτι μὴ κἀμὲ σὺν τοῖς ἄλλοις εἶχεν ἀκροατήν. αἱ γὰρ συνήθεις ἡμῖν ἀλγηδόνες, τῆς ἐμῆς τηνικαῦτα δεινῶς κατορχούμεναι κεφαλῆς, οὐκ εἴασαν ἐκείνῃ κἀμὲ τῇ συνόδῳ παρεῖναι, καὶ ταῦτα διὰ πολλῶν προκληθέντα τῇ προτεραίᾳ πρός τε τοῦ βασιλέως πρός τε τοῦ πατριάρχου καὶ τῆς ὅλης συνόδου τῶν τε κρινόντων καὶ κρινομένων. ἑσπέρας γε μὴν ἰούσης τὸ θέατρον διελύετο. καὶ ὁ μὲν Βαρλαὰμ βαρείᾳ τῇ ἐκ τῆς αἰσχύνης λύπῃ κάτοχος γεγονὼς πλήρεσιν ἱστίοις ᾤχετο ἀπιὼν ἐς Ἰταλίαν καὶ τὰ Λατίνων ἤθη καὶ δόγματα, οἷς καὶ συντέθραπται.

[Νικηφόρος Γρηγορᾶς, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*, ἐκδ. L. Schopen, XI 10, 555,6-559,12]

## Σχόλια

**5.** *Βαρλαάμ*: Γιὰ τὴν ζωή του πρὶν ἀπὸ τὸν ἐρχομό του στὸ Βυζάντιο δὲν διαθέτουμε πληροφορίες. Ἂν καὶ ἑλληνικῆς καταγωγῆς ἀπὸ τὴν Σεμιναρία τῆς Καλαβρίας καὶ ὀρθόδοξος τὸ θρήσκευμα, οἱ ἀντίπαλοί του τὸν θεωροῦσαν Λατίνο. Ὁ Γρηγορᾶς τὸν παρουσιάζει ὡς ἀπαίδευτο στὴν φιλοσοφία, τὴν θεολογία καὶ τὴν ἀστρονομία, ἀλλὰ οἱ κρίσεις του εἶναι τὸ λιγότερο ὑπερβολικές. Ἡ ἄφιξή του στὴν Κωνσταντινούπολη χρονολογεῖται τὸ 1330, ὅπου μὲ τὴν ὑποστήριξη τῶν αὐλικῶν κύκλων ἔγινε ἡγούμενος

τῆς Μονῆς Χριστοῦ τοῦ Ἀκαταλήπτου. Μετεῖχε σὲ διπλωματικὲς ἀποστολὲς στὴν Δύση καὶ σὲ ἐκκλησιαστικὲς διαπραγματεύσεις, ἐκπροσωπώντας τὴν βυζαντινὴ πλευρά. Οἱ θεολογικές του ἀπόψεις γύρω ἀπὸ τὸν Ἡσυχασμὸ καὶ εἰδικὰ τὴν διδασκαλία τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ –πίστευε ὅτι τὸ θαβώριο φῶς ἦταν κτιστὸ καὶ ὄχι αἰώνιο–[59] καταδικάστηκαν στὴν Σύνοδο τοῦ 1341, ἡ ὁποία καὶ διέταξε νὰ παραδοθοῦν τὰ πολεμικά του συγγράμματα στὴν πυρά. *ODB*, I, 257. *PLP* 2284. J. Meyendorff, «Le débuts de la controverse hésychaste», *Byz* 23 (1953) 90-96.

**7.** *ἄκρῳ – δακτύλῳ*: πβ. Leutsch-Schneidewin, *CPG*, I, 24,61.

**17.** *Φλωρέντιος*: Στὸν διάλογο ποὺ ἔγραψε ὁ Γρηγορᾶς μὲ τίτλο *Φλωρέντιος*, περὶ τὸ 1337,[60] καὶ μὲ ἀφορμὴ τὴν σύγκρουσή του μὲ τὸν Βαρλαάμ, ἔδωσε λεπτομέρειες τῆς δημόσιας συζήτησης ποὺ εἶχε μὲ τὸν Καλαβρὸ μοναχό, ὁ ὁποῖος μετὰ τὴν ἧττα του κατέφυγε κατησχυμμένος στὴν Θεσσαλονίκη (*Φλωρέντιος*, Leone, 1733). Μετὰ τὴν νίκη ἐπὶ τοῦ ἀντιπάλου του, ὁ Γρηγορᾶς σημειώνει ὅτι τότε πλέον ἀποκαταστάθηκε στὴν αὐτοκρατορικὴ αὐλὴ μὲ τιμὲς καὶ χορηγίες: *ἀνεκαλέσαντο γὰρ μεγαλοπρεπῶς ἐκεῖνον ἐκεῖνοι καὶ θαυμασίας τῆς σφῶν αὐτῶν εὐμενείας μετέδοσαν* (*Φλωρέντιος*, Leone, 1739-1741).

**18-22.** *πόθεν ἡμῖν – θαυμάσαις*: Πρόκειται γιὰ τὴν ἀρχὴ τοῦ διαλόγου *Φλωρέντιος*, Leone, στ. 1-7.

**36.** *Παλαμᾶν τινα*: Ἡ κύρια πηγὴ γιὰ τὸν βίο καὶ τὴν δράση τοῦ Γρηγορίου

59. Ὁ Βαρλαάμ «θεωροῦσε τὸν Θεὸ [...] ὡς ὑπερκείμενο ἀπὸ κάθε συλλογιστικὴ ἢ γνωστικὴ ἱκανότητα τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ, ἀφοῦ, κατὰ τὴν ἀριστοτελικὴ γνωσιολογία, ἀντικείμενα τῆς γνωστικῆς ἱκανότητας τοῦ νοῦ εἶναι μόνο ὅσα ἐμπίπτουν στὰ πλαίσια τῆς ἐμπειρίας διὰ τῶν αἰσθήσεων». Β.Ι. Φειδᾶς, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, τ. Β', Ἀθήνα 2002, 493· γιὰ τὴν σύγκρουση Βαρλαὰμ καὶ Γρηγορίου Παλαμᾶ, βλ. τὴν συζήτηση στὶς σελ. 505-513.

60. Πολέμης, «Ἡ πρὸς τὸν Βαρλαὰμ διένεξις τοῦ Γρηγορᾶ», 61 κ.ἑ. Ὁ Beyer, «Eine Chronologie der Lebensgeschichte des Nikephoros Gregoras», 135, χρονολογεῖ τὸν Φλωρέντιο πολὺ νωρίτερα, τὸν χειμῶνα τοῦ 1332/1333.



Παλαμᾶ εἶναι τὸ ἐγκώμιο τοῦ μαθητῆ του Φιλόθεου Κόκκινου (*Λόγος εἰς τὸν ἐν ἁγίοις πατέρα ἡμῶν Γρηγόριον ἀρχιεπίσκοπον Θεσσαλονίκης*, ἐκδ. Δ.Γ. Τσάμης, *Φιλοθέου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Κόκκινου ἁγιολογικὰ ἔργα*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1985, 427-591. Γόνος ἀριστοκρατικῆς οἰκογένειας, γεννήθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη γύρω στὸ 1296 καὶ σὲ νεαρὴ ἡλικία στράφηκε στὸν μοναχισμὸ (1316). Γιὰ ἕνα διάστημα ἀσκήτευσε στὸ Ἅγιο Ὄρος, στὴν συνέχεια χειροτονήθηκε πρεσβύτερος (1326), ἔχοντας μαθητεύσει κοντὰ σὲ γνωστοὺς Ἡσυχαστές, ἀλλὰ καὶ κοντὰ σὲ ἐπιφανεῖς λογίους τῆς ἐποχῆς του, μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλεγόταν καὶ ὁ Θεόδωρος Μετοχίτης, ὁ ὁποῖος τὸν εἰσήγαγε στὴν ἀριστοτελικὴ φιλοσοφία (Φιλόθεος Κόκκινος, *Λόγος*, 437,4-438,17). Ἀπὸ τὸ 1336 ξεκίνησαν οἱ συζητήσεις του μὲ τὸν Βαρλαάμ, οἱ ὁποῖες καὶ ἐξελίχθηκαν στὴν γνωστὴ ἡσυχαστικὴ ἔριδα. Meyendorff, «Le débuts de la controverse hésychaste», 97-102. Φειδᾶς, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, 498-505.

**48-49.** *δικαστήριον – Σοφίας*: Ἡ διδασκαλία τοῦ Βαρλαὰμ καταδικάστηκε στὴν Σύνοδο ποὺ συγκλήθηκε στὴν Ἁγία Σοφία στὶς 10 Ἰουνίου 1341 καὶ μία δεύτερη φορά, σὲ σχέση μὲ τὶς συναφεῖς πρὸς τὴν θεολογία τοῦ Βαρλαὰμ ἀπόψεις τοῦ Γρηγορίου Ἀκινδύνου, τὸν Αὔγουστο τοῦ ἴδιου χρόνου (βλ. *PG* 151: 679-692). Ὁ Βαρλαὰμ δὲν ἀποδέχθηκε τὴν διάκριση θείας οὐσίας καὶ ἀκτίστων ἐνεργειῶν, τὴν ὁποία ἐνστερνίζονταν οἱ Ἡσυχαστές, καθόσον τὸ ὁρώμενο μὲ τὴν νοερὰ αἴσθηση ἄκτιστο φῶς ὑπαγόταν στὶς ἄκτιστες θεῖες ἐνέργειες, σύμφωνα μὲ τὴν πατερικὴ παράδοση. Φειδᾶς, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, 514-515. 516-520. *ODB*, I, 515-516. Ostrogorsky, *Ἱστορία*, III, 208-210.

## Η ΠΟΛΙΤΙΚΟΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΣΤΟ ΠΡΩΤΟ ΜΙΣΟ ΤΟΥ ΙΔ' ΑΙΩΝΑ

Ἡ καθημερινότητα στὴν *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία* περιγράφεται μὲ μελανὰ χρώματα. Ἡ ἐρήμωση τῆς ὑπαίθρου λόγῳ τῶν διαρκῶν ἐπιδρομῶν καὶ τοῦ ἐμφυλίου εἶχε ἐπιφέρει τὴν κατάρρευση τῆς οἰκονομίας. Οἱ Τοῦρκοι περνοῦσαν στὴν Θράκη ἄλλοτε ὡς ἐπιδρομεῖς καὶ ἄλλοτε ὡς σύμμαχοι τοῦ Καντακουζηνοῦ ἢ τῆς Ἄννας τῆς Σαβοΐας. Στὸ πέρασμά τους –ἀδιάφορο γιὰ ποιὸν σκοπὸ– σκορποῦσαν τὸν ὄλεθρο (XIII 12, 683,5-16. XV 1, 747,14-748,9). Διότι ἀκόμη καὶ ὡς σύμμαχοι ἐπέστρεφαν στὰ ἀσιατικὰ ἐδάφη μὲ πλούσια λεία καὶ αἰχμαλώτους, τοὺς ὁποίους μαστίγωναν ἐπίτηδες μπροστὰ στὰ τείχη γιὰ νὰ τοὺς πουλήσουν ἀκριβὰ στοὺς κατοίκους, ποὺ παρακολουθοῦσαν μὲ δέος ἀπὸ τὸ ὕψος τῶν τειχῶν τὸ οἰκτρὸ θέαμα (XV 5, 764,2-18). Γιὰ τὸν Γρηγορᾶ ὁ ἐμφύλιος πόλεμος ἀνάμεσα στὸν Καντακουζηνὸ καὶ τὴν ἀντιβασιλεία στὴν Κωνσταντινούπολη εἶχε ὅλα τὰ στοιχεῖα τοῦ παραλόγου: οἱ δύο ἀντίπαλοι ἐπεδίωκαν τὸ ἀκατόρθωτο, ἐνῶ οἱ πόλεις εἶχαν ἀπογυμνωθεῖ ἀπὸ χρῆμα καὶ δόξα (XII 15, 622,5-10). Ἔτσι τὰ χωράφια ἔμεναν ἀκαλλιέργητα καὶ τὰ ἀγαθὰ ὅσο καὶ τὸ χρῆμα σπάνιζαν. Μόνον τὸ καλοκαίρι τοῦ 1358 φαίνεται πὼς ἀποτέλεσε ἐξαίρεση, διότι μετὰ ἀπὸ μία περίοδο παρατεταμένης ξηρασίας καὶ ἀφορίας τῆς γῆς, ποὺ εἶχε φέρει σὲ ἀπόγνωση τοὺς κατοίκους τῆς πρωτεύουσας, οἱ ἀμπελουργοὶ εἶχαν μία ἐξαιρετικὰ πλούσια σοδειὰ (XXXVI 16, 509,11-510,13). Τὸ διακομιστικὸ ἐμπόριο, ἀπὸ τὴν ἄλλη, εἶχε περάσει ὁλοσχερῶς στὰ χέρια τῶν Γενουατῶν τοῦ Γαλατᾶ, οἱ ὁποῖοι ἀπὸ φόρους εἰσαγωγῆς εἰσέπρατταν ἐτησίως 200.000 νομίσματα, ἐνῶ στὸ τελωνεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης μετὰ βίας ἔφταναν τὶς 30.000 (XVII 1, 841,6-842,4). Ἀλλοῦ σημειώνεται ὅτι ἡ ἀξία τοῦ βυζαντινοῦ νομίσματος ἄλλαζε καθημερινά, δεῖγμα καὶ αὐτὸ τῆς οἰκονομικῆς ἀστάθειας, ἐνῶ οἱ



φόροι εἶχαν γίνει δυσβάστακτοι (XXV 27, 52,1-15. XVIII 1, 870,4-8). Ὁ κρατικὸς πλοῦτος εἶχε σπαταληθεῖ στὸν ἐμφύλιο πόλεμο καὶ στὶς ἀλόγιστες δαπάνες τῆς αὐτοκράτειρας Ἄννας, ἡ ὁποία ξόδευε ἀφειδῶς μὲ στόχο ὁ Καντακουζηνὸς νὰ βρεῖ ἄδεια τὰ ταμεῖα ὥστε νὰ πέσει γρήγορα ἀπὸ τὴν ἐξουσία (XV 11, 789,17-790,4). Ἡ κατάσταση νωρίτερα δὲν ἦταν τόσο τραγική, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὰ ὑπέρογκα ποσὰ ποὺ διέθετε ὁ Ἀνδρόνικος Γ' γιὰ νὰ συντηρήσει τὰ ὄρνεα καὶ τὰ περίπου χίλια σκυλιά του (IX 3, 404,10-12). Ὑπολογίζεται ὅτι γιὰ τὸ πάθος του αὐτὸ ξόδευε ἐτησίως 15.000 νομίσματα (XI 11, 566,4-12), ἐνῶ ἡ ἐτήσια πρόσοδος ἀπὸ τὴν ἁλιεία ἀνερχόταν στὶς 10.000 νομίσματα (IX 7, 428,17-20). Ἡ καθημερινότητα, ὅπως τὴν βίωναν οἱ ἀστοὶ τῆς πόλης, ἔχει πάντως κάποιον ἀπόηχο στὸ ἔργο τοῦ Γρηγορᾶ. Ἐντυπωσιάζεται, σίγουρα νεαρὸς ἀκόμη, ἀπὸ τὶς παραστάσεις ἑνὸς αἰγυπτιακοῦ τσίρκου στὴν πόλη (VIII 10, 348,6-351,6) καὶ τὴν ἴδια περίπου περίοδο (1317) ἀνεβαίνει τὶς σκαλωσιὲς ποὺ στήθηκαν γιὰ τὴν ἐπισκευὴ τοῦ χάλκινου ἀνδριάντα τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, στὸ προαύλιο τῆς Ἁγίας Σοφίας, γιὰ νὰ ἀπολαύσει τὴν θέα ἀπὸ ψηλὰ καὶ μὲ τὴν εὐκαιρία νὰ μετρήσει τὶς διαστάσεις τοῦ ἀγάλματος τοῦ πρώτου χριστιανοῦ βασιλέως καὶ τοῦ ἵππου του (VII 12, 275,13-277,16).[61]

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ὁ κόσμος τῆς πρωτεύουσας σκιαγραφεῖται σὰν νὰ εἶχε πένθος, ἀφοῦ λόγῳ τῆς κακῆς του μοίρας φοροῦσε πλέον μαῦρα ροῦχα, ἀποφεύγοντας τὰ ζωηρὰ χρώματα (XV 3, 752,18-753,4). Ἄλλωστε, οἱ κώδικες ὀρθῆς συμπεριφορᾶς καὶ ντυσίματος δὲν τηροῦνταν οὔτε καὶ εἶχαν σημασία. Ὁ καθένας μποροῦσε νὰ ντυθεῖ ὅπως ἤθελε, ἀκόμη καὶ νὰ φορέσει καπέλο, ποὺ ἦταν παλιότερα προνόμιο τῶν ἀριστοκρατῶν (XI 11, 567,16-568,8). Στὴν καθημερινότατα κυριαρχοῦσε πιὰ τὸ χάος. Παλιότερα ἕνα ρωμαϊκὸ διάταγμα κατέπλησσε τοὺς πάντες καὶ τοὺς τρομοκρατοῦσε. Ὑπῆρχε τάξη καὶ μποροῦσε κανεὶς νὰ ταξιδεψει ἀπὸ τόπο σὲ τόπο ἄοπλος καὶ δίχως φόβο (XII 8, 598,21-599,4). Ὁ στρατὸς ἔχει τώρα χάσει τὸ ἠθικό του καὶ φεύγει σὲ ἄτακτη φυγὴ στὴν θέα καὶ μόνον τοῦ ἀντιπάλου (IX 9, 436,1-21). Τὰ αἴτια αὐτῆς τῆς ἐλεεινῆς κατάπτωσης ὁ Ἀνδρόνικος Γ' τὰ ἀπέδωσε στὴν πολιτικὴ ἀναστάτωση

61. Ἀργότερα, ὅταν δίνει τὶς διαστάσεις τῆς εἰκόνας τοῦ Χριστοῦ στὸν τροῦλο τῆς Ἁγίας Σοφίας, μετὰ τὴν πτώση τοῦ τρούλου τὸν Μάιο τοῦ 1346, τὰ στοιχεῖα ποὺ συγκέντρωσε πρέπει νὰ τὰ πῆρε ἀπὸ κάποιον ἄλλο (XXIX 47, 255, 10-256,19.

τῶν ἡμερῶν του καὶ κυρίως στὴν διαφθορὰ τῆς δικαιοσύνης, γιὰ τὴν πάταξη τῆς ὁποίας θέσπισε τὸν θεσμὸ τῶν *καθολικῶν κριτῶν* (IX 9, 436,18-438,7).[62] Ἡ κατάντια τῶν ἄλλοτε λαμπρῶν κτισμάτων τῆς πρωτεύουσας ἦταν τέτοια ὥστε ὁ κάθε περαστικὸς μποροῦσε νὰ χρησιμοποιήσει τὰ ἐρείπια τῶν αὐτοκρατορικῶν ἀνακτόρων ὡς ἀπόπατο καὶ κοπρῶνα (XI 11, 568,8-11). Ἡ δὲ αὐτοκρατορικὴ αὐλὴ εἶχε μετατραπεῖ σὲ δημόσιο χῶρο πλυσίματος, καθὼς οἱ πλύστρες ἔμπαιναν ἐλεύθερα καὶ ἔπλεναν καθενὸς *τὰ ἱμάτια παρὰ τὸ ῥέον ὕδωρ διὰ τῆς τοῦ παλατίου αὐλῆς* (IX 8, 431,22-24).

Ὁ Γρηγορᾶς ἔβλεπε τὴν φθίνουσα πορεία τοῦ κράτους ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ἄρχουσας τάξης. Δὲν ἔτρεφε ἰδιαίτερη συμπάθεια γιὰ τὸν λαό, τὸν βάναυσο ὄχλο καὶ τὸ *δημοτικόν*, ὅπως χαρακτηριστικὰ τὸν ἀποκαλεῖ (VI 1, 162,23-163,3. VI 2, 171,12-16. XII 12, 614,5. XIII 8, 663,15. XIII 10, 675,13), γι' αὐτὸ τὰ κοινωνικὰ προβλήματα καὶ τὰ πραγματικὰ αἴτιά τους τὸν ἄφηναν ἀδιάφορο ἂν ὄχι ἀπροβλημάτιστο. Τὶς κοινωνικὲς ἐξεγέρσεις καὶ τοὺς ἐμφυλίους ποὺ ἀναστάτωσαν τὴν ἐποχή του τὶς ἀπέδωσε ὄχι στὴν κοινωνικὴ ἀνισότητα, τὴν κακοδιοίκηση καὶ τὴν ἀδικία, ἀλλὰ στὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ καὶ στὴν κρίση του, ἡ ὁποία πίστευε ὅτι ὑπερβαίνει τὸν ἀνθρώπινο λογισμὸ (VIII 6, 316,1-317,2. XIV 7, 714,3-15). Ἁπλῶς προσθέτει ὅτι μέσα ἀπὸ αὐτὴν τὴν κρίση στὸ τέλος ἴσως ἐπικρατήσει μὲ τὴν χάρη τοῦ Θεοῦ καὶ πάλι ἡ εὐνομία καὶ ἡ δικαιοσύνη (XIII 13, 687,10-23). Παρατηρεῖ ἀκόμη ὅτι στὴν διάρκεια τοῦ ἐμφυλίου οἱ πλούσιοι, ποὺ κατ' αὐτὸν ἦταν οἱ καλοὶ καὶ οἱ συνετοὶ πολίτες, τάχθηκαν στὸ πλευρὸ τοῦ Καντακουζηνοῦ, ἐνῶ μὲ τὸν μέγα δούκα Ἀλέξιο Ἀπόκαυκο, τὸν κύριο ἡγέτη τῆς ἀντιβασιλείας, ἑνώθηκαν οἱ φτωχοί, οἱ ἀπαίδευτοι καὶ οἱ στασιαστές:

> *καὶ ἦν ἰδεῖν εἰς δύο μοίρας σχισθὲν τὸ τῶν Ῥωμαίων γένος ἅπαν κατὰ πᾶσαν πόλιν καὶ χώραν· εἴς τε τὸ συνετὸν καὶ ἀσύνετον· εἴς τε τὸ πλούτῳ καὶ δόξῃ διαφέρον καὶ τὸ ἐνδεές· εἴς τε τὸ παιδείας εὐγενοῦς τρόφιμον καὶ τὸ πάσης παιδείας παντελῶς ὑπερόριον· εἴς τε τὸ ἔμφρον καὶ τεταγμένον καὶ τὸ ἄφρον καὶ στασιῶδες καὶ αἱμοχαρὲς* (XII 12, 613, 10-16).

62. Πβ. P. Lemerle, «Le juge général des Grecs et la réforme judiciaire d'Andronic III», *Mémorial L. Petit: Mélanges d'histoire et d'archéologie byzantines*, Βουκουρέστι 1948, 292-316.



Τὴν κοινωνικὴ σύγκρουση ἀνάμεσα στοὺς ἀριστοκράτες τῆς γῆς καὶ τοὺς πένητες τὴν ὑποδαύλιζαν οἱ ἴδιες οἱ ἀρχὲς τῆς Κωνσταντινούπολης μὲ ἔγγραφα ποὺ ἔστελναν στὶς ἐπαρχίες καὶ μὲ τὰ ὁποῖα ὑποκινοῦσαν τὶς λαϊκὲς μάζες νὰ στραφοῦν ἐναντίον τῶν πλουσίων καὶ τῶν προυχόντων (XII 12, 614,1-11). Ἔτσι στὴν παροῦσα φάση οἱ λαϊκὲς τάξεις ὑποστήριζαν τὶς ἀξιώσεις τῆς ἀντιβασιλείας στὴν διαδοχὴ τοῦ θρόνου. Σὲ ἄλλο σημεῖο, ἡ εἰκόνα ποὺ δίνει γιὰ τὴν ἐπανάσταση τῶν Ζηλωτῶν στὴν Θεσσαλονίκη (1342) δὲν εἶναι καὶ τόσο ξεκάθαρη. Προβαίνει, ὡστόσο, σὲ μερικὲς ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις. Λόγῳ τοῦ ἀποκλεισμοῦ τῆς πόλης ἀπὸ τοὺς τούρκους συμμάχους τοῦ Καντακουζηνοῦ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1343, ὁ πληθυσμὸς τῆς πόλης ἀντιμετώπιζε τὸ φάσμα τῆς πείνας καὶ οἱ πολίτες βρισκόταν στὰ πρόθυρα τῆς ἐξέγερσης (XIII 10, 673,14-19). Ἀνάμεσα στοὺς πολίτες διακρίνει τοὺς γεωργοὺς/ποιμένες καὶ τοὺς ἕτοιμους νὰ στραφοῦν κατὰ τῶν πλουσίων πένητες (XIII 10, 673,19-674,4). Στὶς δύσκολες στιγμὲς ποὺ περνοῦσε ἡ πόλη, εἶχε ἀναφανεῖ μιὰ τρίτη ὁμάδα προερχόμενη ἀπὸ λαϊκὰ στρώματα (*συρφετώδης*), ἡ ὁποία δὲν γνώριζε δίκαιο ἢ ἄδικο οὔτε ὑπάκουε σὲ νόμους παλαιοὺς ἢ νέους. Σὰν ἄγριο κύμα ποὺ παρασύρει αὔτανδρο τὸ σκάφος στὸν βυθό, ἔτσι καὶ αὐτοὶ γκρεμίζουν ἐκ θεμελίων τὰ σπίτια τῶν πλουσίων καὶ δίχως λόγο καταφέρουν τὸ ξίφος τους πάνω στοὺς δυστυχεῖς (XIII 10, 673,4-674,17). Πρόκειται γιὰ τοὺς Ζηλωτές,[63] οἱ ὁποῖοι τάχθηκαν ἐνάντια στὸν Καντακουζηνὸ καὶ τὸν προστατευόμενό του Γρηγόριο Παλαμᾶ. Σὲ ἄλλο σημεῖο τῆς ἀφήγησής του χαρακτηρίζει τὸ καθεστὼς ποὺ καθιέρωσαν ὡς ὀχλοκρατία, ποὺ ἄγεται καὶ φέρεται ὅπου τὸ φέρει ἡ τύχη: *ἀλλ' ὀχλοκρατία ξένη τις καὶ οἵαν φέροι ἂν καὶ ἄγοι τὸ αὐτόματον* (XVI 1, 796,11-12). Γι' αὐτὴν τὴν κατάντια εὐθύνονταν ὅμως ἀποκλειστικὰ οἱ κρατοῦντες, οἱ ὁποῖοι καπηλεύτηκαν τὴν ἀλήθεια, ἡ ὁποία ἦταν καὶ ἡ μόνη ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ σώσει τὸ γένος. Τέλος, ὁ Γρηγορᾶς ἔθετε τὴν διαφύλαξη τοῦ ὀρθοῦ δόγματος ὑπεράνω τῆς

63. Γιὰ τὸ κίνημα τῶν Ζηλωτῶν, βλ. K.-P. Matschke, *Fortschritt und Reaktion in Byzanz. Konstantinopel in der Bürgerkriegsperiode von 1341 bis 1354*, [Berliner Byzantinistische Arbeiten – 42], Βερολίνο 1971, 175-179. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Gesellschaft und Kultur im XIV. Jahrhundert: Sozial-ökonomische Fragen», *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines*, I, 104-110. Πβ. καὶ P. Charanis, «Internal Strife in Byzantium during the Fourteenth Century», *Byz* 15 (1940-1941) 208-230.

κοσμικῆς ἐξουσίας, σύμφωνα μὲ τὴν πολιτικὴ ἰδεολογία τῆς ἐποχῆς του, ἀλλὰ καὶ ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν κριτικὴ ποὺ ἄσκησε στὴν θρησκευτικὴ πολιτικὴ τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ. Διότι σὲ τελικὴ ἀνάλυση ἀπὸ τὴν εὐσέβεια τοῦ βασιλέως ἐξαρτιόταν ἡ εὐδαιμονία τῆς αὐτοκρατορίας.[64]

### [*ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΕΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ͂ ΓΕΝΟΜΕΝΗΣ ΑΤΑΞΙΑΣ*]

*Τοῖς γε μὴν Θεσσαλονικεῦσι, τειχῶν ἐντὸς συγκλεισθεῖσι μετὰ τῶν ποιμνίων καὶ βουκολίων, αὐτοῖς τε ἐστενοχωρεῖτο τὰ ἐπιτήδεια καὶ τοῖς ἀλόγοις ζώοις χιλὸς οὐκ ἦν· ἃ δὴ καὶ καθ' ἡμέραν ἄλλα ἐπ' ἄλλοις ἔπιπτον, καὶ τὸ ἐντεῦθεν δυσῶδες νοσεῖν παρεσκεύαζε τὸν ἀέρα· ὑφ' ὧν ἀχθομένοις συνέβαινε στασιάζειν λαμπρῶς τοῖς πολίταις. οἷς μὲν γὰρ κτήσεις ἦσαν ἀγρῶν, ἄχθεσθαι ἐνῆν, τῶν ἀγρῶν δῃουμένων· οἷς δ' ἀγέλαι ποιμνίων, καὶ ζεύγη βοῶν, καὶ ὁπόσα τῶν ἀχθοφόρων ζώων, ἀνιᾶσθαι συνέβαινε καὶ αὐτοῖς, αὐτά τε θεωμένοις εἰκῇ φθειρόμενα καὶ ἀθρόας τὰς ἐπ' αὐτοῖς ἐλπίδας θνησκούσας αὐτῶν. οἷς δ' ἡλικιῶτις ἦν ἡ πενία καὶ τὸ κοῦφον τοῦ βίου τὸ μὴ βουλόμενον ἰσχυρῶς ἐμάστιξε τῆς ψυχῆς, τούτοις δ' ἔφεσις νεωτέρων συνήκμαζε ταραχῶν καὶ θορύβων, καὶ κατὰ τῶν πλουσίων ἡ βασκανία τῶν ὀφθαλμῶν ἐτείνετο, καὶ τὸ μανικὸν ἠσκεῖτο σφόδρα τῆς γνώμης. Τούτων δ' οὕτως διῃρημένων διπλῇ, καὶ τρίτη μοῖρά τις αὐτοῖς ἐπεφύετο συρφετώδης, δικαιοσύνης πέρι καὶ ἀδικίας οὐδὲν ἐπαΐουσα, ἀλλ' ἀγομένη ῥᾳδίως καθάπερ ὅπλον τοῖς ἄγειν ἐθέλουσιν, ὅποι τὸ αὔθαδες ὑφηγεῖται τῆς γνώμης, ἐπὶ πονήρῳ τῶν φθονουμένων. οὔτε γὰρ αὐτονομίᾳ δουλεύειν οἶδεν*

64. Ἐπιφυλακτικὴ στάση κράτησε ὁ Γρηγορᾶς στὴν διάρκεια τῶν συζητήσεων μὲ παπικοὺς ἀπεσταλμένους γιὰ τὴν ἕνωση τῶν Ἐκκλησιῶν ἐπὶ Ἀνδρονίκου Γ' τὸ 1334/1335, προβάλλοντας ἐπιχειρήματα ἀπὸ τὴν Βίβλο καὶ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ ἱστορία, ποὺ ὑπογράμμιζαν τοὺς περιορισμοὺς τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας ἔναντι τοῦ μυστηρίου τῆς πίστεως (X 8518,6-520,1). Πβ. *καὶ* S.V. Krasikov, «Božestvennaja transcendentnost' i imperatorskaja vlast' u Nikifora Grigory», *Antičnaja Drevnost' i Srednie Veka* 33 (2002) 207-213. S. JA. Gagen, «Filosofsko-političeskie metafory v proizvedenii Nikifora Grigory», *Antičnaja Drevnost' i Srednie Veka* 38 (2008) 218-225.



*ὁ δῆμος οὗτος, οὔτε νόμοις ἀνδρῶν παλαιῶν, τὸ ζῆν ἐν ταῖς βίβλοις ἐχόντων, κἀκεῖθεν τὰ πολιτικὰ ῥυθμιζόντων πράγματα, καὶ τοῖς τῶν ἀτόπων κινήμασιν ἕξεων πρὸς τὸ εὔδαιμον νομοθετούντων ἀεί· ἀλλ', ὥσπερ θαλάττης κύματα πᾶσιν ἀγριαίνουσι πνεύμασιν εὐχερῶς ὑπείκοντα τὰς δυστυχεῖς καταδύουσι τῶν ὁλκάδων αὐτάνδρους, οὕτως οὗτοι τὰς τῶν εὐδαιμόνων οἰκίας ἐκ βάθρων ἀνατρέποντες τὸ πολέμιον ἀκρατῶς κατὰ τῆς τῶν ἀθλίων κεφαλῆς ἐπιφέρουσι ξίφος ἀφειδῶς καὶ ξύν γε λόγῳ οὐδενί. Πεπλασμένης οὖν ἀρτίως εἰς τὸν δῆμον ῥυείσης φήμης, ὡς τοῖς πλούτῳ καὶ ἀγροῖς καὶ βοσκήμασι βρίθουσιν ἀναπετάσαι τὰς τῆς πόλεως πύλας κρύφα μελετηθείη τῷ βασιλεῖ Καντακουζηνῷ τὴν ζημίαν οὐ φέρουσιν, εἰς ἀντίπαλον ἔστησαν μοῖραν οἱ πλούτου καὶ δόξης ἐφιέμενοι πένητες, καὶ τὴν ἀνάῤῥησιν τοῦ ὀνόματος τοῦ βασιλέως Ἰωάννου τοῦ Παλαιολόγου μετὰ τῆς μητρὸς ἐπὶ μέσης τε διαῤῥήδην ὕμνουν τῆς πόλεως καὶ ἅμα Ζηλωτὰς σφᾶς αὐτοὺς ἐπωνόμαζον, ὀνόμασι χρηστοῖς τὴν τῆς κακίας ὑπόθεσιν περιπέττοντες, καὶ τὸν δῆμον εἰς συμμαχίαν ἐκάλουν, κερδῶν ἑτοίμων ἐλπίσι τοὺς σφῶν θυμοὺς παραθήγοντες. Οὕτω δὴ οὖν ὥσπερ βιαίου κατασκήψαντος πνεύματος εἰς τὴν πόλιν, θόρυβος ἀνὰ πάντας δημότας ἐπεχωρίαζεν ἄτακτος, καὶ πάντες ἀθρόοι τῶν οἰκιῶν εὐθὺς ἐξεχέοντο, καὶ τῶν ἔξωθεν πολεμίων αὐτοὶ πικρότεροι τοῖς πλουσίοις ἐγίνοντο, τόν τε ἐν ταῖς οἰκίαις πλοῦτον ἅρπαγμα λῃστρικὸν καθιστάμενοι καὶ αὐτῶν ὅσοις ἐνετύγχανον ἀφειδῶς ἀποσφάττοντες, καὶ πολιτικῶν αἱμάτων κρατῆρας κενοῦντες ἐν ταῖς πλατείαις τῆς πόλεως. τό γε μὴν ἔκκριτον, καὶ ὅσον τῆς πόλεως ὄψις ὑπῆρχεν, εἰς τοῦτο κακοδαιμονίας ἠλάθη διά γε δὴ τὸ τῆς οὐσίας εὔδαιμον. τούτων δ' οἱ μὲν θανάτου δίκην ἔδοσαν αὐθημερὸν ταῖς τῆς δημοτικῆς παρανοίας ὁρμαῖς· ὧν δ' ἐν ὑποψίαις ἔτι τὸ τῆς τύχης ἔκειτο μέλλον (πλείους δ' εἶναι τῶν ἑαλωκότων συνέπιπτεν σφᾶς), τούτοις δ' ἐσκυθρωπακόσιν ἐνῆν οἰκουρεῖν, φυλαττομένοις ὡς τὰ πολλὰ τό γ' ἐν ἀγοραῖς καὶ θεάτροις παῤῥησιάζεσθαι. Καὶ τάχ' ἂν ἐτεθνήκεσαν ὑπὸ δέους, εἰ μή τινες ἐκ βασιλέως ἔξωθεν ἐλπίδες εἰσπορευόμεναί πως ἀνεῤῥώννυόν τε πρὸς τὸ εὔψυχον καὶ τὸ λογιζόμενον τῆς ψυχῆς πρὸς τὸ νῆφον ἀνεκαλοῦντο. μόναι γὰρ αὗται μοχθούντων ἑωρῶντο τέρπουσα τηνικαῦτα κρηπὶς λογισμῶν, καὶ πρός γε, φροντίδων εἰς ἀπόγνωσιν ὀλισθαίνειν κινδυνευουσῶν, πρᾶος φάναι καί τινος ἀπόζων εὐθυμίας ζέφυρος. εἰ γὰρ καὶ τὸ ψεῦδος ὁμόστεγον ἐνίοτε φαίνονται κεκτημέναι, ἀλλ' οὖν τοιαῦτά πως εἰδωλοποιεῖν ἐπεφύκεσαν ἀεὶ καὶ προτυποῦσθαι, καθάπερ ἐκ γειτόνων παριοῦσαι παρήγοροι πιπτούσαις ἐξ ἀθυμίας ψυχαῖς, τὰς τῆς ὀρέξεως*

*φαντασίας συλλήπτορας ἔχουσαι. ἀλλὰ τὸ μὲν πάσχειν ἐκ διαδοχῆς συνεχῶς τοῖς ταλαιπώροις ἐλέλειπτο καὶ παρῆν· τὸ δὲ τῶν ἐλπίδων προμηθὲς σκιά τις ἦν ἡδονῆς καὶ δικτύοις συναγομένη πνοή· οἷς τὸ μὲν διαρρεῖν ἀθρόον ἔνεστι πάντως, τὸ δὲ μένειν ὅλως οὐκ ἔνεστι.*

[Νικηφόρος Γρηγορᾶς, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*, ἐκδ. L. Schopen, XIII 10, 673,14-676,7].

## Σχόλια

27-28. *Ζηλωτὰς – ἐπωνόμαζον*: πβ. καὶ Γρηγορᾶς, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*, XVI 1, 795,11-796,18: *Στάσις γὰρ ἐκ πολλοῦ κατεῖχεν αὐτήν· καὶ Ζηλωτῶν οὑτωσί πως ὠνομασμένων ἄθροισμα τῶν ἄλλων ἐπρώτευε· καὶ ἦν πρὸς οὐδεμίαν τῶν πολιτειῶν τὴν μίμησιν ἀναφέρουσα. οὔτε γὰρ ἀριστοκρατική τις ἦν, ὁποίαν τοῖς πάλαι Λυκοῦργος Λακεδαιμονίοις ἀνύειν προσετετάχει· οὔτε τις δημοκρατική, καθάπερ τῶν Ἀθηναίων ἡ πρώτη [...] ἀλλ' ὀχλοκρατία ξένη τις καὶ οἵαν φέροι ἂν καὶ ἄγοι τὸ αὐτόματον. θρασύτεροι γάρ τινες, εἰς αὐτοχειροτόνητον αὐθεντίας ἄθροισμα συλλεγέντες, πᾶσαν ἐκεῖ κατατρέχουσιν ἡλικίαν, τῆς τε πόλεως ἐκδημαγωγοῦντες τὸν ὄχλον πρὸς τὸ βουλόμενον καὶ τῶν πλουτούντων ἀφαιρούμενοι τὰς οὐσίας, τρυφῶντές τε αὐτοὶ καὶ μηδενὶ τῶν ἔξωθεν ὑπεῖξαι κελεύοντες ἡγεμόνων, ἀλλὰ τοῦτ' εἶναι κανόνα καὶ νόμον τοῖς ἄλλοις, ὅπερ ἂν ἐκείνοις δόξειεν.*

# ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΝΤΑΚΟΥΖΗΝΟΣ

«Εἰς τὸν βασιλέα τὸν Καντακουζηνόν»

*Ἑρμῆς Ἄρης ἤριζον ἐκ φιλαυτίας,*
*τίς ἂν σεαυτὸν ἐμβαλεῖ ταῖς ἀγκάλαις.*
*ἡ δ' Ἀθηνᾶ δραμοῦσα συντόνῳ ζέσει*
*ἕλκει σε συσφίγξασα καρδίας μέσον.*

[Μανουὴλ Φιλῆς, Ἐπίγρ. 15, Miller, II, 58].

Ἀπὸ τὸν 11ο αἰώνα, μὲ τὸν Μιχαὴλ Ψελλὸ ἐγκαινιάζεται ἕνα νέο εἶδος ἱστοριογραφίας, τὸ ὁποῖο ξεφεύγει ἀπὸ τὴν «ἀντικειμενικότητα» τῆς παραδοσιακῆς ἱστορικῆς συγγραφῆς καὶ τῆς χρονογραφίας, πράγμα ποὺ δίνει ἕνα ἔντονο προσωπικὸ στοιχεῖο στὴν ἐξιστόρηση τῶν γεγονότων. Ὁ ἱστορικὸς στὸ ἑξῆς δὲν καταγράφει ἁπλῶς γεγονότα, ὄντας ἐντελῶς συναισθηματικὰ ξεκομμένος ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο τῆς ἱστορίας του, ἀλλὰ εἶναι ἕνα πρόσωπο ποὺ σκέφτεται καὶ δρᾶ αὐτόβουλα. Κλασικὸ παράδειγμα αὐτοῦ τοῦ νέου εἴδους ἱστορίας εἶναι ἡ *Χρονογραφία* τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ καὶ ἡ *Χρονικὴ Διήγησις* τοῦ Νικήτα Χωνιάτη. Στὴν Ἱστορία τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ ἔχουμε τὴν ἀποκορύφωση τοῦ προσωπικοῦ στοιχείου, δεδομένου ὅτι τὸ ἔργο του δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ μιὰ ἀπολογία καὶ ταυτόχρονα ἕνας ἀπολογισμὸς τοῦ πολιτικοῦ του βίου. Ἄλλωστε, ἡ πτώση του ἀπὸ τὴν ἐξουσία τὸν ὑποχρέωνε ἔτσι κι ἀλλιῶς νὰ ἀπολογηθεῖ στοὺς συγχρόνους του προκειμένου νὰ δικαιώσει τοὺς ἀγῶνες του. Κατὰ πόσο πέτυχε τὸν σκοπό του θὰ τὸ δοῦμε ἀμέσως παρακάτω.

Τὸ ἱστορικὸ ἔργο τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ ἔχει σαφῶς χαρακτήρα ἀπομνημονευμάτων, παρόλο ποὺ παρουσιάζεται ὡς ἱστορικὴ συγγραφὴ μὲ τὴν συ-

νήθη γραμμική-χρονολογική σειρά στὴν ἐξιστόρηση τῶν γεγονότων τῆς περιόδου 1320-1356. Ἡ μοναδικότητά του ἔγκειται στὸ γεγονὸς ὅτι γιὰ πρώτη φορὰ ἕνας αὐτοκράτορας ἀναλαμβάνει ἔστω μὲ ψευδώνυμο τὸν ρόλο τοῦ ἱστορικοῦ προκειμένου νὰ δικαιολογήσει τὰ πεπραγμένα ἀρχικὰ τῆς πολιτικῆς του ἀνόδου καὶ στὴν συνέχεια τῆς ἑπτάχρονης βασιλείας του. Πρόκειται λοιπὸν γιὰ ἕνα ἱστορικὸ ἔργο μὲ ἔντονο τὸ προσωπικὸ στοιχεῖο. Αὐτὸ τὸ γεγονὸς καὶ μόνον ἀρκεῖ γιὰ νὰ ἀμφισβητήσει κανεὶς τὴν ἀξιοπιστία του ὡς ἱστορικοῦ καὶ τὴν ἀντικειμενικότητά του ἐν γένει. Παρ' ὅλους τοὺς ἐνδοιασμοὺς καὶ τὶς ἐπιφυλάξεις ποὺ ἐνδέχεται νὰ ἔχει κανείς, τὸ ἔργο του ἀποτελεῖ βασικὴ πηγὴ γιὰ τὴν περίοδο τῶν ἐμφυλίων πολέμων ποὺ ἀναστάτωσαν τὴν παρηκμασμένη αὐτοκρατορία κατὰ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 14ου αἰώνα. Καὶ τοῦτο γιατὶ ἡ ἱστορική του συγγραφὴ δὲν παύει νὰ εἶναι μιὰ προσωπικὴ μαρτυρία, ἂν ὄχι ὁ πολιτικὸς ἀπολογισμὸς ἑνὸς ἐκ τῶν κυριοτέρων πρωταγωνιστῶν τῆς περιόδου 1320-1356.

Ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνὸς γεννήθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1295/1296. Ἦταν γόνος πλούσιας ἀριστοκρατικῆς οἰκογένειας, τῆς ὁποίας οἱ ρίζες ἀνάγονταν στὸν 11ο αἰώνα, τὸ δὲ οἰκογενειακό του ὄνομα παρέπεμπε στὸν Κουζηνὰ κοντὰ στὸ ἀρχαῖο Σίπυλον τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ὁ πατέρας του Μιχαὴλ ὑπῆρξε διοικητὴς τῆς Πελοποννήσου. Ἂν καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς μητέρας του συγγένευε μὲ τὴν οἰκογένεια τῶν Παλαιολόγων, οὐδέποτε ἔκανε χρήση τοῦ ὀνόματος. Ἀπὸ νωρὶς συνδέθηκε μὲ τὴν αὐτοκρατορικὴ αὐλή, ὥστε σὲ σχετικὰ νεαρὴ ἡλικία νὰ τιμηθεῖ μὲ τὸ ἀξίωμα τοῦ μεγάλου παπία (1321), ὅπως μαρτυρεῖ ὁ Γρηγορᾶς (VIII 4, 301,7-9) καὶ ἀργότερα τοῦ μεγάλου δομέστικου (1325). Ὑπῆρξε στενὸς φίλος καὶ συνεργάτης τοῦ διαδόχου στὸν θρόνο καὶ μετέπειτα αὐτοκράτορα Ἀνδρονίκου Γ', τὸν ὁποῖο ἐνεργὰ βοήθησε στοὺς ἀγῶνες του γιὰ τὴν κατάληψη τοῦ στέμματος, ποὺ πεισματικὰ τοῦ ἀρνιόταν ὁ πάππος του Ἀνδρόνικος Β'. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτό, ὀργάνωσε τὴν διαφυγὴ τοῦ νεαροῦ Ἀνδρονίκου ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη (19 Ἀπριλίου 1321) καὶ στὴν συνέχεια τὸ πραξικόπημα γιὰ τὴν ἀνατροπὴ τοῦ γηραιοῦ αὐτοκράτορα, ἔχοντας ὡς ὁρμητήριο τὴν Ἀδριανούπολη κατὰ τὴν πρώτη περίοδο τοῦ ἐμφυλίου πολέμου (20.4.1321-6.6.1321).[65] Στὸ

65. Βλ. εἰδικότερα καὶ Κ.Π. Κύρρης, *Ἡ πρώτη φάσις τῆς ἔριδος τῶν δύο Ἀνδρονίκων*, Λευκωσία 1982.



σχέδιο τῆς συνωμοσίας ἀρχικὰ μετεῖχαν ὁ Θεόδωρος Συναδηνός, ὁ Συργιάννης Παλαιολόγος καὶ ὁ Ἀλέξιος Ἀπόκαυκος, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ δύο τελευταῖοι ἄλλαξαν παράταξη ἀποβλέποντας σὲ προσωπικὰ ὀφέλη.

Καθ' ὅλη τὴν διάρκεια τῶν ἐμφυλίων πολέμων μεταξὺ τῶν δύο Ἀνδρονίκων (1321-1328), ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνὸς ἀπέδειξε τὴν ἔμπρακτη συμπαράστασή του ὄχι μόνον ὡς συναγωνιστής, ἀλλὰ καὶ ὡς χρηματοδότης τοῦ νεαροῦ αὐτοκράτορα, τὸν ὁποῖο ὑπηρέτησε ὅλο αὐτὸ τὸ διάστημα μὲ αὐταπάρνηση, παραμένοντας στὸ πλευρό του πιστὸς ἕως τὸ τέλος τῆς σύντομης βασιλείας του σὰν φίλος, συνεργάτης καὶ σύμβουλός του. Γιὰ τὴν μεγάλη περιουσία του σὲ κτήματα, ἐργαστήρια, ἀποθῆκες στὸ λιμάνι τῆς πρωτεύουσας, ἀλλὰ καὶ σὲ κτίσματα πλησίον τοῦ παλατίου, κάνει ὁ ἴδιος λόγο, ὅπως καὶ γιὰ τὶς θυσίες στὶς ὁποῖες ὑποβλήθηκε προκειμένου νὰ ἀνέβει στὸν θρόνο ὁ Ἀνδρόνικος Γ' (*Ἱστοριῶν*, I, 137,9-20. 184,23-185,9).[66] Προκειμένου νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ ἄσκοπη αἱματοχυσία καὶ μὴ ἔχοντας ἄλλη ἐπιλογή, ὁ Ἀνδρόνικος Β' ὑποχώρησε σχεδὸν ἐξαρχῆς στὶς ἀπαιτήσεις τῶν πραξικοπηματιῶν. Παραχώρησε πρῶτα στὸν ἐγγονό του τὸν ἀπόλυτο ἔλεγχο τῆς Θράκης καὶ σὲ ἕνα δεύτερο στάδιο διαπραγματεύσεων δέχθηκε νὰ στεφθεῖ συμβασιλέας στὴν Ἁγία Σοφία (2 Φεβρουαρίου 1325). Ἀλλὰ ἡ εἰρήνη δὲν κράτησε πολύ. Στὶς ἀρχὲς τῆς μεθεπόμενης κιόλας χρονιᾶς ξεκίνησε καὶ πάλι ἕνας νέος γύρος ἐμφυλίου, ὁ ὁποῖος ἔληξε μὲ τὴν νικηφόρα εἴσοδο τοῦ Ἀνδρονίκου Γ' στὴν πρωτεύουσα (19 Μαΐου 1328), μετὰ ἀπὸ ἑπτὰ περίπου χρόνια ἀφότου ξεκίνησε τὸν ἀγώνα του γιὰ τὴν κατάληψη τῆς ἐξουσίας (I, 301,9-306,11). Ὁ Ἀνδρόνικος Β' παραιτήθηκε καὶ ἐκάρη μοναχός, μετονομασθεὶς Ἀντώνιος, γιὰ νὰ ἀποφύγει τὸν κίνδυνο τῆς δολοφονίας, ὅπως γράφει ὁ Καντακουζηνὸς (*Ἱστοριῶν*, I, 399,17-20), ἐνῶ οἱ ἀντίπαλοι τοῦ νέου καθεστῶτος, μὲ προεξάρχοντα τὸν Θεόδωρο Μετοχίτη, ἐξορίστηκαν καὶ οἱ περιουσίες τους δημεύτηκαν. Ὁ Καντακουζηνὸς ἀναφέρει ὅτι μόνον τὸ ἀρχοντικὸ τοῦ Μετοχίτη καταστράφηκε, *καὶ τοῦτο παρὰ γνώμην βασιλέως* (I, 305,25-306,2), ἐνῶ ὁ Γρηγορᾶς ὑποστηρίζει ὅτι λεηλατήθηκαν τὰ σπίτια τῶν πλουσίων –κυρίως τοῦ Μετοχίτη ποὺ ἐξορίστηκε στὸ Διδυμότειχο– καὶ τὰ λε-

66. Βλ. καὶ G. Weiss, *Johannes Kantakuzenos – Aristokrat, Staatsmann, Kaiser und Mönch – in der Gesellschaftsentwicklung von Byzanz im 14. Jahrhundert*, Wiesbaden 1969, 11-13, 21-22.

ηλατηθέντα μεταφέρονταν στὸ παλάτι (*Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία*, IX 6, 425,11-426,10). Ὁ Καντακουζηνὸς παρέμεινε στὸ πλευρὸ τοῦ Ἀνδρονίκου Γ' καί, ὅπως ὁ ἴδιος γράφει, ἐπανειλημμένα ὁ αὐτοκράτορας τοῦ πρότεινε νὰ τὸν ἀναγορεύσει συναυτοκράτορα μιὰ καὶ πρακτικὰ αὐτὸς ἀσκοῦσε τὴν ἐξουσία, ὑπέγραφε προστάγματα καὶ συμπεριφερόταν ὡς βασιλεύς, ἐκεῖνος ὅμως δὲν ἀποδεχόταν τὴν ἐξαιρετικὴ αὐτὴ τιμή: *τοῖς βασιλικοῖς ἠθέλησε κοσμῆσαι παρασήμοις καὶ συγκάθεδρον αὐτῷ καὶ συμβασιλεύοντα ἀποδεῖξαι. Αὐτοῦ δὲ παραιτουμένου ἰσχυρῶς* [...] *ἥ τε γὰρ διοίκησις τῶν πραγμάτων πᾶσα ὑπ' αὐτῷ ἦν, καὶ τὰ βασιλέως προστάγματα οὐχ ἧττον ἢ αὐτὸς βασιλεὺς ἐρυθραῖς ὑπεσημαίνετο ὑπογραφαῖς* (I, 369,5-8. 12-15).[67] Θὰ πρέπει ὅμως νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, δηλαδὴ περὶ τὸ 1330, δὲν εἶχε γεννηθεῖ ὁ διάδοχος τοῦ θρόνου.

Μὲ τὸν θάνατο τοῦ Ἀνδρονίκου Γ' (15 Ἰουνίου 1341), ἡ ἐξουσία περιῆλθε στὰ χέρια τῆς χήρας τοῦ αὐτοκράτορα, τῆς Ἄννας τῆς Σαβοΐας καὶ τοῦ ἀνήλικου γιοῦ της Ἰωάννη. Ἡ περίσταση, ὡστόσο, ἀπαιτοῦσε τὴν παρουσία στὸ πολιτικὸ προσκήνιο ἑνὸς ἔμπειρου πολιτικοῦ ἄνδρα, ποὺ θὰ ἀναλάμβανε τὴν διακυβέρνηση τοῦ κράτους χωρὶς ἀναγκαστικὰ νὰ παραγκωνίσει τοὺς νομίμους βασιλεῖς. Ἡ μόνη λογικὴ ἐπιλογὴ θὰ νόμιζε κανεὶς ὅτι ἦταν ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνός. Γύρω ὅμως ἀπὸ τὸν θρόνο καὶ τὴν χήρα τοῦ αὐτοκράτορα εἶχε δημιουργηθεῖ ἕνας ἰσχυρὸς συνασπισμός, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν πατριάρχη Ἰωάννη Καλέκα καὶ τὸν μέγα δούκα Ἀλέξιο Ἀπόκαυκο, ποὺ στὸ μεταξὺ εἶχε ἀλλάξει στρατόπεδο καὶ ἀντιδροῦσε στὰ σχέδια τοῦ Καντακουζηνοῦ νὰ καταλάβει τὴν ἐξουσία. Ἀπὸ τὴν πλευρά του ἐκεῖνος πάλι διαβεβαίωνε ὅτι θὰ ἔμενε πιστὸς στοὺς νομίμους βασιλεῖς, ἂν ἀναλάμβανε τὴν ἐπιτροπεία τοῦ νεαροῦ διαδόχου (II, 157,16-23). Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1341, ἡ αὐτοκράτειρα τὸν διέταξε νὰ παραδώσει τὴν διοίκηση τοῦ στρατοῦ, τοῦ ἀφαίρεσε ἐπίσης τὰ ἀξιώματα καὶ τοὺς τίτλους του. Μπροστὰ σ' αὐτὲς τὶς ἐξελίξεις, πιεζόμενος ἀπὸ τοὺς στρατιῶτες του καὶ ἀπὸ φίλους ἀριστοκράτες, ποὺ τοῦ εἶχαν μείνει πιστοί, ὁ Καντακουζηνὸς ἀπρόθυμα, ὅπως ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ, ἀναγορεύτηκε αὐτοκράτορας στὸ Διδυμότειχο στὶς 26 Ὀκτωβρίου 1341, ἀναγνωρίζοντας ὅμως τὰ δικαιώματα στὸν

67. Nicol, *Ἰωάννης Καντακουζηνός*, 59. G. Fatouros – T. Krischer, *Johannes Kantakuzenos. Geschichte*, [Bibliothek der Griechischen Literatur 17], Στουτγάρδη 1982, 2-4.



θρόνο τῆς αὐτοκράτειρας Ἄννας καὶ τοῦ γιοῦ της Ἰωάννη (II, 165,23-166,14). Καὶ μετὰ τὴν ἀναγόρευσή του συνέχιζε, βέβαια, νὰ τοὺς ἀναγνωρίζει ὡς τοὺς πρώτους νομίμους βασιλεῖς, ἀλλὰ ἐγείρεται τὸ ἐρώτημα – πρὸς τί τότε ἡ δική του ἀναγόρευση;

Τὴν ἴδια περίοδο, στὴν Κωνσταντινούπολη οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Ἀποκαύκου φυλάκισαν τὴν μητέρα του Θεοδώρα Παλαιολογίνα καὶ τὴν σύζυγο τοῦ γιοῦ του Ματθαίου, ἐνῶ μία ὁμάδα ἀπὸ τὸ φιλοκαντακουζηνικὸ περιβάλλον ἀναγκάστηκε νὰ ἐγκαταλείψει τὴν πρωτεύουσα γιὰ νὰ γλιτώσει τὶς διώξεις. Ὁ ἐμφύλιος πόλεμος ἦταν πλέον ἀναπόφευκτος καὶ οἱ καταστροφὲς ποὺ προκλήθηκαν στὴν αὐτοκρατορία αὐτὸ τὸ διάστημα ὑπῆρξαν ἀνεπανόρθωτες, ὅπως ὁμολογεῖ ὁ Καντακουζηνὸς ἀπὸ τὴν ἀρχὴ κιόλας τῆς ἐξιστόρησης τοῦ ἐμφυλίου σπαραγμοῦ: *ὁ χαλεπώτατος τῶν πώποτε μνημονευομένων τοῖς Ῥωμαίοις πρὸς ἀλλήλους πόλεμος ἀνεῤῥιπίσθη, ὃς ὀλίγου δεῖν πάντα ἀνατέτραφε καὶ διέφθαρκε, καὶ τὴν εὐδαίμονα καὶ μεγάλην τῶν Ῥωμαίων βασιλείαν ἀσθενεστάτην καὶ ὥσπερ εἴδωλον ἀπέδειξε τῆς προτέρας* (II, 12,5-9).

Τὰ γεγονότα τοῦ ἐμφυλίου περιγράφονται στὴν Ἱστορία του διὰ μακρῶν στὰ κύρια μέτωπα τοῦ πολέμου, στὴν Μακεδονία καὶ τὴν Θράκη. Τὰ δύο πρῶτα χρόνια τῆς ἐξέγερσης (1341-1342) δὲν σημείωσε καμία ἐπιτυχία παρὰ τὴν βοήθεια ποὺ τοῦ ἔδωσαν ὁ σέρβος ἡγεμόνας Στέφανος Δουσὰν καὶ ὁ τουρκομάνος ἐμίρης τοῦ Ἀιδινίου Οὐμούρ. Οἱ ἀρχικές του προσπάθειές νὰ καταλάβει τὴν Ἀδριανούπολη, τὶς Σέρρες καὶ τὴν Θεσσαλονίκη ἀπέβησαν ἄκαρπες καὶ μόλις τὸ 1345 μπόρεσε νὰ ἀντιστρέψει τὸ κλίμα ἀπαισιοδοξίας ποὺ κυριαρχοῦσε στὸ στρατόπεδό του. Μὲ τὴν βοήθεια τοῦ ἐμίρη τῆς Βιθυνίας Ὀρχὰν ἀπέκλεισε τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ κατόρθωσε νὰ καταλάβει τὴν Ἀδριανούπολη καὶ μερικὲς ἀκόμη πόλεις. Ὁ Ἀλέξιος Ἀπόκαυκος εἶχε στὸ μεταξὺ δολοφονηθεῖ (11 Ἰουνίου 1345 – II, 542,6-543,18) καὶ ὁ πρώην σέρβος σύμμαχός του, ἀφοῦ κατέλαβε τὴν Καστοριά, τὴν Βέροια καὶ τὶς Σέρρες, ἀποφάσισε νὰ στεφθεῖ αὐτοκράτορας στὰ Σκόπια (16 Ἀπριλίου 1346), ἔχοντας βάλει στὸ στόχαστρό του τὴν ἴδια τὴν βυζαντινὴ πρωτεύουσα. Σ' αὐτὴν τὴν κίνηση ὁ Καντακουζηνὸς ἀντέδρασε πάραυτα: πέντε βδομάδες ἀργότερα στέφθηκε καὶ ὁ ἴδιος αὐτοκράτορας στὴν Ἀδριανούπολη ἀπὸ τὸν πατριάρχη Ἱεροσολύμων Λάζαρο (21 Μαΐου 1346 – II, 564,10-20). Τὴν ἴδια περίοδο τελέστηκε καὶ ὁ γάμος τῆς δεκατριάχρονης θυγατέρας του Θεοδώρας μὲ τὸν τοῦρκο σύμμαχό του Ὀρχάν, ὁ ὁποῖος τὸν δια-

βεβαίωνε ὅτι στὸ ἑξῆς θὰ τὸν εἶχε συμπαραστάτη του σὲ κάθε πόλεμο (II, 585, 20-21), ἐνῶ στὴν πρωτεύουσα οἱ πολιτικὲς ἐξελίξεις μετὰ τὴν δολοφονία τοῦ Ἀποκαύκου εὐνοοῦσαν τοὺς καντακουζηνικούς.[68]

Ἡ αὐτοκράτειρα Ἄννα εἶχε στὸ μεταξὺ ἔρθει σὲ ρήξη μὲ τὸν πατριάρχη Ἰωάννη Καλέκα, τὸν ὁποῖο μία σύνοδος ἐπισκόπων κατ' ἐντολήν της καταδίκασε ὡς αἱρετικὸ γιὰ διαστρέβλωση δῆθεν τοῦ δόγματος (2 Φεβρουαρίου 1347). Οἱ δύο κύριοι ἀντίπαλοι τοῦ Καντακουζηνοῦ εἶχαν ὁριστικὰ παραμεριστεῖ καὶ ὁ δρόμος πρὸς τὴν ἐξουσία ἦταν πλέον ἀνοικτός. Καὶ πράγματι οἱ ὑποστηρικτές του τοῦ ἄνοιξαν τὸν δρόμο νὰ περάσει στὴν πρωτεύουσα τὴν ἑπομένη κιόλας, μαζὶ μὲ τοὺς χίλιους περίπου ἄνδρες του, στοὺς ὁποίους εἶχε δώσει ἐντολὴ νὰ μὴν προβοῦν σὲ λεηλασίες. Μετὰ ἀπὸ διαπραγματεύσεις μὲ τὴν αὐτοκράτειρα Ἄννα συμφωνήθηκε ὁ Καντακουζηνὸς μὲ τὸν γιό της Ἰωάννη Ε' νὰ βασιλεύσουν ἀπὸ κοινοῦ σὰν πατέρας μὲ γιό, μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι τὴν ἐξουσία θὰ τὴν ἀσκοῦσε ἀποκλειστικὰ ὁ Καντακουζηνὸς γιὰ τὰ ἑπόμενα δέκα χρόνια λόγῳ τῆς ἡλικίας τοῦ νεαροῦ διαδόχου (II, 614,14-19). Ἐπισήμως ὁ ἐμφύλιος πόλεμος ἔληξε μὲ τὴν δεύτερη στέψη τοῦ Καντακουζηνοῦ σὲ βασιλέα, χοροστατοῦντος αὐτὴ τὴν φορὰ τοῦ νέου πατριάρχη Ἰσιδώρου, στὴν ἐκκλησία τῶν Βλαχερνῶν στὶς 13 Μαΐου 1347 (III, 29.1-6). Ὁ πολιτικὸς διακανονισμὸς σφραγίστηκε καὶ μὲ τὸν γάμο τοῦ Ἰωάννη Ε' μὲ τὴν θυγατέρα τοῦ Καντακουζηνοῦ Ἑλένη ὀκτὼ ἡμέρες ἀργότερα, πρὸς μεγάλη ἀνακούφιση τοῦ ταλαιπωρημένου λαοῦ: *πάντες ἐν ἐλπίσι χρηστοτέροις ἦσαν, ἀναπνεύσαντες ἀπὸ τῶν τοῦ πολέμου δυσχερῶν* (III, 11,23-12,3. 29,15-18).[69]

Μετὰ ἀπὸ μερικὰ χρόνια διακυβέρνησης τοῦ κράτους ἀπὸ τὸν Καντακουζηνό, τὸ θέμα τῆς ἐξουσίας ἀνέκυψε ἐκ νέου, αὐτὴν τὴν φορὰ ἀπὸ τὸν νόμιμο διάδοχο τοῦ θρόνου, Ἰωάννη Ε' Παλαιολόγο. Τοῦ εἶχε ἀνατεθεῖ, βέβαια, ἡ διοίκηση τῆς Θεσσαλονίκης, ἀλλὰ ὁ ἴδιος πίστευε ὅτι εἶχε ἀδικηθεῖ, ὄντας ἀποκομμένος ἀπὸ τὴν κεντρικὴ διοίκηση. Σχεδίαζε νὰ ἐπαναστατήσει προσφεύγοντας στὴν βοήθεια τοῦ Στέφανου Δουσάν, ἀλλὰ ἡ μητέρα του τὸν ἀπέτρεψε ἔγκαιρα ἀπὸ αὐτὸ

68. Weiss, *Johannes Kantakuzenos*, 42. Nicol, *Ἰωάννης Καντακουζηνός*, 116-127. Fatouros – Krischer, *Johannes Kantakuzenos. Geschichte*, 4-6.

69. Nicol, *Ἰωάννης Καντακουζηνός*, 128-132. Fatouros – Krischer, *Johannes Kantakuzenos. Geschichte*, 4-6.



τὸ ριψοκίνδυνο ἐγχείρημα. Γιὰ νὰ βρίσκεται πλησιέστερα στὴν πρωτεύουσα ἀντάλλαξε τελικὰ τὴν Θεσσαλονίκη μὲ τὸ Διδυμότειχο. Ἡ μετακίνησή του στὴν σφαίρα ἐπιρροῆς τοῦ Ματθαίου Καντακουζηνοῦ ἀποτελοῦσε πρόκληση στοὺς καντακουζηνικοὺς κύκλους καὶ ἡ ἀφορμὴ γιὰ ἕναν νέο γύρο ἐμφυλίου δὲν ἄργησε νὰ δοθεῖ (III, 238,4-241,21). Στὶς δύο ἀντίπαλες παρατάξεις προσχώρησαν καὶ πάλι ξένες δυνάμεις πρὸς ἴδιον, βέβαια, ὄφελος: μὲ τὸν νεαρὸ διάδοχο συντάχθηκαν οἱ Σέρβοι μὲ μία ἴλη ἱππικοῦ καὶ οἱ Βενετοί, οἱ ὁποῖοι πῆραν ὡς ἀντάλλαγμα τὴν Τένεδο ἔναντι τοῦ δανείου ποὺ τοῦ προσέφεραν, ἐνῶ μὲ τὸν Ματθαῖο Καντακουζηνὸ συνασπίστηκαν οἱ Τοῦρκοι σύμμαχοί του. Ὁ Ἰωάννης Ε' σ' αὐτὸν τὸν γύρο ἡττήθηκε καὶ ἀποσύρθηκε στὴν Τένεδο, ἀπ' ὅπου προσπάθησε, ἀνεπιτυχῶς ὅμως, νὰ εἰσβάλει στὴν πρωτεύουσα. Κάτω ἀπὸ αὐτὲς τὶς συνθῆκες καὶ ἐνῶ τὸ κλίμα ἦταν σαφῶς ὑπὲρ τοῦ νεαροῦ Παλαιολόγου, ὁ Ματθαῖος Καντακουζηνὸς ἀναγορεύτηκε καὶ στέφθηκε αὐτοκράτορας παρὰ τὴν ἄρνηση τοῦ πατριάρχη Καλλίστου νὰ χοροστατήσει στὴν τελετή. Ὁ Κάλλιστος λόγῳ τῆς στάσης του ὑποχρεώθηκε νὰ παραιτηθεῖ καὶ ἀντ' αὐτοῦ ἐξελέγη στὸν πατριαρχικὸ θρόνο ὁ Φιλόθεος Κόκκινος, ὁ ὁποῖος προθύμως ἀνταποκρίθηκε στὸ κέλευσμα νὰ στέψει τὸν Ματθαῖο Καντακουζηνὸ τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1354 (III, 275,20-276,2).

Ὁ ἔλεγχος τῆς ἐξουσίας, ὡστόσο, εἶχε χαθεῖ ἀπὸ τὰ χέρια τῶν καντακουζηνικῶν. Μὲ τὴν βοήθεια ἑνὸς γενουάτη τυχοδιώκτη, τοῦ Francesco Gattilusio, ὁ Ἰωάννης Ε' εἰσῆλθε κρυφίως στὴν πρωτεύουσα στὶς 22 Νοεμβρίου 1354, ἢ κατ' ἄλλην ἐκδοχὴ στὶς 29 Νοεμβρίου τοῦ ἴδιου ἔτους,[70] ὅπου ἔγινε δεκτὸς ἐνθουσιωδῶς ἀπὸ τοὺς κατοίκους ὡς ἀπελευθερωτής. Ἕνας νέος κύκλος διαπραγματεύσεων ἄρχισε δίχως ὅμως ἐμφανὴ κατάληξη. Ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνὸς βλέποντας τὸ ἀδιέξοδο στὸ ὁποῖο εἶχε περιέλθει, καὶ ἐπιπλέον τὴν ἀποτυχία τῆς πολιτικῆς του ἰδίως ἔναντι τῶν Τούρκων, ποὺ δὲν ἐννοοῦσαν νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν Θράκη, ἀποφάσισε νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὸν θρόνο. Ἔχοντας πειστεῖ ὅτι οἱ ὑπήκοοί του δὲν γνώριζαν τὸ συμφέρον τους, ἀπὸ μόνος του καὶ δίχως νὰ δεχθεῖ καμία πίεση παραιτήθηκε ἀπὸ τὸν θρόνο (III, 308,8-19). Ὁ

70. Γιὰ τὴν χρονολόγηση τῆς εἰσόδου τοῦ Ἰωάννη Ε' στὴν Βασιλεύουσα καὶ τὴν παραίτηση τοῦ Καντακουζηνοῦ στὴν συνέχεια, βλ. καὶ E. Toni, «L'abdicazione di Giovanni Cantacuzeno: da imperatore a monaco», *Porphyra* 3 (τχ. 7, Ἀπρίλιος 2006) [L'ultima dinastia di Bisanzio: i Paleologi 1259-1453], 28-45.

Γρηγορᾶς ἀναφέρει ὅτι δὲν ἀποσύρθηκε οἰκειοθελῶς ἀπὸ τὸν θρόνο, ἀλλὰ ὑποχρεώθηκε σὲ παραίτηση διότι ὁ ὄχλος ἀνοικτὰ πλέον τὸν καθύβριζε κατα-πρόσωπο καὶ ἀπειλοῦσε τὴν ζωή του: *καὶ ἐν ἐπαγγελίαις ὄντων κατὰ τῆς αὐτοῦ σφαγῆς τὰ ἴδια βάπτειν ξίφη, εἰ μὴ τὴν ταχίστην πρὸς τὸ μοναδικὸν τὴν βασίλειον ἀμείψῃ στολὴν* (*Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*, XXIX 30, 243,15-18). Ὅπως καὶ νὰ ἔχει τὸ ζήτημα, στὶς 10 Δεκεμβρίου, ἀπεκδυσάμενος τὰς ἀρχὰς καὶ τὰς ἐξουσίας, ἐκάρη μοναχὸς στὸ παλάτι καὶ τὴν ἑπομένη τὸ ἴδιο ἔπραξε καὶ ἡ σύζυγός του Εἰρήνη (III, 285,10-286,13).[71] Ἀποσύρθηκε ὡς μοναχὸς πλέον μὲ τὸ ὄνομα Ἰωάσαφ στὴν Μονὴ τῶν Μαγγάνων τὸν χειμώνα τοῦ 1354-1355, ἀργότερα στὴν Μονὴ Χαρσιανίτου, ὅπου καὶ ἔζησε (μὲ μερικὰ μόνο διαλείμματα τὸ 1361/1362, ὅταν ἔλειπε στὸν Μυστρά), τὸ ὑπόλοιπο τῆς ζωῆς του. Ἡ παλαιότερη ἄποψη ὅτι ἐγκαταβίωσε στὴν Μονὴ Βατοπεδίου στὸν Ἄθω, ὅπου πράγματι σχεδίαζε νὰ μονάσει (III, 308,19-22), δὲν ἑδράζεται στὶς πηγές. Στὰ τριάντα περίπου χρόνια τῆς μοναστικῆς του ζωῆς παρακολούθησε ἐκ τοῦ σύνεγγυς τὰ πολιτικὰ δρώμενα, ἕτοιμος πάντα νὰ παρέμβει συμβιβαστικὰ ὡς μεσολαβητής. Διαβλέποντας τοὺς κινδύνους ποὺ συνεπαγόταν ἡ οριστικὴ πλέον ἐγκατάσταση τῶν Τούρκων στὰ θρακικὰ ἐδάφη πρὸ τῶν πυλῶν τῆς πρωτεύουσας ἐξαιτίας τῆς ἀποτυχημένης πολιτικῆς του καὶ κατανοώντας ὅτι ἡ μόνη ἐλπίδα γιὰ νὰ ἀνασχεθεῖ ὁ ἐπεκτατισμός τους ἦταν ἡ δημιουργία ἑνὸς δυτικοῦ συνασπισμοῦ ὑπὸ τὴν πνευματικὴ ἡγεσία τῆς Ρώμης, τὸ 1367 ἐγκαινίασε ἕναν κύκλο συνομιλιῶν γιὰ τὴν ἕνωση τῶν δύο Ἐκκλησιῶν μὲ τὸν λατίνο ἀρχιεπίσκοπο Κωνσταντινουπόλεως Παῦλο δίχως ὅμως ἀποτέλεσμα. Πρὸς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του εἶχε τὴν ἀτυχία νὰ μείνει ὅμηρος τοῦ νεαροῦ κινηματία Ἀνδρονίκου Δ΄ στὸν πύργο τοῦ Γαλατᾶ, ἐνῶ γύρω του ἡ πανώλη σκορποῦσε τὸν θάνατο (1380-1381). Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσή του καὶ γιὰ νὰ ἀποφύγει τὴν ἐπιδημία τοῦ λοιμοῦ, μετέβη κοντὰ στοὺς γιούς του Ματθαῖο καὶ Μανουὴλ στὸν Μυστρά, ὅπου πέθανε στὶς 15 Ἰουνίου 1383 σὲ ἡλικία ὀγδόντα ὀκτὼ ἐτῶν.[72]

71. D.M. Nicol, «The Abdication of John VI Cantacuzene», *ByzForsch* 2 (1967) 269-283. A. Failler, «Note sur la chronologie du règne de Jean Cantacuzène», *REB* 29 (1971) 293-302.

72. Fatouros – Krischer, *Johannes Kantakuzenos. Geschichte*, 6-9. Nicol, *Ἰωάννης Καντακουζηνός*, 231-236, 241-244.



Στὴν ἡσυχία τῆς μοναστικῆς ζωῆς, ὁ Καντακουζηνὸς εἶχε τὸν χρόνο καὶ τὴν ἄνεση νὰ γράψει τὰ ἀπομνημονεύματά του, τὰ ὁποῖα παρέδωσε στὶς μεταγενέστερες γενιὲς σὲ μορφὴ ἱστορικῆς συγγραφῆς, καθὼς καὶ μιὰ σειρὰ ἀπὸ θεολογικὰ πονήματα γύρω ἀπὸ τὴν διδασκαλία τοῦ Ἡσυχασμοῦ (*Κατὰ τῆς τοῦ Βαρλαὰμ καὶ Ἀκινδύνου αἱρέσεως* – *PG* 154: 693 κ.ἑ.),[73] τὴν ἑβραϊκὴ θρησκεία,[74] καὶ τὴν διδασκαλία τοῦ Ἰσλὰμ (*PG* 154: 371-584).[75] Ἀλληλογραφοῦσε μὲ γνωστοὺς λογίους τῆς ἐποχῆς του, ὅπως μαρτυροῦν μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἐπιστολὲς ποὺ δέχθηκε κατὰ καιροὺς (ἄνευ ὅμως ἱστορικοῦ περιεχομένου) ἀπὸ τὸν Νικηφόρο Χοῦμνο, τὸν Θεόδωρο Γαβρᾶ (Ἐπιστ. 411), τὸν Θεόδωρο Ὑρτακηνὸ (Ἐπιστ. 54-55), τὸν Ματθαῖο Ἐφέσου (Ἐπιστ. 50-51, 57), τὸν Δημήτριο Κυδώνη κ.ἄ. Δικές του ἐπιστολές, ὡστόσο, δὲν μᾶς ἔχουν παραδοθεῖ.[76] Σύμφωνα μὲ ἕνα σημείωμα τοῦ κώδικα *Laurentianus* IX,9, τοῦ ἀρχαιότερου χειρογράφου τῆς Ἱστορίας του, ἡ συγγραφὴ τοῦ ἔργου, τὸ ὁποῖο μᾶς παραδίδεται σὲ ὀκτὼ ἀκόμη χειρόγραφα, ὁλοκληρώθηκε τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1369.

Τὸ ἔργο του διαιρεῖται σὲ τέσσερα βιβλία, ποὺ καλύπτουν τὰ γεγονότα τῆς περιόδου 1320-1356: τὸ πρῶτο πραγματεύεται τοὺς ἐμφυλίους πολέμους τῶν δύο Ἀνδρονίκων (1320-1328) καὶ τὴν σχέση του μὲ τὸν νεότερο Ἀνδρόνικο, τὸ δεύτερο τὴν βασιλεία τοῦ Ἀνδρονίκου Γ΄ (1328-1341) καὶ τὸν ρόλο ποὺ ὁ ἴδιος διαδραμάτισε ὡς αὐτοκρατορικὸς σύμβουλος, τὸ τρίτο τοὺς ἐμφυλίους πολέμους τῆς περιόδου 1341-1347 προκειμένου νὰ κατακτήσει τὸν θρόνο ἕως καὶ τὴν νικηφόρα εἴσοδό του στὴν Βασιλεύουσα τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1347, καὶ τὸ τέταρτο τὴν βασιλεία του, τὴν παραίτησή του ἀπὸ τὸν θρόνο καὶ τὸν μετέπειτα βίο του. Ἀπὸ τὴν διαίρεση τῆς ὕλης, γίνεται καταφανὴς ὁ σκοπὸς τοῦ συγγραφέα: νὰ περιγράψει τὶς προσπάθειες καὶ τοὺς ἀγῶνες ποὺ διεξῆγε ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὸν Ἀνδρόνικο Γ΄ γιὰ τὴν κατάληψη

73. Beck, *Kirche un theologische Literatur*, 731-732.

74. Χ. Γ. Σωτηρόπουλος, *Ἰωάννου ΣΤ΄ Καντακουζηνοῦ Κατὰ Ἰουδαίων λόγοι ἐννέα*, Ἀθήνα 1983. K.-P. Todt, «Kaiser Johannes VI Kantakuzenos und die Juden», *JÖB* 42 (1992) 177-190.

75. K.-P. Todt, *Kaiser Johannes VI. Kantakuzenos und der Islam: Politische Realität und theologische Polemik im palaiologenzeitlichen Byzanz*, Altenberge 1991. Nicol, *Ἰωάννης Καντακουζηνός*, 225-226.

76. Weiss, *Johannes Kantakuzenos*, 18. Nicol, *Ἰωάννης Καντακουζηνός*, 217-218.

τοῦ θρόνου, ποὺ εἶναι καὶ τὸ θέμα τῶν δύο πρώτων βιβλίων, ἀλλὰ καὶ τοὺς δικούς του ἀγῶνες γιὰ νὰ ἀνέβει στὴν ἐξουσία μετὰ τὸν θάνατο τοῦ αὐτοκράτορα. Ὡστόσο, τὰ δύο πρῶτα βιβλία ἀποσκοποῦν περισσότερο νὰ εἰσαγάγουν τὸν ἀναγνώστη στὸ κύριο θέμα του, τὸ ὁποῖο παρουσιάζεται διεξοδικὰ καὶ μὲ κάθε λεπτομέρεια μετὰ τὸ 1341, δηλαδή, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἀνδρονίκου Γ', ἤτοι, τὴν ἄνοδο στὸν θρόνο τοῦ Καντακουζηνοῦ ἕως καὶ τὴν τελική του πτώση τὸ 1354. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη, ἡ ἐξιστόρηση τῶν γεγονότων μὲ τὴν μορφὴ τῆς παραδοσιακῆς ἱστορικῆς συγγραφῆς διεκδικεῖ μία μοναδικὴ θέση στὴν βυζαντινὴ γραμματεία. Γιὰ πρώτη φορὰ παρατηροῦμε ὁ κεντρικὸς ἥρωας τοῦ ἔργου νὰ εἶναι ταυτόχρονα καὶ ὁ συγγραφέας. Ἕως τώρα ὁ συγγραφέας τῶν ἱστορικῶν ἔργων, εἴτε ἐπρόκειτο γιὰ ἱστορικὸ εἴτε γιὰ χρονογράφο, βρισκόταν ἀπὸ τὴν θέση του καὶ μόνο σὲ μιὰ κάποια ἀπόσταση ἀπὸ τὰ γεγονότα ποὺ κατὰ κανόνα περιγράφει. Δηλαδή, ὁ συγγραφέας σὲ καμιὰ περίπτωση δὲν μετεῖχε ὀργανικὰ στὴν διαμόρφωση τῶν καταστάσεων καὶ τῶν πολιτικῶν ἐξελίξεων. Στὴν καλύτερη περίπτωση ἦταν ἕνας παρατηρητὴς ποὺ κατέγραψε λίγο πολὺ τὰ γεγονότα στηριζόμενος σὲ ὅσα ὁ ἴδιος ἔβλεπε, παρατηροῦσε καὶ κατέγραφε ἢ στὶς πληροφορίες ποὺ συγκέντρωνε ἀπὸ τοὺς γύρω του, ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ Νικηφόρου Βρυεννίου καὶ τῆς Ἄννας Κομνηνῆς. Ἀκόμη καὶ ὅταν μετεῖχε ἐνεργὰ στὴν πολιτικὴ ζωὴ ἢ ζοῦσε σὰν αὐτόπτης μάρτυρας ἀπὸ κοντὰ σημαντικὲς καταστάσεις, ὅπως λόγου χάρη ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς ἢ ὁ Νικήτας Χωνιάτης κ.ἄ., κατὰ τὴν συγγραφὴ τοῦ ἔργου του προσπαθοῦσε νὰ ἀποστασιοποιήσει τὸν ρόλο του ὡς αὐτόπτη μάρτυρα, στὴν προσπάθειά του νὰ μείνει ὅσο τὸ δυνατὸν περισσότερο ἀντικειμενικός.

Ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνὸς πραγματεύτηκε μία δύσκολη περίοδο, γιατὶ ἡ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἔγραψε διατηροῦσε ἀκόμη νωπὲς τὶς μνῆμες τοῦ ἐμφυλίου σπαραγμοῦ. Ὁ ἴδιος γνωρίζει ὅτι οἱ ἀγῶνες του δίχασαν τὸν κόσμο τοῦ Βυζαντίου σὲ δύο μεγάλα στρατόπεδα, τοὺς ὀπαδοὺς τῆς δυναστείας τῶν Παλαιολόγων ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὶς κατώτερες τάξεις, γεωργούς, ἐργάτες, ναυτικοὺς καὶ τοὺς ἀριστοκράτες καὶ ἐπιφανεῖς ποὺ τάχθηκαν μὲ τοὺς καντακουζηνικοὺς (II, 180,19-181,2. III, 255,9-11. 284,23 κ.ἑ. 290,6-291,2. 304,17-305,3). Στὸ χάος τοῦ ἐμφυλίου πολέμου οἱ πόλεις καὶ ἡ ὕπαιθρος δὲν ἔμειναν ἀμέτοχες στοὺς δυναστικοὺς ἀγῶνες τῶν δύο ἀντίπαλων παρατάξεων. Οἱ λαϊκὲς τάξεις ἐπαναστατοῦν κατὰ τῶν ἀριστοκρατῶν καὶ τῶν φεουδαρχῶν καὶ διεκδικοῦν μὲ κάθε τρόπο τὴν πολιτικὴ ἐξουσία.



*Ὁ δὲ πόλεμος τὴν καθημέραν ἀπορίαν ὑφαιρούμενος, βίαιος διδάσκαλος καὶ τῶν πρότερον δοκούντων ἀτολμήτων γίνεται. ἐστασίαζον οὖν αἱ πόλεις πᾶσαι κοινῇ πρὸς τοὺς ἀρίστους, καὶ οἱ ὑστερίζοντές που πύστει τῶν προγεγενημένων πολλὴν ἐπεδείκνυντο ὑπερβολὴν καὶ μέχρι φόνων ἐχώρησαν, καὶ τούτων ἀπανθρώπων, καὶ ἥ τε ἀλόγιστος ὁρμὴ ἀνδρία ἐνομίσθη καὶ ἡ ἀναλγησία πρὸς τὸ συγγενὲς καὶ ἀσυμπάθεια βεβαία πρὸς τὸν βασιλέα πίστις* (II, 178,9-16).

Ἀκριβῶς αὐτὴ τὴν περίοδο οἱ Ζηλωτές, οἱ ὁποῖοι ἐμφανίζονται ὡς πολιτικὸ κόμμα, διαφοροποιημένο ἀπὸ τὸν δῆμο, δηλαδὴ τὴν λαϊκὴ τάξη γενικότερα, μετὰ ἀπὸ μία ἐπιτυχὴ ἐξέγερση κατέλαβαν τὴν ἐξουσία στὴ Θεσσαλονίκη τὸ 1342 καὶ γιὰ μερικὰ χρόνια διατήρησαν τὴν πολιτική τους ἀνεξαρτησία καὶ αὐτονομία, ἀναγνωρίζοντας ὡστόσο ὡς νόμιμο αὐτοκράτορα τὸν Ἰωάννη Ε' Παλαιολόγο.[77] Στὸ ἴδιο διάστημα ἡ ἡσυχαστικὴ ἔριδα πῆρε τεράστιες πολιτικὲς προεκτάσεις, ἀφότου μάλιστα οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ τάχθηκαν στὸ πλευρὸ τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ. Στὸν ἐμφύλιο πόλεμο, ὡς γνωστόν, ἀναμείχθηκαν μισθοφόροι Τοῦρκοι καὶ Σέρβοι, τοὺς ὁποίους χρησιμοποίησαν οἱ ἀντίπαλες μερίδες ὡς συμμάχους, μὲ ὀλέθρια ἀποτελέσματα. Ἤδη τὸν χειμώνα τοῦ 1342/1343 ὁ ἐμίρης τοῦ Ἀιδινίου Οὐμούρ, *φίλος ὢν ἐς τὰ μάλιστα Καντακουζηνῷ* καὶ ἀνταποκρινόμενος στὸ κάλεσμά του, ἦρθε νὰ τὸν βοηθήσει στὶς ἐκβολὲς τοῦ Ἕβρου ποταμοῦ μὲ ἕναν στόλο τριακοσίων ὀγδόντα πλοίων καὶ μὲ στράτευμα εἴκοσι ἐννέα χιλιάδων ἀνδρῶν (II, 344,4-345,4). Γιὰ νὰ μὴν κατηγορηθεῖ ὅτι εὐθύνεται γιὰ τὸ πέρασμα τῶν Τούρκων στὰ εὐρωπαϊκὰ ἐδάφη, ὁ Καντακουζηνὸς στὴν Ἱστορία του ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι ὁ τοῦρκος ἡγεμόνας ἦλθε αὐτόκλητος (II, 344,17-23). Οἱ σχέσεις ὅμως τῶν δύο ἀνδρῶν χρονολογοῦνταν ἤδη ἀπὸ τὸ 1334 (I, 483,7-18). Στὴν ἐκστρατεία του μάλιστα ἐναντίον τῶν ἐξεγερμένων Ἀλβανῶν τὸ 1337, ὁ Καντακουζηνὸς ζήτησε ἀπὸ τὸν Οὐμοὺρ στρατιωτικὴ βοήθεια, τὴν ὁποία καὶ ἔλαβε στὴν Θεσσαλονίκη (I, 496,9-15). Τὴν ἴδια τακτικὴ ἀκολούθησε καὶ μετὰ τὴν ἀναγόρευσή του στὸ Διδυμότειχο, ἀλλὰ καὶ ἀργότερα κατὰ τὴν πολιορκία τῆς Θεσσαλονίκης τὸ

77. Γιὰ τὸν ρόλο τῶν Ζηλωτῶν στὶς πολιτικὲς ἐξελίξεις τῆς δεκαετίας τοῦ 1340 καὶ τὴν στάση τους ἔναντι τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ καὶ τῶν Ἡσυχαστῶν, βλ. Weiss, *Johannes Kantakuzenos*, 86-102.

1343 (II, 390,24-391,7). Ὅταν δὲ ὁ Οὐμοὺρ δὲν ἦταν πλέον σὲ θέση νὰ τὸν βοηθήσει καὶ ὁ Καντακουζηνὸς ἀντιμετώπιζε σοβαρὲς δυσκολίες, σύμφωνα μὲ τὸν Γρηγορᾶ (*Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*, XV 5, 762,7 κ.ἑ.), ἀναζήτησε νέο σύμμαχο στὸ πρόσωπο τοῦ ἐμίρη Ὀρχάν, στὸν ὁποῖο ἔδωσε τὴν θυγατέρα του Θεοδώρα σὲ γάμο μὲ ἀντάλλαγμα ὅτι καὶ ἐκεῖνος προθύμως θὰ συμμαχοῦσε κατὰ παντὸς πολεμίου τοῦ πενθεροῦ του (II, 585,18 κ.ἑ.). Ὁ ἴδιος πάντως ἀρνεῖται ὅτι κατέλαβε τὸν θρόνο μὲ τὴν βοήθεια τῶν τούρκων συμμάχων του, καὶ ἂν ἀκόμη συμμάχησε μαζί τους τὸ ἔπραξε διότι ἐξαναγκάστηκε ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους του: *οὐδὲ γὰρ οὐδὲ κατὰ τὸν τοῦ πολέμου χρόνον ἑκοντὶ τὴν τῶν βαρβάρων ἡρούμην κατὰ τῶν Ῥωμαίων συμμαχίαν, ἀλλ' ὑπὸ τῶν πολεμούντων πρὸς ἀνάγκην ἐναγόμενος* (III, 37,6-9). Παρακολουθοῦσε μὲ δέος καὶ ἀπαρηγόρητος τοὺς τούρκους συμμάχους του νὰ λεηλατοῦν καὶ νὰ αἰχμαλωτίζουν τὸ ὁμόφυλον, ἀλλὰ τὸ κακὸ ξεκινοῦσε ἀπὸ τοὺς φιλοπόλεμους ἀντιπάλους του: *ἀναγκαίως δὲ τοῦ πολέμου εἴχοντο. πράττειν γὰρ ἑτέρως οὐκ ἐνῆν, τῶν ἐν Βυζαντίῳ τὴν εἰρήνην οὐ παραδεχομένων* (II, 502,3-5).[78]

Ἡ ἐπιλογὴ τοῦ Καντακουζηνοῦ νὰ συμμαχήσει μὲ τούρκους ἡγεμόνες ἔχει δώσει λαβὴ σὲ διάφορες θεωρίες. Σύμφωνα μὲ μία μαρξιστικὴ ἄποψη, ἡ πολιτική του ὑπαγορεύτηκε ἀπὸ τὰ συμφέροντα τῶν φεουδαρχῶν, οἱ ὁποῖοι δὲν θὰ δίσταζαν προκειμένου νὰ διασφαλίσουν τὴν οἰκονομική τους δύναμη νὰ θυσιάσουν αὐτὸ τὸ ἴδιο τὸ κράτος, παραδίδοντάς το στοὺς τούρκους συμμάχους τους. Στὴν προκειμένη περίπτωση, ὁ Καντακουζηνὸς ἐξέφραζε τὰ συμφέροντα αὐτῆς τῆς τάξης καὶ στὸν ἀγώνα του ἐναντίον τῶν καθεστωτικῶν τῆς πρωτεύουσας (Ἀλεξίου Ἀποκαύκου, Ἰωάννη Καλέκα καὶ τῆς βασιλομήτορος) εἶχε συσπειρώσει τὴν ἀριστοκρατία τῶν ἐπαρχιῶν.[79] Μία ἄλλη λιγότερο ριζοσπαστικὴ ἄποψη δὲν διαβλέπει στὴν πολιτική του ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν φεουδαρχῶν μία προδοτικὴ στάση γιὰ τὸ μέλλον τῆς αὐτοκρατορίας ὅσο μιὰ ἀναγκαιότητα, τὴν ὁποία ἐξυπηρετοῦσαν οἱ ἑκάστοτε συμμαχίες μὲ τοὺς τούρκους ἡγεμόνες. Ἄλλωστε, σὲ καμία περίπτωση ὁ Καντακουζηνὸς δὲν ἔδωσε στοὺς Τούρκους σὲ ἀντάλλαγμα πόλεις ἢ συγκεκριμένες περιοχὲς γιὰ νὰ τὶς καταλάβουν. Τὸ

78. J. Gill, «John VI Cantacuzenus and the Turks», *Βυζαντινὰ* 13 (1985) 57-76.

79. E. Frančes, «Klassovaja pozicija vizantijskich feodalov v period tureckogo zavoevanija», *VizVre* 15 (1959) 71-99.



σφάλμα του ἦταν, βέβαια, ὅτι δὲν προέβλεψε τὰ δικά τους σχέδια καὶ τὶς ἐπιδιώξεις ποὺ εἶχαν μαχόμενοι στὸ πλευρό του – ὅτι ὁ ἀπώτερος στόχος τους ἦταν ἡ ἐπέκτασή τους καὶ ἡ κυριαρχία τους στὰ εὐρωπαϊκὰ ἐδάφη. Ἡ γυμνὴ ἀλήθεια πρέπει νὰ τοῦ ἔγινε ξεκάθαρη ὅταν οἱ Τοῦρκοι κατέλαβαν τὸ φρούριο τῆς Τζύμπης τὸ 1352 καὶ τὸν Μάρτιο τοῦ 1354 τὴν Καλλίπολη, μία στρατηγικῆς σημασίας πόλη γιὰ τὰ ἐπεκτατικά τους σχέδια στὴν Θράκη, τὴν ὁποία ἀρνήθηκαν νὰ ἐγκαταλείψουν παρὰ τὶς παρακλήσεις καὶ τὶς ὑποσχέσεις του νὰ καταβάλει μυριάδες χρυσοῦ (III, 276,17 κ.ἑ.).[80]

Τὰ καταστροφικὰ αὐτὰ γεγονότα παρουσιάζονται στὸ ἱστορικὸ ἔργο τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ μὲ ἁπλὰ λόγια, δίχως ρητορισμοὺς καὶ γλωσσικὲς ὑπερβολὲς μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ φανεῖ εἰλικρινὴς καὶ πιστευτὸς στὰ ὅσα γράφει.[81] Ὁ τόνος τοῦ συγγραφέα εἶναι ἤπιος, χωρὶς πάθος, ἀκόμη καὶ ὅταν ἀναφέρεται στοὺς ἀντιπάλους του. Ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα, χρησιμοποιοῦνται ἔντεχνα, ὥστε στὸ τέλος ὁ ἀναγνώστης νὰ πειστεῖ γιὰ τὴν εἰλικρίνεια καὶ τὴν ἀντικειμενικότητα τοῦ ἱστορικοῦ. Ὡστόσο, θὰ ἦταν μεθοδολογικὰ ἀπαράδεκτο νὰ βασιστεῖ κανεὶς μόνο στὴν μαρτυρία του, παραβλέποντας ἄλλες σύγχρονες μὲ αὐτὸν πηγές. Τὴν ἴδια ἀκριβῶς περίοδο πραγματεύεται καὶ ἕνας ἄλλος ἐξίσου σημαντικὸς ἱστορικός, ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς, ποὺ ἐπίσης βρέθηκε στὸ προσκήνιο πολλῶν σημαντικῶν γεγονότων. Ὁ Καντακουζηνὸς θεωρεῖ τὴν Ἱστορία του ἐντελῶς ἀναξιόπιστη, εἴτε ἐκ προθέσεως σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν ἡσυχαστικὴ ἔριδα εἴτε ἀπὸ ἄγνοια. Ἡ ἡσυχαστικὴ ἔριδα δὲν ἀπασχόλησε ἰδιαίτερα τὸν ἴδιο, ἂν καὶ ἔδωσε ἕνα περίγραμμα τῆς διαμάχης μὲ ἀπόληξη τὴν καταδίκη τοῦ Βαρλαὰμ τοῦ Καλαβροῦ (I, 543,1-560,18), γι' αὐτὸ καὶ παραπέμπει τοὺς ἐνδιαφερόμενους στὶς συναφεῖς συνοδικὲς ἀποφάσεις. Τὶς κατηγορίες, ὡστόσο, ποὺ δέχθηκε ἀπὸ τὸν Γρηγορᾶ γιὰ τὴν ὅλη στάση του κατὰ τὴν διαμάχη – ὅτι δῆθεν προσεταιρίστηκε τοὺς ὀπαδοὺς τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ ἀπὸ καθαρὰ πολιτικὴ σκοπιμότητα – δὲν τὶς ἄφησε ἀναπάντητες (III, 171,15-183,15).

80. E. Werner, «Johannes Kantakuzenos, Umur Paša und Orhan», *ByzSla* 26 (1965) 266-276. Nicol, *Ἰωάννης Καντακουζηνός*, 273-274.

81. F. Tinnefeld, «Idealizing Self-centered Power Politics in the Memoirs of Emperor JohnVI Kantakouzenos», *ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ: Studies in Honor of Speros Vryonis, Jr.*, I, *Hellenic Antiquity and Byzantium*, New Rochelle, New York 1993, 407-411.

Τὸν κατηγορεῖ γιὰ τὰ ψεύδη ποὺ ἔγραψε, ψεύδη ποὺ εὔκολα ἀνασκευάζονταν ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ γεγονότα, ὅταν ἀναφέρεται στὴν σύνοδο τοῦ Ἰουλίου τοῦ 1351 (III, 171,15-183,15).[82] Σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν Νικηφόρο Γρηγορᾶ, ὁ ὁποῖος ἀνῆκε στὴν ἀντίπαλη παράταξη, ἡ Ἱστορία τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ, παρὰ τὸν ὑποκειμενικό της χαρακτήρα, ἀποκτᾶ ἰδιαίτερη σημασία ὄχι μόνο ὡς ἱστορικὴ πηγή, ἀλλὰ καὶ ὡς εἶδος γραφῆς, δηλαδὴ ὡς ἱστορικὰ ἀπομνημονεύματα.

Στὴν εἰσαγωγὴ τῆς Ἱστορίας του, προτάσσεται μία ἐπιστολή, μὲ τὴν ὁποία ὁ ἐπιστολογράφος, ὀνόματι Νεῖλος, παροτρύνει τὸν μοναχὸ Χριστόδουλο νὰ γράψει τὴν ἱστορία τῆς πολιτικῆς του σταδιοδρομίας. Εἶναι προφανές, βέβαια, ὅτι κάτω ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ μοναχοῦ Χριστόδουλου, ὁ Καντακουζηνὸς ἐπιθυμεῖ νὰ κρύψει τὴν ταυτότητά του ὡς συγγραφέα καὶ ἱστορικοῦ. Ὅσο δὲ γιὰ τὸν ἐπιστολογράφο Νεῖλο (*PLP* 20015), δὲν εἶναι σίγουρο ἂν πρόκειται γιὰ πλαστὸ πρόσωπο, ὅπως ὑποστηρίχθηκε ἀπὸ τὸν Κ. Κρουμπάχερ, (*Ἱστορία*, I, 603). Ὁ ἱστορικὸς ἀπευθύνεται σ' αὐτὸν καὶ πάλι ὀνομαστικὰ στὸ τέλος τοῦ ἔργου του (III, 365,1-8), ἐνῶ ἀπὸ ἕνα ἄλλο σημεῖο γίνεται ξεκάθαρο ὅτι μέσῳ αὐτοῦ ἀπευθύνεται σὲ ἕνα εὐρύτερο ἀναγνωστικὸ κοινό: *ἀλλ' ἵνα καὶ αὐτοὶ οἱ νῦν τοῖς πράγμασι παρόντες τἀληθὲς εἰδέναι ἔχητε, καὶ μὴ ταῖς ἔξωθεν φήμαις* [...] *παράγησθε δοξάζοντες τὰ μὴ ὄντα* (II, 12,14-18). Ὁ J. Dräseke ταύτισε τὸν ἐπιστολογράφο τοῦ πρώην αὐτοκράτορα, δίχως νὰ προσκομίσει ὅμως ἁπτὰ στοιχεῖα, μὲ τὸν μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Νεῖλο Καβάσιλα (*PLP* 20015).[83] Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ εἶναι ἕνα ὁμολογουμένως εὐφυὲς εὕρημα τοῦ συγγραφέα καὶ παρουσιάζεται στὸν ἀναγνώστη ὡς δῆθεν τὸ ἔναυσμα γιὰ τὴν ἀπόφασή του νὰ συγγράψει ὅσα ὁ ἴδιος γνώριζε καὶ ἔπραξε στὸ διάστημα τῆς πολιτικῆς του σταδιοδρομίας. Τὰ αἴτια τοῦ ἐμφυλίου πολέμου τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 14ου αἰώνα, ἂν καὶ γιὰ τοὺς νεότερους ἀνῆκαν στὸ ἀπώτερο παρελθόν, ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Νείλου ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι ἀπασχολοῦσαν τὴν κοινὴ γνώμη ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν παραίτηση τοῦ Καντακουζηνοῦ ἀπὸ τὸν θρόνο. Ἀνεξάρτητα βέβαια ἀπὸ τὸ ἂν ἡ ἐπιθυμία τοῦ Νείλου ἀπηχοῦσε τὸ ἐνδιαφέρον κάποιων συγκεκριμένων κύκλων λογίων, τὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς, ὁπωσδήποτε, εὐνοοῦσε τὴν συγγραφὴ τῶν ἀπομνημονευμάτων τοῦ κύριου πολιτικοῦ παράγοντα τῆς πολυτάραχης ἐκείνης περιόδου. Φυσικά, γιὰ τὸν Καντακουζηνὸ ἡ ἐπιστολὴ ἀποτελεῖ ἕνα πρόσχημα ποὺ τοῦ ἐπιτρέπει νὰ δηλώσει «προγραμματικὰ» ὅτι θὰ γράψει ἀντικειμενικά, ὅπως ἀκριβῶς εἶδε καὶ ἔζησε τὰ γεγονότα. Ὑπακούοντας λοιπὸν στὸ κάλεσμα τοῦ φίλου του Νείλου, δηλώνει ἀπερίφραστα *οὐ γὰρ ἀπεχθείᾳ τινὶ ἢ φιλίᾳ, ἐξ ὧν τὸ ψεῦδος ἐπιπολὺ τίκτεται, πρὸς τούτους ὑπήχθην τοὺς λόγους, ἀλλ' ἀληθείας ἕνεκα καὶ πρὸς ἀληθείας ἐραστὴν τούτους ποιοῦμαι* (Προοίμιον, 10,8-11). Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἴδιος μετεῖχε ἐνεργὰ στὴν πολιτικὴ ζωὴ αὐτῆς τῆς περιόδου τοῦ ἐξασφάλιζε τὴν αὐθεντικότητα τῆς μαρτυρίας του, ὅπως δηλώνει στὴν ἀρχὴ τοῦ τρίτου βιβλίου του. Οἱ ἄλλοι ποὺ ἐπιχείρησαν νὰ γράψουν τὴν ἱστορία τοῦ ἐμφυλίου πολέμου δὲν παρακολούθησαν ἀπὸ κοντὰ τὰ γεγονότα, γι' αὐτὸ καὶ διαστρέβλωσαν τὴν ἀλήθεια (II, 12,19-13,2). Ἐκεῖνος ὅμως ἐπὶ πέντε συνεχῆ χρόνια, ὅσο διήρκεσε ὁ ἐμφύλιος, γνώριζε τὰ πάντα ἀπὸ πρῶτο χέρι: *τοῖς γὰρ τῶν πραττομένων αὐτουργοῖς συμπαρὼν αὐτός, τὰ μὲν οἶδα παρ' ἐμαυτοῦ, τῶν δὲ ἀκριβῆ τὴν γνῶσιν ἔσχον, αὐτῶν ἀπαγγειλάντων τῶν πραξάντων* (II, 13,8-10). Συνεπῶς, αὐτὰ ποὺ θὰ καταγράψει δὲν βασίζονται σὲ λόγια καὶ φῆμες ποὺ ἄκουσε ἀπὸ ἄλλους, ἀλλὰ στὰ ἴδια τὰ γεγονότα ποὺ ἔζησε ἀπὸ κοντὰ ὡς αὐτόπτης μάρτυρας: *ἔτι δὲ οὐδ' ἀκοῇ ταῦτα πρὸς τῶν παλαιοτέρων παρειληφὼς ἢ φήμαις προσέχων καὶ μύθοις ὑγιὲς οὐδὲν ἔχουσιν* [...] *ἀλλ' αὐτὸς ἐφ' ἅπασι παρὼν καὶ ὡς ἔνεστι μάλιστα τἀληθῆ περὶ πάντων εἴπερ τις εἰδώς, οὕτω δὴ ποιήσομαι τὴν περὶ αὐτῶν διήγησιν, τὴν ἀλήθειαν προστησάμενος καὶ πάσης ἄλλης αἰτίας αὐτὴν προτιμήσας* (Προοίμιον, 10,11-18).

Ἡ χρήση τῆς ἁπλῆς καὶ ἀνεπιτήδευτης γλώσσας, ὁ γενικὰ ἤπιος τόνος ποὺ διατρέχει τὸ κείμενο, ἡ καταχώριση ἐπιστολῶν καὶ διαφόρων ἄλλων ἱστορικῶν ντοκουμέντων, ἐξυπηρετοῦν ἕνα καὶ μόνο σκοπό – νὰ κάνουν τὴν ἀπολογία τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ ὅσο τὸ δυνατὸν πιὸ πειστική. Κατέγραψε τὰ γεγονότα ποὺ ἔζησε ἀπὸ κοντὰ ἀντικειμενικὰ καὶ δίχως νὰ χαριστεῖ σὲ κανέναν: *πρὸς οὐδὲν τῶν εἰρημένων οὔτε πρὸς χάριν, οὔτε πρὸς ἀπέχθειαν ἐξέβημεν τῆς ἀληθείας, ἀλλ' αὐτὰ τὰ ὄντα ἱστορήκαμεν ἀκριβῶς, τοῖς μὲν αὐτοὶ παρόντες, ἡνίκα ἐπραγματεύοντο, καὶ μετέχοντες τῶν γιγνομένων, τῶν δ' αὐτήκοοι γεγενημένοι*

82. J. Dräseke, «Kantakuzenos' Urteil über Gregoras,» *BZ* 10 (1901) 106-127. Ἐπίσης καὶ ὁ Nicol, *Ἰωάννης Καντακουζηνός*, 223, ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Καντακουζηνὸς δὲν χρησιμοποίησε τοὺς Ἡσυχαστὲς τοῦ Ἁγίου Ὄρους στὴν διάρκεια τοῦ ἐμφυλίου προκειμένου νὰ ἀνέλθει στὴν ἐξουσία.

83. Dräseke, «Zu Johannes Kantakuzenos,» *BZ* 9 (1900) 81-84.

*ἀπ' αὐτῶν τῶν εἰργασμένων* (ΙΙΙ, 364,7-11). Ἐπιπροσθέτως, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς δικές του ἐμπειρίες καὶ ἐντυπώσεις, στηρίχτηκε καὶ στὶς μαρτυρίες ἄλλων αὐτοπτῶν μαρτύρων. Κατέγραψε ἀκόμη καὶ τὶς μυστικὲς διαβουλεύσεις τῶν ἀντιπάλων του, οἱ ὁποῖοι τοῦ ἐξιστόρησαν λεπτομερῶς τὴν δική τους πλευρά, μετὰ τὸν θρίαμβό του, θαυμάζοντας τὴν μεγαλοψυχία ποὺ ἔδειξε ἀπέναντί τους. Δὲν χάνει, βέβαια, τὴν εὐκαιρία νὰ τονίσει κάθε φορὰ πόσο μεγαλόψυχος ὑπῆρξε ἀκόμη καὶ στοὺς ἐχθρούς του (ΙΙ, 377,17-3779,2). Ἔτσι, ἀπὸ τὴν ἐξιστόρησή του παραλείπει μόνον κάποιες λεπτομέρειες ποὺ ἀφοροῦν τὴν ἀπαράδεκτη συμπεριφορὰ ὁρισμένων ἀτόμων, γνωστῶν στοὺς περισσοτέρους (ΙΙ, 13, 17-19). Ἀλλὰ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν μεγαλοψυχία τὸν χαρακτήριζε καὶ ἡ ἀνιδιοτέλεια. Ἡ ἀνάμειξή του στὴν πολιτικὴ ἐξυπηρετοῦσε μόνον τὸ κοινὸ συμφέρον (Ι, 137,13-20. ΙΙ, 68,1-5). Οἱ ῥαδιοῦργοι καὶ κοινοὶ συκοφάντες ποὺ τὸν ἀντιμάχονταν δὲν τοῦ ἐπέτρεψαν, ὡστόσο, νὰ συμβάλει στὴν ἀνόρθωση τοῦ κράτους (Ι, 160, 18-162,6. 221,1-3. ΙΙ, 12,10-18. 386,11 κ.ἑ.). Ὁ ἴδιος πάντως δὲν εἶχε καμία φιλοδοξία νὰ καταλάβει τὸν θρόνο (Ι, 365,1-366,12. 368,19-369,10. ΙΙΙ, 308,8-10).[84] Πῆρε τὴν ἐξουσία ὄχι ἀπὸ ἀπληστία ἢ πλεονεξία, ἀλλὰ γιὰ τὸ καλὸ ὅλων καὶ ἐπειδὴ τοῦ τὸ ζήτησαν, ὅπως ἀκριβῶς ζητοῦν ἀπὸ τὸν κυβερνήτη νὰ μὴν ἐγκαταλείψει τὸ πηδάλιο τὴν ὥρα τῆς τρικυμίας (ΙΙ, 566,2-9). Ἄλλωστε, θὰ μποροῦσε νὰ εἶχε χρησιμοποιήσει τὴν εὐκαιρία ποὺ τοῦ ἔδωσε ὁ Ἀνδρόνικος Γ' ὅταν βαριὰ ἄρρωστος πίστευε ὅτι βρισκόταν στὸ τέλος τῆς ζωῆς του (Ι, 369,5-8. 12-15).[85] Τὸ θέμα τῆς φιλίας ἀνάμεσα στὸν ἴδιο καὶ τὸν Ἀνδρόνικο Γ' κυριαρχεῖ στὸ πρῶτο μέρος τῆς Ἱστορίας του, ἐνίοτε μάλιστα παίρνει ἀκραῖες διαστάσεις, ἰδιαίτερα ὅταν γίνεται λόγος γιὰ τὶς ἰδιωτικές τους στιγμές: ὁ Καντακουζηνός, φερειπεῖν, μοιραζόταν τὸ κρεβάτι τοῦ αὐτοκράτορα —*παρόντος καὶ ἀπόντος τοῦ βασιλέως*— χρησιμοποιοῦσε ἀκόμη καὶ τὶς παντόφλες του καὶ ἄλλα παρόμοια (Ι, 369,17-370,2). Ὅταν ὁ Ἀνδρόνικος πάλι νόμιζε ὅτι βρισκόταν στὰ πρόθυρα τοῦ θανάτου, τὸν ἀποχαιρέτησε ζητώντας του νὰ ἀνέβει στὸ κρεβάτι του — *ἐπὶ τῆς κλίνης ἀνακλίθητε τῆς ἐμῆς καὶ τὴν σοὶ φιλτάτην κεφαλὴν τοῖς γόνασιν ἐπίθες καὶ χεῖρας ἐπίβαλε τοῖς ὀφθαλμοῖς* (Ι, 408,2-4). Τοῦ προσέφερε ἐπίσης οἰκονομικὴ βοήθεια, ἀνθρώπους ποὺ εἶχε στὴν δούλεψή του, ὅλη τὴν περιουσία του ἀκόμη καὶ τὴν ἴδια του τὴν ζωὴ (Ι, 181,21-23. Ι 38, 185,4-6. ΙΙ, 83,10. 146,19-20). Σὲ ἀρκετὰ σημεῖα τῆς Ἱστορίας του καὶ συγκεκριμένα μετὰ τὴν ἀναγόρευσή του στὸ Διδυμότειχο ἀποκαλεῖ ἀδελφό του τὸν βασιλέα Ἀνδρόνικο, γιὰ νὰ τονίσει τὸν δεσμὸ τῆς φιλίας τους, ἕναν πνευματικὸ δεσμὸ ποὺ νομιμοποιοῦσε τὴν διεκδίκηση τοῦ θρόνου ἀπὸ τὴν πλευρά του (ΙΙ, 167,12. 315,7).[86] Ἡ φιλία τῶν δύο ἀνδρῶν ἀποκτᾶ ἡρωικὲς διαστάσεις, διότι ὁ ἀγώνας τους ἐνάντια στὸν ἄσπλαχνο Ἀνδρόνικο Β' στρεφόταν ἐνάντια στὴν ἀδικία καὶ τὴν ἀνικανότητα τῶν κυβερνώντων ποὺ ὁδηγοῦσαν τὴν αὐτοκρατορία στὴν καταστροφή. Οἱ ἐχθροί του ὅμως γιὰ νὰ τὸν ἐξοντώσουν τοῦ κήρυξαν τὸν πόλεμο, πρωτοστατοῦντος τοῦ Ἀποκαύκου, γι' αὐτὸ ἐξ ἀνάγκης πῆρε τὰ ὅπλα γιὰ νὰ προστατέψει τὴν ζωή του. Ἡ πραγματικὴ αἰτία ποὺ τὸν πολέμησαν ἦταν ὁ φθόνος καὶ ἡ ζήλεια τους. Στὸ πλευρό του τάχθηκε ἡ ἀριστοκρατία, σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς δήμους ποὺ ὑποστήριξαν τὸ παλάτι. Συνεπῶς ἡ εὐθύνη τοῦ ἐμφυλίου βάρυνε ἀποκλειστικὰ τοὺς ἀντίπαλους του. Ὁ Γρηγορᾶς θεωροῦσε πάντως ὅτι δὲν διέθετε τὴν ἀποφασιστικότητα τοῦ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ καὶ ὅτι ἐξαιτίας τῆς ραθυμίας του παρέτεινε δίχως λόγο τὸν ἐμφύλιο πόλεμο μὲ ὅλες τὶς καταστροφικές του συνέπειες (*Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*, XV 3, 753,20-754,22). Ὁ ἴδιος ἰσχυρίζεται ὅτι πολέμησε μὲ αὐταπάρνηση ἐνάντια στὶς δυνάμεις τοῦ κακοῦ, ὅπως ὁ βιβλικὸς Δαβὶδ τὸν Γολιάθ, πιστεύοντας ὅτι ὁ Θεὸς τὸν προόριζε γιὰ τὴν βασιλεία, καὶ ὅτι ἡ θεία βούληση εἶχε ἀποκαλυφθεῖ μὲ τὸν πλέον θαυματουργὸ τρόπο στὸν μητροπολίτη Διδυμοτείχου Θεόληπτο, ὁ ὁποῖος εἶχε τὸ δῶρο τῆς προφητείας (ΙΙ, 340,9-17. 341,19-23. 342,7-9).[87]

84. Βλ. καὶ Hunger, *Λογοτεχνία*, ΙΙ, 319-320.

85. Ἤδη ὅμως ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀνδρονίκου Γ', καὶ πιὸ συγκεκριμένα ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατό του, ὁ Καντακουζηνὸς φιλοδοξοῦσε νὰ καταλάβει τὸν θρόνο. Βλ. ἀναλυτικότερα van Dieten, *Rhomäische Geschichte*, III, 263-265, σημ. 90. Tinnefeld, «Idealizing Self-centered Power Politics in the Memoirs of Emperor JohnVI Kantakouzenos», 399-400.

86. F. Dölger, «Johaness VI. Kantakuzenos als dynastischer Legitimist», *Paraspora: 30 Aufsätze zur Geschichte, Kultur und Sprache des byzantinische Reiches*, Ettal 1961, 194-207.

87. A.P. Kazhdan, «L'Histoire de Cantacuzène en tant qu'oeuvre littéraire», *Byz* 50 (1980) 279-335. Tinnefeld, «Idealizing Self-centered Power Politics in the Memoirs of Emperor JohnVI Kantakouzenos», 397-415.

Ἡ τεχνικὴ ποὺ ἀκολουθεῖ γιὰ νὰ ἀποδείξει τὴν ἀθωότητά του εἶναι ἡ παράθεση ὁμιλιῶν, διαλόγων ἀλλὰ καὶ δημηγοριῶν δικῶν του ἢ ἄλλων, μέσα ἀπὸ τὶς ὁποῖες προβάλλει συνήθως τὰ καλοζυγισμένα ἐπιχειρήματά του καὶ ἀκολούθως, ὅπως ἀναμένεται ἄλλωστε, τὶς σαθρὲς θέσεις τῶν ἀντιπάλων του. Στὴν περίπτωση τῆς ἀποστασίας τοῦ νεοτέρου Ἀνδρονίκου, παρατίθενται οἱ διάλογοι τῶν πρωταγωνιστῶν τοῦ κινήματός του, ὁπότε ἡ φράση ἑστιάζεται στὶς σκέψεις καὶ τὶς ἀποφάσεις τους μὲ στόχο νὰ δικαιώσουν τὴν ἐξέγερση. Ἡ τεχνικὴ τῆς προπαγάνδας γίνεται εὔκολα ἀντιληπτή: τὸ δίκαιο εἶναι μὲ τὸ μέρος τους, διότι ἀντιμάχονται ἕναν γέρο, πείσμονα καὶ ἐκδικητικὸ αὐτοκράτορα. Τὰ βαρετὰ αὐτὰ κείμενα καταλαμβάνουν τὸ μισὸ τοῦ ἔργου καὶ προφανῶς ἐπέχουν θέση ντοκουμέντων, τὰ ὁποῖα ὑποτίθεται ὅτι κατέγραψε πιστά, ἂν ἐμπιστευτοῦμε, βέβαια, τὴν μνήμη του –ἀκόμη καὶ τὸν λόγο τοῦ τούρκου συμμάχου του Ὀρχὰν (I, 355,11-356,21)– μαζὶ καὶ μὲ διάφορες ἐπιστολές, ἔγγραφα καὶ χρυσόβουλους λόγους.[88] Ἀπὸ τὰ ἔγγραφα ποὺ παραθέτει ξεχωρίζει ἡ ἐπιστολὴ ποὺ τοῦ ἔστειλε στὴν καθομιλουμένη τῆς ἐποχῆς ὁ σουλτάνος Ναστεντὶν Χασὰν (III, 94,3-99,9).[89] Γιὰ τὴν ὑποκειμενικότητα τοῦ κειμένου καὶ τὴν σκοπιμότητα ποὺ ὑπηρετεῖ ἔχει γίνει ἐκτενὴς λόγος παραπάνω. Θὰ προσθέσουμε ὅτι σκοπίμως ἀντιπαρέρχεται δυσάρεστα γεγονότα, λόγου χάρη τὴν εὐθύνη τοῦ νεοτέρου Ἀνδρονίκου στὸν ἐξ ἀμελείας φόνο τοῦ ἀδελφοῦ του Μανουήλ, ποὺ στάθηκε ἡ αἰτία νὰ τὸν ἀντιπαθήσει ὁ πρεσβύτερος Ἀνδρόνικος, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Γρηγορᾶς (*Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*, VIII 1, 285,12-286,16). Ἂν καὶ ὑπῆρξε αὐτόπτης μάρτυρας στὴν μάχη τοῦ Πελεκάνου τὸν Ἰούνιο τοῦ 1329, δίνοντας μιὰ ἀρκετὰ λεπτομερὴ περιγραφὴ τῆς σύγκρουσης μὲ τοὺς ὀθωμανοὺς ἀντιπάλους ἀπὸ τὴν Βιθυνία, δὲν ἐξηγεῖ ἐπαρκῶς τοὺς λόγους τῆς αἰφνίδιας ὑποχώρησης τῶν βυζαντινῶν στρατευμάτων, δεδομένου ὅτι δὲν εἶχαν ὑποστεῖ ἀπώλειες σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς ἀντιπάλους (I, 342,24-363,8). Ἐπίσης καὶ οἱ ἀριθμοί του σὲ σχέση μὲ τὶς ἀπώλειες τῶν δύο πλευρῶν ἐγείρουν ὑποψίες, διότι οἱ δικές του εἶναι πάντα μικρότερες τοῦ ἐχθροῦ (I, 347,15-19. 347,25-348,2. 349,9-11. 350,5-8).[90] Ἀποσιωπᾶ ἐπίσης τὴν κατάληψη τῆς Νικαίας ἀπὸ τοὺς

88. Βλ. ἀναλυτικότερα καὶ Hunger, *Λογοτεχνία*, II, 322-323.

89. *Ὁ.π.*, II, 317.

90. Πβ. καὶ I, 506,19-508,12.



Τούρκους τὸν Μάρτιο τοῦ 1331, γιὰ τὴν ὁποία γίνεται λόγος στὸν Γρηγορᾶ (IX 13, 458,12-16).[91] Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, οἱ προφητεῖες, τὰ ὄνειρα καὶ οἱ συμβολισμοὶ δὲν τὸν ἀπασχολοῦν ἰδιαίτερα, ὡστόσο σημειώνει κάποια περιστατικὰ ποὺ φαίνεται νὰ τὸν ἐντυπωσίασαν, ἰδίως τὸ παράξενο καὶ δυσεξήγητο ὄνειρο ποὺ εἶδε ὁ γιός του Μανουήλ, ὁ ὁποῖος τοῦ τὸ περιέγραψε λεπτομερῶς σὲ ἐπιστολή του (II,499,3-501,7. Πβ. καὶ 167,21-168, 169,20. II, 555,8-20). Κατέγραψε ἐπίσης σεισμοὺς καὶ δυσμενεῖς καιρικὲς συνθῆκες μόνον στὸν βαθμὸ ποὺ ἐπηρέαζαν τὶς στρατιωτικές του ἐπιχειρήσεις (I, 134,11-13. II, 348,19-21. 477,14-17. III, 29,22-30,2. 133,8-9. 162,11-13. 220,8-10. 226,23-227,2. 277,12-16. 277,21-278,3). Τέλος, δὲν ἔδειχνε νὰ εἶναι προκατειλημμένος ἀπέναντι στοὺς ἐμπόρους καὶ τὸ ἐμπόριο, ἂν καὶ προερχόταν ἀπὸ τὴν τάξη τῶν φεουδαρχῶν καὶ οἱ ἀντίπαλοί του, ὅπως, φερειπεῖν, ὁ Ἀλέξιος Ἀπόκαυκος ὑποστηρίζονταν ἀπὸ ἐμπόρους καὶ τραπεζίτες.[92]

Ἀπὸ τὸ κείμενό του ἀπουσιάζουν σκοπίμως οἱ ρητορικὲς ἐξάρσεις καὶ ὑπερβολές, διότι ἡ ἁπλὴ γλώσσα καὶ σύνταξη ποὺ χρησιμοποιεῖ ταιριάζουν ἀπολύτως στὸν ἀπολογητικὸ τόνο τοῦ ἀντιήρωα. Ἡ εἰκόνα τοῦ ἀπρόθυμου αὐτοκράτορα εἶναι αὐτὴ ἀκριβῶς ποὺ θέλει νὰ μεταφέρει στὸ κείμενό του καὶ στὰ μάτια τοῦ ἀναγνώστη του. Δὲν γνωρίζουμε τὴν ἀποδοχὴ ποὺ εἶχε τὸ ἔργο του κατὰ τὴν βυζαντινὴ περίοδο, στὴν σύγχρονη πάντως βιβλιογραφία ἡ εἰκόνα τοῦ ἀπρόθυμου αὐτοκράτορα βρῆκε ἀνταπόκριση στὴν ὁμώνυμη μελέτη τοῦ D.M. Nicol, *The Reluctant Emperor*, Καίμπριτζ 1996.[93] Ὁ Καντακουζηνὸς δὲν πείθει ὅμως, διότι τὸ ἐρώτημα ποὺ συνεχῶς πλανᾶται στὸν ἀέρα εἶναι γιατὶ ξεκίνησε ἕναν τόσο αἱματηρὸ ἀγώνα, μὴ λογαριάζοντας ἀνθρώπινες ζωὲς καὶ διακυβεύοντας τὶς τύχες τῆς αὐτοκρατορίας, ἀντὶ νὰ ἀποσυρθεῖ εὐθὺς ἐξαρχῆς ἀπὸ τὴν διεκδίκηση τοῦ θρόνου. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀξίζει νὰ παραθέσουμε τὴν ἄποψη ποὺ

91. Γ. Γεωργιάδης Ἀρνάκης, *Οἱ πρῶτοι Ὀθωμανοί*, [Texte und Forschungen zur byzantinisch – neugriechischen Philologie, Nr. 41], Ἀθήνα 1947, 179-187.

92. B.G. Čencova, «Kupec i torgovlja v Vizantii XIV v. (po dannym Istorii Ioanna Kantakuzina)», *Vizantija, Sredizemnomor'e, Slavjanskij mir. K XVIII Meždunarodnomu kongressu vizantinistov*, [Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta], Μόσχα 1991, 98-109.

93. Nicol, *Ἰωάννης Καντακουζηνός*, 96-97.

διατύπωσε γιὰ τὸ ἱστορικὸ ἔργο τοῦ Καντακουζηνοῦ ὁ ἄγγλος ἱστορικὸς Edward Gibbon: «Τὰ ἀπομνημονεύματα αὐτοῦ διήκουσι διὰ τεσσαράκοντα ἐτῶν ἀπὸ τῆς εἰς τὸν θρόνον ἀναρρήσεως τοῦ νεωτέρου Ἀνδρονίκου μέχρι τῆς ἰδίας ἑαυτοῦ παραιτήσεως, ὁ ἀναγνώστης δὲ βλέπει ὅτι ὁ συγγραφεύς, ὡς ὁ Μωυσῆς καὶ ὁ Καῖσαρ, πρωταγωνιστεῖ εἰς τὰς σκηνάς, τὰς ὁποίας περιγράφει. Ματαίως ὅμως ζητοῦμεν εἰς τὸ εὔγλωττον τοῦτο βιβλίον τὴν εἰλικρίνειαν τοῦ ἥρωος ἢ τοῦ μετανοοῦντος ἀνθρώπου. Ἀπὸ τὰς κακίας καὶ τὰ πάθη τοῦ κόσμου ἀπεσύρθη εἰς τὴν ἡσυχίαν τοῦ μοναστηρίου, ἀλλ' ἀντὶ ἐξομολογήσεως μᾶς δίδει τὴν ἀπολογίαν τοῦ βίου φιλοδόξου πολιτικοῦ. Ἀντὶ νὰ μᾶς ἀποκαλύψῃ τὰς ἀληθινὰς προθέσεις καὶ τοὺς χαρακτῆρας τῶν προσώπων, ἀναπτύσει μόνον τὴν στιλπνὴν ἐπιφάνειαν τῶν γεγονότων, ἣν πλουσιώτατα ἐπικοσμεῖ ὁ ἑαυτοῦ καὶ ὁ τῶν φίλων του ἐγκωμιασμός. Τὰ ἐλατήρια αὐτῶν εἶναι πάντοτε ἁγνά, οἱ σκοποὶ πάντοτε νόμιμοι· συνωμοτοῦσι καὶ ἐπαναστατοῦσιν ἄνευ ἰδιοτελοῦς συμφέροντος· ἡ βία, ἣν ἀσκοῦσι ἢ ὑφίστανται, ἐξυμνεῖται ὡς ἡ αὐτόματος ἐνέργεια τοῦ λόγου καὶ τῆς ἀρετῆς».[94]

Ὅπως ἤδη παρατηρήθηκε, ὁ λόγιος αὐτοκράτορας ἔγραψε σὲ γλώσσα ἀνεπιτήδευτη –όχι πάντως σὲ πιὸ δημώδη μορφή, ὅπως ὑποστηρίχτηκε– ἐπιδιώκοντας κυρίως τὴν οἰκονομία καὶ τὸ μέτρο τοῦ λόγου. Ὁ Γρηγορᾶς δίνει δύο ἐντελῶς ἀντιφατικὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν παιδεία του: θεωρεῖ τὶς ἐπιστολὲς ποὺ ἔστελνε στὴν διάρκεια τοῦ ἐμφυλίου πρὸς τοὺς κατοίκους τῆς πρωτεύουσας φλύαρες καὶ κακογραμμένες (XV 3, 755,2-3), ἐνῶ ὁ ἴδιος πάλι σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ ἔργου του ἐπαινεῖ τὴν λογιοσύνη του (XIX 1, 919,20-23). Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι εἶχε λόγια ἐνδιαφέροντα, μᾶλλον περισσότερο θεολογικὰ παρὰ κοσμικά, πράγμα ποὺ τεκμηριώνεται ἀπὸ τὰ ἔργα του καὶ τὰ χειρόγραφα ποὺ παρήγγελνε νὰ τοῦ ἀντιγράψουν ἢ εἶχε στὴν κατοχή του.[95] Οἱ ἀναφορές του σὲ

94. Τὸ ἀπόσπασμα προέρχεται ἀπὸ τὸν Κρουμπάχερ, *Ἱστορία*, I, 603-604. Πβ. καὶ V. Parisot, *Cantacuzène, homme d'état et historien*, Παρίσι 1845, 28-29. Kazhdan, «L'Histoire de Cantacuzène en tant qu'oeuvre littéraire», 323-327. Tinnefeld, «Idealizing Self-centered Power Politics in the Memoirs of Emperor John VI Kantakouzenos», 402-411.

95. L. Politis, «Jean-Joasaph Cantacuzène fut-il copiste?», *REB* 14 (1956) 195-199. D.M. Nicol, «A paraphrase of the Nicomachean Ethics attributed to the Em-



κλασικοὺς συγγραφεῖς, βιβλικὰ χωρία, παροιμίες καὶ μύθους εἶναι μᾶλλον περιορισμένες, ἂν λάβει κανεὶς ὑπ' ὄψιν του τὴν ἔκταση τοῦ κειμένου. Ξεχωρίζουν τὰ τρία παραθέματά του ἀπὸ τὸν Λιβάνιο (I 402,1-3. 450,10-11. 515,14-15),[96] οἱ ἀποσπασματικὲς ἀναφορές του σὲ κλασικοὺς συγγραφεῖς, ἀλλὰ καὶ σὲ ἱστορικὰ καὶ μυθολογικὰ θέματα (I, 19,7-8. 24,23. 417,14. II, 351,5. III, 33,13-14. 86,23. 175,22), καθὼς καὶ οἱ παροιμιώδεις φράσεις, ποὺ ὑπερτεροῦν ἀριθμητικὰ τῶν ὑπολοίπων καὶ μὲ τὶς ὁποῖες διανθίζεται τὸ κείμενό του (I 55,22. 103,6-7. 246,14. 264,20. II, 469,5 κ.ἄ.). Παραθέματα αὐτοῦ τοῦ εἴδους εἶναι μᾶλλον κοινότοπα καὶ συνήθως προέρχονται ἀπὸ ἀνθολόγια, ὅπως καὶ τὸ πλουτάρχειο ἀπόφθεγμα *φοβερώτερόν ἐστιν ἐλάφων στρατόπεδον ἡγουμένου λέοντος, ἢ λεόντων ἡγουμένου ἐλάφου* (II, 365,18-19 = F.C. Babbitt, II/1, 187.D.7). Στὰ ἀξιοσημείωτα τοῦ κειμένου συμπεριλαμβάνεται μία τούρκικη παροιμία ποὺ ἀναφέρει ὁ ἴδιος ὁ Καντακουζηνός, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ γυναίκα ὅσο ψηλὰ καὶ ἂν φτάσει παραμένει γυναίκα – στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶχε φυσικὰ κατὰ νοῦ τὴν αὐτοκράτειρα Ἄννα (II, 48,11-18). Ἀλλὰ ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καὶ ὁ μύθος τοῦ ἰξευτοῦ καὶ τοῦ στρουθοῦ, ποὺ παραθέτει σὲ μία συζήτηση, ἀγνώστου προελεύσεως ἢ συγκεκριμένη παραλλαγή, στὸν βαθμὸ ποὺ γνωρίζουμε, μολονότι τὸ μοτίβο μᾶς εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα (II, 367,1-15). Τέλος, ἕνα περιστατικὸ ποὺ ἀφηγεῖται γιὰ τὴν ἀπόδειξη τῆς ἀθωότητας μέσω τῆς δοκιμασίας τοῦ πυρακτωμένου σιδήρου, μὲ πρωταγωνιστὴ τὸν μητροπολίτη Διδυμοτείχου καὶ μία μοιχαλίδα γυναίκα (II, 171,23-173,14), θυμίζει τὴν περιπέτεια τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου γιὰ τὴν ὁποία κάνει λόγο ὁ Ἀκροπολίτης (*Χρονικὴ Συγγραφή*, 96,6-98,14), ἀλλὰ ἡ διήγηση μᾶς βάζει καὶ σὲ σκέψεις ὅτι ἡ συνήθεια αὐτὴ συνεχιζόταν ἕως καὶ τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰώνα.

Ὡς πρότυπό του φαίνεται νὰ εἶχε τὸν Θουκυδίδη, ἀποσπάσματα τοῦ ὁποίου ἐντοπίζονται στὸ ἔργο του. Ἡ ἐξάρτησή του ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο ἱστορικὸ γίνεται καταφανὴς σὲ δημηγορίες (I, 182,23-183,8 = II 60,2-4 (a), I 184,1-2 = II

peror John VI Cantacuzene», *ByzSla* 29 (1968) 1-16. Weiss, *Johannes Kantakuzenos*, 16.

96. Fatouros – Krischer, *Johannes Kantakuzenos. Geschichte*, II, 195-196, σημ. 117, 210, σημ. 117a, 243-244, σημ. 328.

62,3 (d), στὴν περιγραφὴ τοῦ λοιμοῦ τοῦ 1347 (III, 49-53 = Θουκ. 47-53), καθὼς καὶ στὴν λαϊκὴ ἐξέγερση ποὺ ξέσπασε στὴν Ἀδριανούπολη τὸν χειμώνα τοῦ 1341, ἡ ὁποία καὶ σηματοδότησε τὴν ἀπαρχὴ τοῦ ἐμφυλίου πολέμου (II, 177-179 = Θουκ. III 82-83).[97] Δὲν πρόκειται ὅμως γιὰ δουλικὴ μίμηση τοῦ ἀρχαίου κειμένου, διότι τόσο ἡ σύνταξη ὅσο καὶ τὸ λεξιλόγιο μεταβάλλονται. Στὴν περίπτωση τοῦ λοιμοῦ, στηρίχτηκε σὲ ἐννέα ἀποσπάσματα τοῦ ἀρχαίου κειμένου.[98] Πέρα ὅμως ἀπὸ τὸ θουκυδίδειο περίγραμμα, προχώρησε σὲ παρατηρήσεις ἀπὸ αὐτοψία καὶ σὲ κλινικὰ σχόλια. Μένει τὸ ἐρώτημα κατὰ πόσον ἀπέδωσε τὴν ἐπιδημία μὲ αὐθεντικὸ τρόπο ἢ ἂν παραποίησε τὴν πραγματικότητα, δανειζόμενος μιὰ κλασικὴ περιγραφή. Ἀπὸ τὴν στιγμὴ ποὺ εἶχε ἕτοιμο ἕνα ἱστορικὸ πλαίσιο, ἄψογα γραμμένο καὶ μὲ τὴν διεισδυτικὴ ματιὰ ἑνὸς ἔμπειρου ἱστορικοῦ, ἐνδεχομένως δὲν τοῦ ἔμεναν περιθώρια γιὰ πρωτοτυπία. Οἱ μελετητές, ὡστόσο, ποὺ προαναφέραμε ὑποστήριξαν ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ δουλικὴ μίμηση καὶ ἐνδεχομένως ἔχουν δίκιο, διότι δὲν διαπιστώνεται λέξη πρὸς λέξη ἀντιγραφή. Ὅπως καὶ νὰ ἔχει τὸ ζήτημα, ἀπὸ τὴν ἀντιβολὴ τῆς στάσης ποὺ ξέσπασε στὴν Κέρκυρα (Θουκυδίδης, III 82,2) καὶ τῆς ἐξέγερσης τοῦ 1341 (Κανταχ. II 178,5-11) διαπιστώνεται ἡ ἔκταση τῆς ἐξάρτησης τοῦ βυζαντινοῦ ἱστορικοῦ ἀπὸ τὸ πρότυπό του, ὅπως καὶ ὁ τρόπος ποὺ ἐργάστηκε:[99]

Θουκυδίδης III

82,2 *ἐν μὲν γὰρ εἰρήνῃ καὶ ἀγαθοῖς πράγμασιν αἵ τε πόλεις καὶ οἱ ἰδιῶται*

97. Βλ., λόγου χάρη, τὸν λόγο τοῦ Κανταχουζηνοῦ πρὸς τὸ στράτευμά του τὸ 1332: I 182,15-18 = Θουκ. II 61,4, καθὼς καὶ τοῦ Ἀνδρονίκου πρὸς τὸ στράτευμά του τὸ 1329: I 345,4-15 = Θουκ. II 87,3. Γιὰ περαιτέρω παραδείγματα, βλ. τὴν μελέτη τοῦ H. Hunger, «Thukydides bei Johannes Kantakuzenos. Beobachtungen zur Mimesis», *JÖB* 25 (1976) 181-193.

98. Κανταχουζηνός, III, 50,3-4 = Θουκυδίδης, II, 51,2. III, 50,4-7 = II, 49,1. III, 50,20 = II, 49,2. III, 50,21-23 = II, 49,50. III, 51,10-13 = II, 51,6. III, 51,17-19 = II, 51,2. III, 51,19-22 = II, 51,4. III, 51,23-52,4 = II, 51,4. III, 52,4-7 = II, 50,1. Βλ. καὶ T.S. Miller, «The Plague in John VI Cantacuzenus and Thucydides», *GRBS* 18 (1976) 385-395.

99. H. Hunger, «Thukydides bei Johannes Kantakuzenos. Beobachtungen zur Mimesis», 181-193.



*ἀμείνους τὰς γνώμας ἔχουσι διὰ τὸ μὴ ἐς ἀκουσίους ἀνάγκας πίπτειν. ὁ δὲ πόλεμος ὑφελὼν τὴν εὐπορίαν τοῦ καθ' ἡμέραν βίαιος διδάσκαλος καὶ πρὸς τὰ παρόντα τὰς ὀργὰς τῶν πολλῶν ὁμοιοῖ.*

Κανταχουζηνὸς II

178,5-11 *ἐν μὲν γὰρ εἰρήνῃ καὶ πολέμων ἀπουσίᾳ αἵ τε πόλεις καὶ οἱ ἰδιῶται ἀμείνους ἔχουσι τὰς γνώμας καὶ πρὸς αἰσχρὰς καὶ φαύλους πράξεις ἥκιστα ἂν ἐξάγοιντο διὰ τὸ μὴ ἐς ἀκουσίους ἀνάγκας περιπίπτειν. ὁ δὲ πόλεμος τὴν καθημέραν ἀπορίαν ὑφαιρούμενος, βίαιος διδάσκαλος καὶ τῶν πρότερον δοκούντων ἀτολμήτων γίνεται.*

Τὸ κείμενο παραδίδεται σὲ ἕξι χειρόγραφα, τέσσερα ἐκ τῶν ὁποίων χρονολογοῦνται στὸν 14ο αἰώνα[100] τὰ δὲ ἄλλα δύο στὸν 16ο.[101] Ἀπὸ μία πρώτη μερικὴ ἀντιβολὴ τῶν τεσσάρων ἀποδεικνύεται ὅτι κανένα ἐξ αὐτῶν δὲν ἀποτελεῖ ἀντίγραφο τοῦ ἄλλου. Εἰκάζεται ὅτι ἀντιγράφτηκαν τὴν ἴδια περίπου περίοδο στὸν Μυστρὰ γύρω στὸ 1369 καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ ἔχουν προέλθει ἀπὸ τὸ βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριο τοῦ Μανουὴλ Τζυκανδύλη, γνωστοῦ γραφέα καὶ ἄλλων ἔργων τοῦ Κανταχουζηνοῦ.[102] Τὸ κείμενο μεταφράστηκε στὰ λατινικὰ ἀπὸ τὸν ἰησουίτη μοναχὸ Jacob Pontanus στὸ Ingolstadt τὸ 1603, ἀκολούθησε ἡ πρώτη τρίτομη ἔκδοση ὑπὸ ἀγνώστου βάσει τοῦ παρισινοῦ χειρογράφου (Παρίσι 1645), ἡ ὁποία καὶ ἐπανεκδόθηκε στὴν Βενετία τὸ 1729. Στὴν ἔκδοση τῆς Βόννης, ὁ L. Schopen στὸν μὲν πρῶτο τόμο στηρίχτηκε στὶς γραφὲς τοῦ παρισινοῦ χειρογράφου τῆς πρώτης ἔκδοσης καὶ στοὺς ὑπόλοιπους δύο ἀξιοποίησε τὸν κώδικα τοῦ Μονάχου.

100. *Seragliensis gr.* 28, *Laurentianus IX*, 9, *Bononiensis* 2212, *Parisiensis - Coislianus* 144.

101. *Mutiniensiss* 224-225, *Monacensis* 106.

102. Miller, *The History of John Cantacuzenus (Book IV): Text, Translation and Commentary*, [διδ. διατριβή, Catholic University of America], Washington, D.C. 1975, 19-22, 27-31.

Ἐκδόσεις

L. SCHOPEN, I-III, *CSHB* (1828, 1831, 1832) –T.S. MILLER, *The History of John Cantacuzenus (Book IV): Text, Translation and Commentary*, [διδ. διατριβή, Catholic University of America], Washington, D.C. 1975. –R.H. TRONE, *The History of John Kantacuzenos (Book II): Text, Translation and Commentary*, [διδ. διατριβή, Catholic University of America], Washington, D.C. 1979. –*Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ Ἱστοριῶν Βιβλία Δ΄*, Εἰσαγωγὴ Δ.Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, [Ἀνατύπωση Ἐκδόσεως Βόννης, Τόμοι I-III, 1828-1832], Ἀθήνα 2008.

Μεταφράσεις

G. FATOUROS – T. KRISCHER, *Johannes Kantakuzenos. Geschichte*, [Bibliothek der Griechischen Literatur 17, 21], Στουτγάρδη 1982/1986.

Γενικὴ βιβλιογραφία

KRUMBACHER, *Geschichte*, I, 298-300. *Ἱστορία*, I, 601-607. –MORAVCSIK, 321-323. –COLONNA, 9-11. –ΣΤ.Ι. ΚΟΥΡΟΥΣΗΣ, «Ἰωάννης ὁ Καντακουζηνός», *ΘΗΕ* 7 (1965) 29-35. –HUNGER, *Literatur*, I, 465-476. *Λογοτεχνία*, II, 312-326.

Εἰδικὴ βιβλιογραφία

V. PARISOT, *Cantacuzène, homme d'état et historien*, Παρίσι 1845. –J. DRÄSEKE, «Zu Johannes Kantakuzenos», *BZ* 9 (1900) 72-84. –ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Kantakuzenos' Urteil über Gregoras,» *BZ* 10 (1901) 106-127. –ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Kaiser Kantakuzenos' Geschichtswerk», *Neue Jahrbücher für das classische Altertum* 33 (1914) 489-506. –Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, «Ἑρμηνεία βυζαντινοῦ χωρίου», *Ἀθηνᾶ* 37 (1925) 199. –Δ.Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, «Καντακουζηνός – Καντακουζηνός», *Ἑλληνικά* 3 (1930) 545-546. –M. CANARD, «Une lettre du Sultan Malik Nâsir Hassan à Jean VI Cantacuzène», *Annales de l'Institut d'Études Orientales* (Alger) 3 (1937) 27-52. –V. LAURENT, «La date de l'entrée de Jean Cantacuzène à Byzance et la déposition du patriarche Jean Calécas», *EO* 36 (1937) 169-171. –L. POLITIS, «Jean-Joasaph Cantacuzène fut-il copiste?», *REB* 14 (1956) 195-199. –F. DÖLGER, «Johaness VI. Kantakuzenos als dynastischer Legitimist», *Paraspora: 30 Aufsätze zur Geschichte, Kultur und Sprache des byzantinischen Reiches*, Ettal 1961, 194-207. –R. LOENERTZ, «Ordre et désordre dans les Mémoires de Jean Cantacuzène», *REB* 22 (1964) 222-237. –E. WERNER, «Johannes Kantakuzenos, Umur Paša und Orhan», *ByzSla* 26 (1965) 266-276. –L. MAKSIMOVIĆ, «Politićka uloga Jovana Kantakuzina posle abdikacije 1354-1383,» *ZRVI* 9 (1966) 116-193. –D.M. NICOL, «The Abdication of John VI Cantacuzene», *ByzForsch* 2 (1967) 269-283. –ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «A paraphrase of the Nicomachean Ethics attributed to the Emperor John VI Cantacuzene», *ByzSla* 29 (1968) 1-16. –ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *The Byzantine Family of Kantakuzenos (Cantacuzenus) ca. 1100-1460*, Washington, D.C. 1968. –G.M. PROCHOROV, «Publicistika Ioanna Kantakuzina 1367-1371 godov», *VizVre* 29 (1968) 318-341. –G. WEISS, *Joannes Kantakuzenos – Aristocrat, Staatsmann, Kaiser und Mönch – in der Gesellschaftsentwicklung von Byzanz im 14. Jahrhundert*, Wiesbaden 1969. –A. FAILLER, «Note sur la chronologie du règne de Jean Cantacuzène», *REB* 29 (1971) 293-302. –E. VOORDECKERS, «La Vie de Jean Cantacuzène par Jean-Hierothée Comnène», *JÖB* 20 (1971) 163-169. –ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Un empereur palamite à Mistra en 1370», *Revue des études sud-est européennes* 9 (1971) 607-615. –C. KYRRIS, «John VI. Cantacuzenus, the Genoese, the Venetians and the Catalans», *Βυζαντινὰ* 4 (1972) 331-356. –I.P. MEDVEDEV, «K voprosu ob istočnikach Žizneopisanija Ioanna Kantakuzina», *VizVre* 36 (1974) 145-146. –A. ΚΕΣΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Βίος τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου ΣΤ΄ τοῦ Καντακουζηνοῦ (ἢ Ἰωάσαφ μοναχοῦ), (1295-1383)», *Θεολογία* 46 (1975) 573-610. –K. MATSCHKE, «Johannes Kantakuzenos, Alexios Apokaukos und die byzantinische Flotte in der Bürgerkriegsperiode 1341-1355», *Actes du XIVe congrès intern. des études byzantines*, II, Βουκουρέστι 1975, 193-205. –T. TEOTEOI, «La conception de Jean VI Cantacuzène sur l'État byzantin vue principalement à la lumière de son Histoire», *Revue des études sud-est européennes* 13 (1975) 167-185. –A. FAILLER, «Nouvelle note sur la chronologie du règne de Jean Cantacuzène», *REB* 34 (1976) 118-124. –G. FATOUROS, «Textkritische Beobachtungen

zu Johannes Kantakuzenos,» *ByzSla* 37 (1976) 191-193. –H. HUNGER, «Thukydides bei Johannes Kantakuzenos. Beobachtungen zur Mimesis», *JÖB* 25 (1976) 181-193. –T.S. MILLER, «The Plague in John VI Cantacuzenus and Thucydides», *GRBS* 18 (1976) 385-395. –H. HUNGER, «Urkunden und Memoirentext: der Chrysoboullos Logos des Johannes Kantakuzenos für Johannes Angelos», *JÖB* 27 (1978) 107-125. –A.P. KAZHDAN, «L'Histoire de Cantacuzène en tant qu'oeuvre littéraire», *Byz* 50 (1980) 279-335. –M.A. POLJAKOVSKAJA, «Dimitrii Kidonis i Ioann Kantakuzin (k voprosu o političeskoj koncepšii serediny XIV v.)», *VizVre* 41 (1980) 173-182. –L. MAVROMATIS, «Les historiens à Byzance: Jean Cantacuzène», *Bulletin Association G. Budé* 33 (1981) 81-88. –J. GILL, «John VI Cantacuzenus and the Turks», *Βυζαντινά* 13 (1985) 57-76. –B.G. ČENCOVA, «Kupec i torgovlja v Vizantii XIV v. (po dannym Istorii Ioanna Kantakuzina)», *Vizantija, Sredizemnomor'e, Slavjanskij mir. K XVIII Meždunarodnomu kongressu vizantinistov*, [Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta], Μόσχα 1991, 98-109. –K.-P. TODT, «Kaiser Johannes VI Kantakuzenos und die Juden», *JÖB* 42 (1992) 177-190. –F. TINNEFELD, «Idealizing Self-centered Power Politics in the Memoirs of Emperor JohnVI Kantakouzenos», *ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ: Studies in Honor of Speros Vryonis, Jr.*, I, *Hellenic Antiquity and Byzantium*, New Rochelle, New York 1993, 397-415. –Β.Σ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ, *Η εικόνα της αυτοκρατορικής εξουσίας και η ιδεολογία της βυζαντινής ιστοριογραφίας από τον ΙΓ' στον ΙΔ' αιώνα. Μια μέθοδος ανάγνωσης των ιστορικών κειμένων του Παχυμέρη, του Γρηγορά και του Καντακουζηνού*, διδ. διατριβή, Αθήνα 1997. –E. TONI, «L'abdicazione di Giovanni Cantacuzeno: da imperatore a monaco», *Porphyra* 3 (τχ. 7, Ἀπρίλιος 2006) [L'ultima dinastia di Bisanzio: i Paleologi 1259-1453], 28-45.

## Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΟΥ ΔΕΥΤΕΡΟΥ ΕΜΦΥΛΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟ ΚΙΝΗΜΑ ΤΩΝ ΖΗΛΩΤΩΝ (1341-1349)

Ἡ σημασία τῆς Θεσσαλονίκης σὰν δεύτερης μεγαλύτερης πόλης τῆς αὐτοκρατορίας ὀφειλόταν κατὰ κύριο λόγο στὸ ἐμπόριο καὶ τὴν οἰκονομία της. Στὰ μέσα τοῦ 14ου αἰώνα κυβερνήθηκε ἀπὸ μιὰ ἐπαναστατικὴ μερίδα τοῦ πληθυσμοῦ της, γνωστὴ ἀπὸ τὶς πηγὲς τῆς περιόδου ὡς Ζηλωτές. Ὅταν ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνὸς θέλησε νὰ ἀναγνωριστεῖ ὡς αὐτοκράτορας, μετὰ τὴν ἀναγόρευσή του στὶς 26 Ὀκτωβρίου 1341 στὸ Διδυμότειχο, οἱ Ζηλωτὲς ὄχι μόνον δὲν παρέδωσαν τὴν πόλη στοὺς ὀπαδούς του, ἀλλὰ τοὺς ἔδιωξαν, προτιμώντας νὰ παραδώσουν τυπικὰ τουλάχιστον τὴν ἐξουσία στὸν μέγα δούκα Ἀλέξιο Ἀπόκαυκο, τὸν προστάτη τοῦ ἀνήλικου διαδόχου στὸν θρόνο Ἰωάννη Ε' Παλαιολόγο. Οἱ Ζηλωτὲς κυβέρνησαν τὴν πόλη γιὰ ἀρκετὸ διάστημα, μὲ ἀρχηγὸ ἀρχικὰ τὸν Μιχαὴλ Παλαιολόγο (1342-1345. *PLP* 21527), τοῦ ὁποίου ἡ καταγωγή, ὅπως καὶ ἡ προσωπικότητα, παραμένει αἰνιγματική. Στὴν συνέχεια, ἀρχηγὸς τῶν ἐπαναστατῶν ἀναδείχθηκε ὁ Ἀνδρέας Παλαιολόγος (1345-1350. *PLP* 21425), ἐξίσου αἰνιγματικὴ μορφή, ὁ ὁποῖος εἶχε ὑπὸ τὸν ἔλεγχό του τὴν συντεχνία τῶν ναυτικῶν. Ἡ σχέση τῶν δύο ἀνδρῶν μὲ τὴν οἰκογένεια τῶν Παλαιολόγων δὲν μᾶς εἶναι γνωστή. Ἡ ἐξέγερση τῶν Ζηλωτῶν δὲν ἦταν πάντως ἄσχετη μὲ τὴν δυναστικὴ διαμάχη ἀνάμεσα στοὺς καντακουζηνικοὺς καὶ τοὺς ὀπαδοὺς τοῦ θρόνου, ποὺ ἐκπροσωποῦσε ἡ χήρα τοῦ Ἀνδρονίκου Γ', Ἄννα τῆς Σαβοΐας.

Ἀλλὰ ἀκόμη καὶ ὅταν ζοῦσε ὁ Ἀνδρόνικος Γ', ἡ ἐξουσία εἶχε περιέλθει οὐσιαστικὰ στὰ χέρια τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ. Ἦταν ἑπομένως ἀναμενόμενο ὅτι θὰ συνέχιζε νὰ κυβερνᾶ μόνος καὶ δίχως περιορισμοὺς ὅπως καὶ πρίν. Οἱ πολιτικὲς ἰσορροπίες στὴν πρωτεύουσα εἶχαν, ὡστόσο, ἀλλάξει. Ἡ αὐτοκρά-

τειρα Ἄννα διεκδικοῦσε τὸν ἀπόλυτο ἔλεγχο τῆς ἀντιβασιλείας γιὰ τὸν ἀνήλικο γιό της Ἰωάννη καὶ ὑποστηριζόταν ἀπὸ τὸν μεσάζοντα Ἀλέξιο Ἀπόκαυκο καὶ τὸν πατριάρχη Ἰωάννη Καλέκα. Ἡ σύγκρουση τῶν συμφερόντων ἦταν ἀναπόφευκτη. Στὸ πλευρὸ τοῦ Καντακουζηνοῦ τάχθηκαν οἱ μεγαλοκτηματίες, ἐνῶ μὲ τὴν ἀντιβασιλεία ἢ ἀκριβέστερα μὲ τὴν μερίδα τοῦ Ἀποκαύκου οἱ ἔμποροι καὶ οἱ ναυτικοί. Στὴν διαμάχη ἐνεπλάκησαν καὶ θρησκευτικοὶ παράγοντες, ἰδίως οἱ ἡσυχαστὲς ὀπαδοὶ τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, οἱ ὁποῖοι ὑποστήριξαν τὸν Ἰωάννη Καντακουζηνό.

Οἱ πολιτικοκοινωνικὲς ἀναστατώσεις τῆς δεκαετίας τοῦ 1340 δὲν ἦταν ἕνα πρωτόγνωρο φαινόμενο, διότι κάτι ἀνάλογο μὲ τὸ πραξικόπημα τοῦ Καντακουζηνοῦ εἶχε συμβεῖ νωρίτερα μὲ πρωταγωνιστὲς τὸν Μιχαὴλ Η′ καὶ τὸν πατριάρχη Ἀρσένιο, ἡ σύγκρουση τῶν ὁποίων προκάλεσε σειρὰ ἐξεγέρσεων στὴν Μικρὰ Ἀσία μὲ ἀπρόβλεπτες συνέπειες γιὰ τὶς τύχες τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ. Οἱ ἀναταραχὲς ἐκεῖνες συνεχίστηκαν, ὡς γνωστόν, μὲ τοὺς ἐμφυλίους τῶν δύο Ἀνδρονίκων. Τὸ διακύβευμα κάθε φορὰ σ' αὐτὲς τὶς συγκρούσεις ἦταν, ὑποτίθεται, ἡ διαφύλαξη τῆς νομιμότητας τοῦ θρόνου. Ἡ κατάλυση τῆς δυναστείας τῶν Λασκαριδῶν ἐπετεύχθη μὲ τὴν σύμπραξη μερίδας τῆς παραδοσιακῆς ἀριστοκρατίας, ποὺ ἔβλεπε τὰ προνόμιά της νὰ καταπατῶνται ἀπὸ μιὰ νέα τάξη γραφειοκρατῶν, στὴν προκειμένη περίπτωση τῶν Μουζαλώνων, τοὺς ὁποίους προωθοῦσε ὁ Θεόδωρος Β′ σὲ ὑψηλὰ ἀξιώματα παρὰ τὶς ἀντιδράσεις τῶν παλαιῶν οἰκογενειῶν. Στὸν ἐμφύλιο τῶν δύο Ἀνδρονίκων δίνεται ἡ ἐντύπωση ὅτι συγκρούστηκαν οἱ ἀνανεωτικὲς δυνάμεις μὲ τὴν συντήρηση. Ἀλλὰ πέραν αὐτῶν τῶν ἁπλουστευτικῶν σχημάτων, τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι οἱ δυναστικὲς ἀναστατώσεις αὐτῆς τῆς περιόδου ἔφεραν στὴν ἐπιφάνεια πολιτικοκοινωνικὲς ἀντιθέσεις ποὺ κυοφοροῦνταν ἀπὸ δεκαετίες, καὶ ποὺ γιὰ πρώτη φορά, ὡς φαίνεται, ἀπέκτησαν μία δική τους δυναμική, ὥστε οἱ δῆμοι νὰ διεκδικοῦν μερίδιο τῆς ἐξουσίας ἢ νὰ γίνονται ρυθμιστὲς τῶν πολιτικῶν ἐξελίξεων. Στὸν *Διάλογο πλουσίων καὶ πενήτων* τοῦ Ἀλεξίου Μακρεμβολίτη, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ κιόλας τοῦ κειμένου τίθεται τὸ ζήτημα τῆς κοινωνικῆς ἀνισότητας καὶ τῆς ἐκμετάλλευσης –τῆς καταδυνάστευσης στὴν κυριολεξία– τῶν φτωχῶν ἀπὸ τοὺς πλούσιους γαιοκτήμονες: *Μέχρι τίνος ἀνεξόμεθα τῆς πλεονεξίας ὑμῶν ἄνδρες ἀδελφοὶ καὶ οὐκ ἀδελφοὶ τὴν προαίρεσιν;* (Ševčenko, 203,41-2). Τὸ κείμενο γράφτηκε στὴν περίοδο τοῦ ἐμφυλίου πολέμου, τὸ πιθανότερο ἀνάμεσα στὸ 1342 καὶ τὸ 1345.



Ὁ Μακρεμβολίτης δὲν προπαγάνδιζε ριζοσπαστικὲς ἀπόψεις οὔτε τὴν ἀνατροπὴ τοῦ συστήματος. Ἀπηχοῦσε ὅμως τὸ κοινὸ αἴσθημα: οἱ γεωργοί, οἱ ἐργάτες καὶ οἱ τεχνίτες μὲ τὴν δούλεψή τους πρόσφεραν κάτι καλὸ στὴν κοινωνία, σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς φιλήδονους πλούσιους, ποὺ ἐξαιτίας τῆς ἀπληστίας τους προκαλοῦσαν μόνον τὴν δυστυχία: *ἐξ ἡμῶν γὰρ οἱ τὴν γῆν ἐργαζόμενοι, οἱ τὰς οἰκίας, οἱ τὰς ὁλκάδας, οἱ χειρεπιστήμονες, δι' ὧν αἱ πόλεις πᾶσαι συνίστανται· ἐξ ὑμῶν δ' αὐτῶν τίνες; –ῥητέον γὰρ καὶ τοῦτο, εἰ καὶ ὑμῖν ἐπαχθές– κυβευταὶ καὶ τρυφηταὶ καὶ οἱ τὰς κοινὰς συμφορὰς ἐξ ἀπληστίας πραγματευόμενοι καὶ οἱ τὰς πόλεις συγχέοντες καὶ τὴν πενίαν αὐξάνοντες* (Ševčenko, 210,8-13).[103]

Ὁ Καντακουζηνὸς ἀνακηρύχθηκε αὐτοκράτωρ στὸ Διδυμότειχο στὶς 26 Ὀκτωβρίου 1341 παρὰ τὴν ἐπιθυμία του, ὅπως ὁ ἴδιος ἔλεγε: *ταῦτ' ἄρα καὶ βιασθεὶς τὰ τῆς βασιλείας περιζώννυται σύμβολα, οὐ τοῦτο βουλόμενος, ὡς ἔλεγεν* (Γρηγορᾶς, XII 12, 611,7-8). Ἡ προσπάθειά του νὰ ἐγκαθιδρύσει καντακουζηνικὲς δυνάμεις στὴν Ἀδριανούπολη, στὶς Σέρρες καὶ στὶς ἄλλες πόλεις τῆς Θράκης καὶ τῆς Μακεδονίας, ποὺ ὑποστηρίζονταν ἀπὸ τὴν ἀριστοκρατία, προσέκρουσε στὴν ἀντίδραση τοῦ λαϊκοῦ στοιχείου καὶ τῆς ἐμπορικῆς τάξης: *καὶ οὐδὲν ἦν ὅ,τι δεινὸν μὴ ἐτολμᾶτο κατὰ τῶν τὰ Καντακουζηνοῦ τοῦ βασιλέως ᾑρημένων* (Καντακουζηνός, II, 177,1-2). Στὶς πηγὲς δίνεται ἡ ἐντύπωση ὅτι τὴν περίοδο ἐκείνη ἡ κοινωνία εἶχε διχαστεῖ ἀνάμεσα στὸν δῆμο, δηλαδὴ στοὺς ἀπαίδευτους καὶ στοὺς στασιαστὲς ἀπὸ τὴν μία πλευρά, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη στοὺς πλούσιους, στοὺς καλοὺς καὶ στοὺς συνετοὺς πολίτες (Γρηγορᾶς, (XII 12, 613,10-16. Πβ. Καντακουζηνός, II, 180,22-25). Ὁ Καντακουζηνὸς παρομοίασε τὸ ξέσπασμα τῶν λαϊκῶν μαζῶν ἐναντίον τῶν πλουσίων μὲ ἕνα *νόσημα κακόηθες* ποὺ διαδόθηκε παντοῦ καὶ ἄλλαξε ριζικὰ τὴν συμπεριφορὰ τῶν ἀνθρώπων (II, 178,2-5). Ἐπρόκειτο ὅμως γιὰ ἄτομα τῆς κατώτατης ὑποστάθμης, κοινοὺς λωποδύτες καὶ ἐγκληματίες, ποὺ ἐνδιαφέρονταν μόνον γιὰ τὴν ἁρπαγὴ καὶ τὴν λεηλασία τῶν περιουσιῶν τῶν πλουσίων, ὑποκρινόμενοι τοὺς ὑποστηρικτὲς τῶν Παλαιολόγων (II, 177,15-178,2). Τὸ κίνημα τῶν φτωχῶν ἐναντίον του καὶ ἡ λεηλασία τῆς περιουσίας του, σύμφωνα μὲ ὅσα ὁ ἴδιος γράφει,

103. I. Ševčenko, «Alexios Makrembolites and his Dialogue between the Rich and the Poor», *ZRVI* 6 (1960) 187-228). K.-P. Matschke, *Fortschritt und Reaktion in der Bürgerkriegsperiode von 1341 bis 1354*, 31-32.

ἁπλώθηκε παντοῦ *ὥσπερ ἐκ συνθήματος* τὸ φθινόπωρο τοῦ 1341 στὴν Θράκη καὶ ἐπεκτάθηκε στὴν Μακεδονία τὸ 1342 (II, 184,17-18). Ἡ παράλογη βία, ἡ ἀναλγησία καὶ ἡ ἔλλειψη συμπόνιας πρὸς τοὺς ἄλλους λογίζονταν τώρα ὡς γενναιότητα καὶ ἀφοσίωση πρὸς τὴν ἀντιβασιλεία (II, 178,14-16).[104]

Μετὰ τὴν ἀναγόρευση τοῦ Καντακουζηνοῦ, ὁ Ἀλέξιος Ἀπόκαυκος, βασικὸς παράγοντας τῆς ἀντιβασιλείας, ξεσήκωσε τὸν δῆμο τῆς Κωνσταντινούπολης ἐναντίον τῶν εὐγενῶν μὲ ἀποτέλεσμα ἀρκετοὶ ἐξ αὐτῶν νὰ συλληφθοῦν καὶ περὶ τοὺς ἑξήντα νὰ καταφύγουν στὸ Διδυμότειχο (Γρηγορᾶς, XII 11, 608,3-609,4. Καντακουζηνός, II, 137,2 κ.ἑ.). Στὴν συνέχεια τὰ σπίτια καὶ οἱ περιουσίες τους, μαζὶ καὶ τοῦ Καντακουζηνοῦ, λεηλατήθηκαν *ἀπὸ βαναύσους ἀνθρώπους καὶ ἀγοραίους* (Γρηγορᾶς, XII 11, 610,1-2. Καντακουζηνός, II, 137,8 κ.ἑ.). Παρόμοια ἐπεισόδια σημειώθηκαν καὶ σὲ ἄλλα ἀστικὰ κέντρα. Στὴν εἴδηση τῆς ἀναγόρευσης τοῦ Καντακουζηνοῦ *ἐστασίαζον οὖν αἱ πόλεις πᾶσαι κοινῇ πρὸς τοὺς ἀρίστους* (Καντακουζηνός II, 178,11-12). Οἱ ἐξεγέρσεις ἐναντίον τῶν ἀριστοκρατῶν *κατὰ πᾶσαν ἐπαρχίαν καὶ πόλιν* ὑποδαυλίζονταν καὶ ἀπὸ ἔγγραφες καταγγελίες ποὺ ἔστελναν οἱ ἀρχὲς τῆς πρωτεύουσας, παροτρύνοντας τὸν δῆμο ἐναντίον τῶν πλουσίων: *καὶ ἅμα πᾶν τό τε δημοτικὸν ἐρεθίζοντα κατὰ τῶν πλουσίων καὶ τὸν βάναυσον ὄχλον κατὰ τῶν δόξῃ καὶ γένει προυχόντων* (Γρηγορᾶς, XII, 10, 607,19-608,2. XII 12, 614,5-7. Καντακουζηνός, II, 144,1-3). Παρόμοια εἰκόνα τοῦ διχασμοῦ δίνει καὶ ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνὸς στὴν Ἱστορία του: *σχεδὸν γάρ τοι εἰς δύο διῄρητο τὰ τῶν πολιτειῶν, καὶ οἱ μὲν ὀλίγοι τὰ Καντακουζηνοῦ τοῦ βασιλέως ἔδρων, οἱ δῆμοι δὲ ὑπὸ τῶν στασιαστῶν ἀγόμενοι καὶ τῶν ἀπόρων, τὰ βασιλίδος ᾑροῦντο μᾶλλον. Κρείττους δὲ οἱ πολλοὶ πανταχοῦ γινόμενοι, διέφθειρον τοὺς δυνατοὺς καὶ σύγχυσις δεινὴ καὶ ἀταξία τὰς πόλεις κατεῖχεν* (II, 180,22-181,2).

Ἀποκομμένος ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ δίχως ἐρείσματα στὴν Θράκη καὶ τὴν Μακεδονία, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Διδυμότειχο, ὅπου εἶχε ἀφήσει τὴν οἰκογένειά του, ὁ Καντακουζηνὸς ἤλπιζε τὴν ἄνοιξη τοῦ 1342 νὰ κερδίσει μὲ τὸ μέρος του τὴν Θεσσαλονίκη. Ὁ διοικητὴς τῆς πόλης, ὁ πρωτοστράτωρ Θεόδωρος Συναδηνὸς (PLP 27120), ἦταν ὑποστηρικτής του καὶ μάλιστα εἶχε συμφωνήσει νὰ

104. Matschke, *Fortschritt und Reaktion in der Bürgerkriegsperiode von 1341 bis 1354*, 176.



τοῦ τὴν παραδώσει. Οἱ κάτοικοι ὅμως καθοδηγούμενοι ἀπὸ τοὺς Ζηλωτές, ξεσηκώθηκαν στὴν ἰδέα τῆς παράδοσης, ἔδιωξαν τὸν Συναδηνὸ μαζὶ μὲ χίλιους περίπου ὀπαδοὺς τοῦ Καντακουζηνοῦ, καὶ ἄρχισαν νὰ λεηλατοῦν τὶς περιουσίες τῶν πλουσίων: *ὑφ' ἑαυτοῖς δὲ οἱ Ζηλωταὶ τὴν πόλιν ποιησάμενοι, ἐτράπησαν εἰς τὰς οἰκίας τῶν φυγάδων καὶ αὐτάς τε καθῄρουν καὶ τὰς οὐσίας διήρπαζον, καὶ τἄλλα ἔπραττον, ὅσα ἦν εἰκὸς αὐτοὺς ἀνθρώπους ὑπὸ πενίας συνελαυνομένους καὶ εἰς ὕβριν ἐξενηνεγμένους διὰ τὴν ἀθρόαν εὐπορίαν* (Καντακουζηνός, II, 234,6-11).

Οἱ προσπάθειες τοῦ Καντακουζηνοῦ νὰ ὀργανώσει τὴν περίοδο ἐκείνη ἕνα κίνημα ἐναντίον τῆς ἀντιβασιλείας ἀπέτυχαν. Μὲ τὸ ὑπόλοιπο τοῦ στρατοῦ του ἔφυγε τότε στὴν Σερβία, ἐλπίζοντας στὴν βοήθεια τοῦ Στέφανου Δουσάν. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ὁ ἔλεγχος τῆς Θεσσαλονίκης περιῆλθε στὰ χέρια τῶν ἐπαναστατῶν καὶ παρέμεινε σταθερὰ σὲ αὐτοὺς γιὰ ἑπτὰ περίπου χρόνια. Οἱ Ζηλωτὲς τάχθηκαν μὲ τὸ μέρος τῆς Ἄννας τῆς Σαβοΐας καὶ ἐνάντια στὸν Καντακουζηνὸ καὶ τὶς δυνάμεις ποὺ ἀντιπροσώπευε. Τυπικά, τουλάχιστον, φάνηκαν νὰ ὑποστηρίζουν τὸν νόμιμο διάδοχο στὸν θρόνο Ἰωάννη Ε΄. Μὲ τὴν σειρά του, ὁ ἰθύνων νοῦς τῆς ἀντιβασιλείας, ὁ μέγας δοὺξ Ἀλέξιος Ἀπόκαυκος, ἀναγνώρισε τὸ ἐπαναστατικὸ καθεστώς, ἐπισκέφθηκε τὴν πόλη, προερχόμενος ἀπὸ τὴν Εὔβοια μὲ ἕναν στόλο ἑβδομήντα πλοίων (II, 243,12 κ.ἑ.), καὶ ἐγκαθίδρυσε τὸν γιό του, τὸν μέγα πριμικήριο Ἰωάννη (*PLP* 1187), ὡς κυβερνήτη. Τὴν ἐξουσία στὴν πραγματικότητα τὴν ἀσκοῦσε ὁ ἀρχηγὸς τῶν Ζηλωτῶν Μιχαὴλ Παλαιολόγος (Καντακουζηνός, II, 568,14-569, 3).

Ἀπὸ αὐτὸ τὸ σημεῖο καὶ ἔπειτα, ὁ Καντακουζηνὸς προσπάθησε νὰ ἀνασυντάξει τὶς λιγοστὲς δυνάμεις ποὺ τοῦ ἔμειναν, ἀναζητώντας σέρβους καὶ τούρκους συμμάχους στὸν ἀγώνα του γιὰ τὴν κατάληψη τῆς ἐξουσίας. Ἡ ἀπόφασή του νὰ ζητήσει ἐνισχύσεις ἀρχικὰ ἀπὸ τὸν σελτζοῦκο ἐμίρη τοῦ Ἀιδινίου Οὐμοὺρ καὶ ἀργότερα ἀπὸ τὸν ὀθωμανὸ ἐμίρη Ὀρχὰν ὠφέλησαν τὸν ἀγώνα του, ἔβλαψαν ὅμως ἀνεπανόρθωτα τὸ βυζαντινὸ κράτος. Κατόρθωσε, ὡστόσο, μὲ τὴν βοήθεια τῶν τούρκων συμμάχων του νὰ ἐλέγχει μεγάλο μέρος τῆς Θράκης τὴν περίοδο 1344-1345, ἐνῶ στὴν πρωτεύουσα κυριαρχοῦσε ἡ ἀβεβαιότητα γιὰ τὸ μέλλον. Ὁ Γρηγορᾶς τοῦ καταλόγιζε πάντως τὴν καταστροφὴ τῆς ὑπαίθρου καὶ κατ' ἐπέκτασιν τῆς οἰκονομίας, διότι λόγῳ τῆς ἀναποφασιστικότητάς του εἶχε παρατείνει ἀναίτια τὸν πόλεμο (XV 3, 753,10-22). Ὅπως καὶ νὰ ἔχει τὸ

ζήτημα, ἡ δολοφονία τοῦ Ἀλεξίου Ἀποκαύκου (11 Ἰουνίου 1345) σήμανε τὴν ἀρχὴ τοῦ τέλους τῆς ἀντιβασιλείας.[105]

Πρὶν ἀκόμη ἀπὸ τὴν δολοφονία τοῦ πατέρα του, ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος (*PLP* 1187) μεθόδευε μὲ τὴν σύμπραξη τῶν τοπικῶν ἀρχόντων τὴν παράδοση τῆς Θεσσαλονίκης στὸν Καντακουζηνό. Ὁ ἴδιος προφανῶς δὲν εἶχε μερίδιο στὴν ἄσκηση τῆς ἐξουσίας καί, ὅπως φαίνεται, ποτὲ δὲν ταυτίστηκε μὲ τοὺς Ζηλωτές: *ἐκείνῳ δὲ κενὸν ὄνομα τῆς ἀρχῆς περιλειπόμενον, δεινὰ ἐποιεῖτο καὶ ἠγανάκτει οὐ μετρίως* (Καντακουζηνός, II, 568,21-569,1). Γιὰ τὴν ἐπίτευξη τῶν στόχων του, νὰ κυβερνήσει ὁ ἴδιος καὶ συνάμα νὰ παραδώσει τὴν πόλη στὸν Καντακουζηνό, προχώρησε στὴν δολοφονία τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου, τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν Ζηλωτῶν (II, 570,3-14). Ὁ παραμερισμὸς ἑνὸς τόσο σημαντικοῦ πολιτικοῦ παράγοντα δὲν πυροδότησε, ὡστόσο, καμία ἀναστάτωση, ἀντίθετα προκάλεσε τὴν ἔξοδο ἀπὸ τὴν πόλη πολλῶν Ζηλωτῶν: *ὅ, τε δῆμος οὐδὲν ὑπὲρ τοῦ πεσόντος ἠγανάκτησεν* (II, 570, 15-16). Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ εἴδηση τῆς δολοφονίας τοῦ Ἀλεξίου Ἀποκαύκου στὴν πρωτεύουσα, ἔφερε ἀκόμη πιὸ κοντὰ τὸν Ἰωάννη στὴν καντακουζηνικὴ μερίδα· ἀποφάσισε, σὲ συννενόηση μὲ τὸν γιὸ τοῦ Καντακουζηνοῦ, τὸν Μανουήλ, ὁ ὁποῖος ἦταν διοικητὴς τῆς Βέροιας, νὰ τοῦ παραδώσει τὴν πόλη (II, 571,15 κ.ἑ. 574,4 κ.ἑ.).

Ἡ ἐνέργεια αὐτὴ δὲν χαιρετίστηκε βέβαια ἀπὸ τὸ πλῆθος, ὅπως ἐνδεχομένως ἀναμενόταν. Ἀπεναντίας, οἱ ναῦτες καὶ ὁ δῆμος, ἔχοντας ἐπικεφαλῆς τὸν ἀρχηγὸ τῶν συντεχνιῶν τῶν *παραθαλασσίων* Ἀνδρέα Παλαιολόγο, ἄρχισαν να μάχονται μέσα στὴν πόλη ἐναντίον τῶν καντακουζηνικῶν, ἔχοντας στὸ πλευρό τους καὶ τοὺς Ζηλωτές, ποὺ εἶχαν προηγουμένως σκορπίσει στὰ περίχωρα (II, 576,1-22). Ὁ λαὸς τάχθηκε ξεκάθαρα μὲ τοὺς ἐπαναστάτες, ἐνῶ οἱ ἀντίπαλοί τους, ἀπὸ τὴν τάξη τῶν *δυνατῶν*, στρατοπέδευσαν πρὸ τῆς ἀκροπόλεως (II, 577,11-14). Μεσολαβητικὸ ρόλο μεταξὺ τῶν ἀντιπάλων μερίδων ἀνέλαβε ὁ Γεώργιος Κωκαλᾶς (*PLP* 14089), ὁ ὁποῖος στὴν πραγματικότητα ἐξυπηρετοῦσε τοὺς στασιαστές, διότι ἀπέτρεπε τὴν ἔνοπλη σύγκρουση, μὲ ἀποτέλεσμα οἱ στρατιῶτες τοῦ Ἀποκαύκου νὰ ἀρνηθοῦν νὰ πολεμήσουν (II, 578,9-13). Ὁ Ἀπόκαυκος καὶ οἱ ὀπαδοί του προδόθηκαν φυσικὰ ἀπὸ τὸν στρατό. Προσπάθησαν νὰ φύγουν κρυφὰ ἀπὸ τὴν πόλη, τελικὰ συνελήφθησαν (περὶ τοὺς ἑκατὸ) καὶ φυλακίστηκαν στὴν ἀκρόπολη τῆς πόλης (580,3-6). Ὅταν τὰ συμμαχικὰ στρατεύματα τοῦ Καντακουζηνοῦ πλησίασαν τὰ τείχη γιὰ νὰ βοηθήσουν τὸν ἀποκλεισμένο Ἀπόκαυκο, ὁ λαὸς ἀπαίτησε τὴν ἐκτέλεση τῶν φυλακισμένων. Τὸ πρῶτο θύμα ἦταν ἐκεῖνος (6.9.1345). Οἱ στασιαστὲς τὸν πέταξαν ζωντανὸ ἀπὸ τὰ τείχη γιὰ νὰ τὸν κατασπαράξει τὸ πλῆθος. Τὴν ἴδια τύχη εἶχαν καὶ οἱ σύντροφοί του (II, 580,18-581,7). Ἀκολούθησαν συλλήψεις, ἐκτελέσεις καὶ καταστροφὲς τῶν περιουσιῶν τῶν καντακουζηνικῶν, ἕως ὅτου ὁ ἔλεγχος νὰ περιέλθει πλήρως στὰ χέρια τῶν ἐπαναστατῶν. Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς εὐγενεῖς ξέφυγαν τὴν σύλληψη, ὅπως ὁ Νικόλαος Καβάσιλας. Ὁ Δημήτριος Κυδώνης, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐγκαταλείψει τὴν πόλη στὶς ἀρχὲς τοῦ 1345 γιὰ νὰ μεταβεῖ στὴν Βέρροια, περιέγραψε τὰ γεγονότα ποὺ διαδραματίστηκαν στὴν γενέτειρά του σὲ ἕναν θρῆνο γιὰ τοὺς ἀδικοχαμένους, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὰ ἐρείπια ποὺ ἄφησαν πίσω τους στὴν καταστροφική τους μανία οἱ στασιαστές: *Ὦ τῶν ἀπολωλότων! ὢ τῶν ἀπολλυμένων! ὢ τῶν ἀπολουμένων! ὢ τῶν ὑπολειφθέντων! Οὐδενὶ γὰρ οὐδὲ τούτους εὐτυχεστέρους κρίνω τῶν οἰχομένων* [...] *ὢ πόλεως, ἣ πρὶν μὲν ἤρκει τοῖς πολίταις εἰς δόξαν· νῦν δὲ περιβαλεῖ πάντας αἰσχύνῃ μακρᾷ.*[106] Ἡ Θεσσαλονίκη παρέμεινε ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸ 1345 μέχρι καὶ τὴν κατάληψή της τὸ 1349.

Μετὰ τὴν συνθηκολόγηση τῶν δύο ἀντίπαλων δυνάμεων, τοῦ Καντακουζηνοῦ καὶ τῆς ἀντιβασιλείας (8 Φεβρουαρίου 1347), οἱ Ζηλωτὲς ἀντιστάθηκαν στὸν στρατὸ τοῦ Καντακουζηνοῦ καὶ δὲν δέχθηκαν τὸν Γρηγόριο Παλαμᾶ ὡς μητροπολίτη τῆς πόλης. Ἡ ἡγεσία τους στὴν συνέχεια διχάστηκε καὶ οἱ πιὸ ἀκραῖοι σχεδίαζαν νὰ παραδώσουν τὴν πόλη στὸν Στέφανο Δουσάν. Ὁ Καντακουζηνὸς μὲ τὴν βοήθεια τοῦ γαμπροῦ του Ὀρχάν, ἐμίρη τῆς Βιθυνίας, τὴν πολιόρκησε

105. Α. Λαΐου, «Κοινωνικὸς χαρακτήρας τοῦ δεύτερου ἐμφυλίου πολέμου. Οἱ Ζηλωτὲς τῆς Θεσσαλονίκης», *Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους: Ὑστεροβυζαντινοὶ χρόνοι (1204-1453)*, τ. Θ΄, Ἀθήνα 1980, 158-160. Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου*, 316-321.



106. Δημήτριος Κυδώνης, *Μονῳδία ἐπὶ τοῖς ἐν Θεσσαλονίκῃ πεσοῦσι*, *PG* 109: 638-652, ἰδίως 652 BC. Βλ. καὶ Α. Βακαλόπουλος, «Η *Μονῳδία ἐπὶ τοῖς ἐν Θεσσαλονίκῃ πεσοῦσι* (1346) του Δημητρίου Κυδώνη και τα ιστορικὰ στοιχεία της για την ψυχολογία των επαναστατημένων μαζών στη στάση του 1342 κ.ε.», *Θεσσαλονίκη*, [Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης, του Δήμου Θεσσαλονίκης], 4 (1994) 79-98.

ἀπὸ ξηρὰ καὶ θάλασσα, ἀλλὰ τὸ ἐπαναστατικὸ καθεστὼς εἶχε στὸ μεταξὺ καταρρεύσει καὶ τὴν διοίκηση ἀσκοῦσε ὁ Ἀλέξιος Μετοχίτης, γιὸς τοῦ γνωστοῦ λογίου Θεοδώρου Μετοχίτη, ὁ ὁποῖος μεθόδευσε τὴν παράδοσή της στὸν Καντακουζηνὸ (Καντακουζηνός, ΙΙΙ, 108,20 κ.ἑ. 117,4-10). Οἱ ἡγέτες τῶν Ζηλωτῶν μετὰ τὴν πτώση τοῦ καθεστῶτος, τὸ φθινόπωρο τοῦ 1349, συνελήφθησαν καὶ στάλθηκαν σιδηροδέσμιοι στὴν πρωτέουσα (117,23-24). Ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς ἐγκαταστάθηκε στὸν μητροπολιτικό του θρόνο καὶ στὸν εἰσιτήριο λόγο του *Περὶ τῆς πρὸς ἀλλήλους εἰρήνης* κάλεσε τὸν λαὸ νὰ δείξει τὸν προσήκοντα σεβασμὸ πρὸς τοὺς *θειοτάτους βασιλεῖς*.[107]

Ἀλλὰ ποιοί ἦταν οἱ Ζηλωτές; Πρόδρομοι τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, πρωτοπόροι τῶν ταξικῶν ἀγώνων, κοινωνικοὶ μεταρρυθμιστές, καλοὶ καὶ ἄκαμπτοι ἐπαναστάτες, ὅπως περιγράφονται ἀπὸ τὸν O. Tafrali, *Thessalonique au quatorzième siècle* (Παρίσι 1913) καὶ ἀπὸ μαρξιστὲς ἱστορικοὺς στὴν συνέχεια, ἤ ἦταν οἱ ἡγέτες ἑνὸς ἐπαναστατικοῦ κινήματος σὲ μία περίοδο κοινωνικῆς ἀποσύνθεσης, δίχως νὰ διέπονται ἀπὸ κάποια ἰδεολογία ἤ νὰ ἔχουν κατὰ νοῦ ἕνα κυβερνητικὸ πρόγραμμα (G. Weiss, *Joannes Kantakuzenos*, 100-102);[108] Παλιότερα ὑποστήριζαν ὅτι οἱ ἀπόψεις τους γύρω ἀπὸ τὶς δημεύσεις τῶν περιουσιῶν τῶν πλουσίων καὶ ἡ ἀξιοποίησή τους γιὰ τὸ κοινὸ καλὸ ἀπηχοῦνταν στὴν κριτικὴ ποὺ ἄσκησε ὁ Νικόλαος Καβάσιλας κατὰ τῆς ἐκποιήσεως τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας (*Λόγος περὶ τῶν παρανόμως τοῖς ἄρχουσιν ἐπὶ τοῖς ἱεροῖς τολμωμένων*), ἀλλὰ ὁ I. Ševčenko ἀπέδειξε ὅτι τὸ κείμενο αὐτὸ δὲν ἔχει καμία σχέση μὲ τὸ κοινωνικὸ πρόγραμμα τῶν Ζηλωτῶν.[109] Ἡ κοινωνική τους

107. Λαΐου, «Κοινωνικὸς χαρακτήρας τοῦ δεύτερου ἐμφυλίου πολέμου. Οἱ Ζηλωτὲς τῆς Θεσσαλονίκης», 159-160. Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου*, 359-361.

108. Γιὰ τὶς ἀπόψεις ποὺ ἔχουν κατὰ καιροὺς προταθεῖ γιὰ τοὺς Ζηλωτές, βλ. J.W. Barker, «Late Byzantine Thessalonike: A Second City's Challenges and Responses», *DOP* 57 (2003) 29-32.

109. I. Ševčenko, «Nicolas Cabasilas' Anti-Zealot Discourse: A Reinterpretation», *DOP* 11 (1957) 81-171. –ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «A Postscript on Nicolas Cabasilas' Anti-Zealot Discourse», *DOP* 16 (1962/1963) 403-408. Πβ. καὶ P. Charanis, «Observations on the Anti-Zealot Discourse of Cabasilas», *Revue des études sud-est européennes* 9 (1971) 369-376.



προέλευση ἔχει προκαλέσει ἀρκετὲς συζητήσεις. Οἱ περισσότεροι μελετητὲς τοὺς τοποθετοῦν στὰ μεσαῖα κοινωνικὰ στρώματα,[110] ἂν καὶ ὁ Καντακουζηνὸς τοὺς ταύτιζε μὲ τὸν δῆμο, τοὺς πένητες καὶ τοὺς ἀτίμους, ποὺ ἔγιναν πάραυτα πλούσιοι, λεηλατώντας τὶς περιουσίες τῶν ἀριστοκρατῶν (ΙΙ, 234,6-11. 235.3-5). Ὁ ἴδιος γράφει ἐπίσης ὅτι εἶχαν ὡς ἔμβλημα τῆς ἐπανάστασής τους ἕνα σταυρὸ (ΙΙ, 234,11-17), καὶ ἀλλοῦ σημειώνει ὅτι διακωμωδοῦσαν τὰ μυστήρια τῆς ἐκκλησίας, ἀναβαπτίζοντας τοὺς ὀπαδοὺς τοῦ Καντακουζηνοῦ σὲ στέρνες γιὰ νὰ ξεπλύνουν τὸ μίασμά τους (ΙΙ, 570,21-571,1). Ἀλλὰ καὶ ὁ Φιλόθεος Κόκκινος τοὺς τοποθετεῖ στὰ κατώτερα κοινωνικὰ στρώματα, τονίζοντας ὅτι δὲν ἀνῆκαν στὰ μέλη τῆς *βουλῆς τῶν ἀρίστων*, οὔτε στὴν *δεύτερη καὶ μέση* μοίρα, ἀλλὰ στὸν χύδην ὄχλο. Προσθέτει ἀκόμη ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ ξένους, ποὺ εἶχαν ἔρθει ἀπέξω καὶ ἀπὸ τὰ γύρω νησιά: *ἀλλὰ τοῦ πολλοῦ καὶ συρφετώδους ἀνθρώπου, καὶ τούτων οὐχ ἡμεδαπῶν, ἀλλ' ἐπηλύδων τινῶν βαρβάρων ἔκ τε τῶν ἡμετέρων ἐσχατιῶν καὶ τῶν κύκλωθεν νήσων.*[111] Οἱ ἀναφορὲς τῶν πηγῶν παρουσιάζουν τὸ πολίτευμά τους οὐσιαστικὰ σὰν ὀχλοκρατικό. Κατὰ τὸν Γρηγορᾶ, τὸ σύστημα ποὺ ἐφάρμοσαν δὲν ἦταν οὔτε ἀριστοκρατικό, ὅπως ἐκεῖνο ποὺ ἐπέβαλε ὁ Λυκοῦργος στοὺς Σπαρτιάτες οὔτε ἔμοιαζε μὲ τὸ δημοκρατικὸ πολίτευμα τοῦ Σόλωνα ποὺ υἱοθέτησαν οἱ Ἀθηναῖοι, *ἀλλ' ὀχλοκρατία ξένη τις καὶ οἵαν φέροι ἂν καὶ ἄγοι τὸ αὐτόματον* – ἦταν μιὰ ὀχλοκρατία πρωτόφαντη ποὺ τὴν ἔφερνε

110. P. Charanis, «Internal Strife in Byzantium during the Fourteenth Century», 213-214. M.J. Sjuzjumov, «K voprosu o charaktere vystuplenija Zilotov», *VizVre* 28 (1968) 27-31. E. Werner, «Gesellschaft und Kultur im XIV. Jahrhundert: Sozial-ökonomische Fragen,» *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines, Bucarest 6-12 September 1971*, I, 164-166.

111. Φιλόθεος Κόκκινος, *Βίος ἁγίου Σάβα*, ἐκδ. Δ. Τσάμη, 164,26-36, ἰδίως 33-35. Ἡ θεωρία ὅτι τὸ κίνημα τῶν Ζηλωτῶν ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τὰ ἐπαναστατικὰ γεγονότα ποὺ διαδραματίστηκαν στὴν Γένουα τὴν περίοδο 1339-1344 καὶ ἀπὸ ἀκτιβιστὲς τῆς γενουατικῆς ἀποικίας στὴν Θεσσαλονίκη (*ἐπηλύδων τινῶν βαρβάρων*;), ἀμφισβητήθηκε μὲ πειστικὰ ἐπιχειρήματα ἀπὸ τὸν I. Ševčenko, «The Zealot Revolution and the Supposed Genoese Colony in Thessalonica», *Προσφορὰ εἰς Σ.Π. Κυριακίδην*, Θεσσαλονίκη 1953, 603-617. Βλ., ὡστόσο, καὶ τὴν ἀντίθετη ἄποψη τῆς V. Hrochová, «La révolte des Zélotes à Salonique et les communes italiennes», *ByzSla* 22 (1961) 1-15.

καὶ τὴν πήγαινε ἐδῶ καὶ ἐκεῖ ἡ μοίρα (XVI 1, 796,11-12). Μερικοὶ τολμηροί, συνεχίζει ὁ Γρηγορᾶς, ἀφοῦ πῆραν μὲ τὴν βία τὴν ἐξουσία, καταδίωξαν ὅλον τὸν κόσμο, παρασέρνοντας τοὺς φτωχοὺς μὲ τὴν δημαγωγία τους: *καὶ τῶν πλουτούντων ἀφαιρούμενοι τὰς οὐσίας [...] καὶ μηδενὶ τῶν ἔξωθεν ὑπεῖξαι κελεύοντες ἡγεμόνων, ἀλλὰ τοῦτ' εἶναι κανόνα καὶ νόμον τοῖς ἄλλοις, ὅπερ ἂν ἐκείνοις δόξειεν* (XVI 1, 796,16-18). Συνεπῶς, τὸ προφὶλ τῶν Ζηλωτῶν παραμένει ἐν πολλοῖς ἕως καὶ τώρα αἰνιγματικό. Ἀπὸ τοὺς ἀρνητικοὺς χαρακτηρισμοὺς τῶν πηγῶν, δηλαδὴ τὰ περὶ τῶν δημεύσεων τῶν περιουσιῶν τῶν πλουσίων καὶ τῶν βιαιοπραγιῶν ποὺ διέπραξαν, δὲν συνάγεται τίποτε τὸ συγκεκριμένο. Ὁπότε οἱ κοινωνικὲς μεταρρυθμίσεις ποὺ εἰσήγαγαν καὶ οἱ ἀγῶνες ποὺ διεξῆγαν ἐναντίον τῆς φεουδαρχίας μέσῳ τῆς ἐπανάστασης ἀποτελοῦν οὐσιαστικὰ ὑποθέσεις, δεδομένου ὅτι τίποτε σχετικὸ δὲν παραδίδεται στὶς πηγές. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ δήμευση τῶν περιουσιῶν τῆς ἀριστοκρατίας ἀπὸ μόνη της συνιστᾶ μιὰ πολιτικὴ πράξη μὲ ἰδεολογικὸ περιεχόμενο.[112] Οἱ κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικὲς ἀντιθέσεις στὴν περίοδο τοῦ ἐμφυλίου ἀναμφίβολα πῆραν τὴν μορφὴ κοινωνικοῦ ἀγώνα. Ὁ *Διάλογος πλουσίων καὶ πενήτων* τοῦ Μακρεμβολίτη καταδίκαζε τὴν κοινωνικὴ ἀνισότητα, ἔθετε ὑπὸ ἀμφισβήτηση τὰ προνόμια τῶν δυνατῶν, ἔστω καὶ ἂν ὁ συγγραφέας δὲν ἐμφοροῦνταν ἀπὸ ριζοσπαστικὲς ἰδέες.

Τὴν περίοδο τοῦ ἐμφυλίου πολέμου, τὸ λαϊκὸ στοιχεῖο χρησιμοποιήθηκε ἐναντίον τῶν ἀντιπάλων τοῦ θρόνου. Στὶς περιοχὲς ποὺ ἤλεγχε ἡ ἀντιβασιλεία, ἡ ἐξουσία της δὲν ἀμφισβητήθηκε ἀπὸ τὸν λαό. Οὔτε δημιουργήθηκε ἐπαναστατικὸ κίνημα στὴν πρωτεύουσα παρόμοιο μὲ ἐκεῖνο τῶν Ζηλωτῶν τῆς Θεσσαλονίκης. Οἱ ἐξεγέρσεις ξέσπασαν στὶς πόλεις καὶ στὶς ἐπαρχίες, ποὺ ἀντιστάθηκαν στὸν Καντακουζηνὸ καὶ στοὺς φεουδάρχες συμμάχους του. Γιὰ πρώτη φορὰ ὅμως οἱ πόλεις ξεσηκώθηκαν μαζὶ μὲ τὴν κεντρικὴ ἐξουσία ἐνάντια στὴν φεουδαρχικὴ ἀριστοκρατία.[113] Συγκριτικὰ μὲ τὴν πρωτεύουσα, ἡ πολιτικὴ κατάσταση στὴν Θεσσαλονίκη ἐξελίχθηκε διαφορετικὰ καὶ ἡ αἰτία θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὶς πολιτικοοικονομικὲς συνθῆκες τῆς πόλης. Πρῶτο καὶ κύριο, ἡ συντεχνία τῶν

112. Ostrogorsky, *Ἱστορία*, III, 211-212, 331-332. Charanis, «Internal Strife in Byzantium during the Fourteenth Century», 225-226.

113. G.G. Litavrin, «Vizantija v period graždanskoj voiny i dviženija Zilotov (1341-1355 gg.)», *Istorija Vizantii*, τ. 3, Μόσχα 1967, 138.



ἐργατῶν τῆς θάλασσας, τῶν *παραθαλασσίων*, ὅπως τοὺς ἀναφέρει ὁ Καντακουζηνός, διαδραμάτισε πρωτεύοντα ρόλο στὰ γεγονότα. Οἱ *παραθαλάσσιοι* στήριξαν τοὺς Ζηλωτές, οἱ ὁποῖοι δὲν ταυτίζονταν μαζί τους λόγῳ ταξικῆς διαφορᾶς, εἶχαν ὅμως κοινὸ στόχο – τὴν κατάληψη τῆς ἐξουσίας. Στὸ πλευρό τους στάθηκε ὁ Ἀλέξιος Ἀπόκαυκος, τὸν ὁποῖο στήριζαν μὲ τὴν σειρά τους οἱ ἔμποροι, οἱ βιοτέχνες καὶ οἱ ναυτικοί. Ἡ προσπάθειά τους νὰ ἐνισχύσουν τὴν κεντρικὴ ἐξουσία, ἀποδυναμώνοντας τὴν δύναμη τῶν φεουδαρχῶν βρῆκε ἀνταπόκριση στὶς λαϊκὲς μάζες ἀλλὰ τελικὰ δὲν εὐοδώθηκε. Τὸ κίνημα κατέρρευσε ὅταν ἡ ἀντιβασιλεία ἔχασε τὸν πόλεμο ἐναντίον τοῦ Καντακουζηνοῦ καὶ τῆς ἀριστοκρατίας. Ἔτσι χάθηκε καὶ ἡ εὐκαιρία νὰ ἀποτραπεῖ ἡ διάλυση τοῦ βυζαντινοῦ κράτους.[114]

## Βιβλιογραφία

Γ. ΚΟΡΔΑΤΟΣ, *Ἡ κομμούνα τῆς Θεσσαλονίκης (1342-1349)*, Ἀθήνα 1928. –G.G. LITAVRIN, «Vizantija v period graždanskoj voiny i dviženija Zilotov (1341-1355 gg.)», *Istorija Vizantii*, τ. 3, Μόσχα 1967, 135-160. –K.-P. MATSCHKE, *Fortschritt und Reaktion in der Bürgerkriegsperiode von 1341 bis 1354*, [Berliner byzantinistische Arbeiten – 42], Βερολίνο 1971. –Α. ΛΑΪΟΥ, «Κοινωνικὸς χαρακτήρας τοῦ δεύτερου ἐμφυλίου πολέμου. Οἱ Ζηλωτὲς τῆς Θεσσαλονίκης», *Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους: Ὑστεροβυζαντινοὶ χρόνοι (1204-1453)*, τ. Θ', Ἀθήνα 1980, 156-160. –D.M. NICOL, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου 1261-1453*, Ἀθήνα 1996. –J.W. BARKER, «Late Byzantine Thessalonike: A Second City's Challenges and Responses», *DOP* 57 (2003) 16-33.

114. Sjuzjumov, «K voprosu o charaktere vystuplenija Zilotov», 28-37. Matschke, *Fortschritt und Reaktion in der Bürgerkriegsperiode von 1341 bis 1354*, 24-25, 177-181.

### [*ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΝ ΤΕΛΕΣΘΕΝΤΩΝ ΤΟΙΣ ΖΗΛΩΤΑΙΣ*]

*Ἐν Θεσσαλονίκῃ δὲ ὁ πρωτοστράτωρ, ὥσπερ ἔφημεν, ἀμφίβολος ὢν καὶ περὶ τῶν βασιλέων ὅτῳ πρόσθηται φανερῶς διασκεπτόμενος, μαλακώτερόν τε τῶν πραγμάτων ἥπτετο καὶ τοὺς λεγομένους Ζηλωτάς, οἳ ὑπὲρ βασιλέως τοῦ Παλαιολόγου βασιλεῖ τῷ Καντακουζηνῷ ᾑροῦντο πολεμεῖν, αὐξανομένους κατὰ μικρὸν περιεώρα, τοῦτο μέν, μὴ φανερὸς γένοιτο τὰ Καντακουζηνοῦ τοῦ βασιλέως ᾑρημένος, δεδοικώς, (ἥ γὰρ θυγάτηρ αὐτῷ καὶ ἡ γυνή, αἳ ἦσαν ἐν Βυζαντίῳ, καὶ ἡ ἄλλη περιουσία οὐκ εἴων πράττειν ἃ ᾑρεῖτο, ἐμβάλλουσαι εἰς ἀγωνίαν, μὴ δι' αὐτὸν πολλοῖς προσομιλήσωσι κακοῖς,) τοῦτο δ' ὅτι καὶ Θεσσαλονικέων οὐ μόνον ἡ στρατιά, οἳ ἦσαν οὐκ ὀλίγοι, ἀλλὰ καὶ τῶν πολιτῶν οἱ δυνατοὶ τὰ βασιλέως τοῦ Καντακουζηνοῦ ᾑρημένοι πρὸς ἀμέλειαν ἐνῆγον, οἷς ἐθάῤῥει, ὅτε βούλοιτο, περιέσεσθαι τῶν Ζηλωτῶν. ἐπεὶ δὲ ἐκεῖνοι διὰ τὴν μέλλησιν ἐκείνου ἦσαν οὐκ εὐκαταφρόνητοι καὶ τὸν δῆμον ἀνηρέθισαν κατὰ τῶν δυνατῶν, τοῦ πρωτοστράτορος ἤδη ἐγνωσμένου τὰ Καντακουζηνοῦ τοῦ βασιλέως δρᾷν, ἐπιθέμενοι ἀθρόον, ἐξελαύνουσι τῆς πόλεως περὶ χιλίους ὄντας. συμβολῆς ὀλίγης γενομένης δι' ἀκροβολισμῶν, ἐν ᾗ καὶ τῶν πρωτοστράτορος οἰκετῶν ἐγένοντο ὀλίγοι τραυματίαι· ἑάλωσαν δὲ καὶ τῶν δυνατῶν τινες, οἳ οὐκ ἠδυνήθησαν τοῖς ἄλλοις τῇ πρώτῃ συνεκπεσεῖν ὁρμῇ. ὑφ' ἑαυτοῖς δὲ οἱ Ζηλωταὶ τὴν πόλιν ποιησάμενοι, ἐτράπησαν εἰς τὰς οἰκίας τῶν φυγάδων καὶ αὐτάς τε καθῄρουν καὶ τὰς οὐσίας διήρπαζον, καὶ τἄλλα ἔπραττον, ὅσα ἦν εἰκὸς αὐτοὺς ἀνθρώπους ὑπὸ πενίας συνελαυνομένους καὶ εἰς ὕβριν ἐξενηνεγμένους διὰ τὴν ἀθρόαν εὐπορίαν. εἰς τοσοῦτον δὲ ἀπονοίας καὶ τόλμης ἦλθον, ὥστε καίτοι τὰ δεινότατα τολμῶντες, σταυρὸν ἐκ τῶν ἱερῶν ἀδύτων ἁρπάζοντες, ἐχρῶντο ὥσπερ σημαίᾳ καὶ ὑπὸ τούτῳ ἔλεγον στρατηγεῖσθαι, οἱ τῷ πολεμίῳ μᾶλλον τοῦ σταυροῦ ἀγόμενοι. καὶ εἴ τις πρός τινα ἔκ τινων ἰδίων ἐγκλημάτων διεφέρετο, τὸν σταυρὸν ἁρπάζων, ἐχώρει κατὰ τῆς οἰκίας, ὡς δὴ τοῦ σταυροῦ κελεύοντος. καὶ ἦν εὐθὺς ἀνάγκη ἐκ θεμελίων ἀνεσπάσθαι, ὁρμῇ τε ἀλογίστῳ καὶ κέρδους ἐπιθυμίᾳ τοῦ δήμου ἑπομένου. ἐπὶ δύο μὲν οὖν καὶ τρισὶν ἡμέραις ἡ Θεσσαλονίκη ὥσπερ ὑπὸ πολεμίων ἐδῃοῦτο, καὶ οὐδὲν ἦν ὅ,τι μὴ τελούμενον ὡρᾶτο τῶν ἐπὶ ἁλώσει γινομένων πόλεων. οἵ τε γὰρ κρατήσαντες νύκτωρ καὶ μεθ' ἡμέραν κατὰ συστάσεις διιόντες, βοαῖς ἐχρῶντο καὶ ἀλαλαγμοῖς καὶ τὰ τῶν ἑαλωκότων ἦγόν τε καὶ ἔφερον· καὶ οἱ νενικημένοι στένοντες ἐν ἀδύτοις κατεκρύπτοντο, ἀγαπητὸν ἡγούμενοι, ὅτι μὴ αὐτίκα ἀποθνήσκοιεν. ἐπεὶ δέ, ὧν ἔδει διεφθαρμένων, παύσαιτο ἡ ταραχή, οἱ Ζηλωταὶ αὐτίκα ἐκ πενεστάτων καὶ ἀτίμων πλούσιοι καὶ περιφανεῖς γεγενημένοι, πάντα ἦγον δι' ἑαυτῶν, καὶ τοὺς μέσους μετῄεσαν τῶν πολιτῶν, ἢ συνασχημονεῖν ἀναγκάζοντες αὐτοῖς, ἢ τὴν σωφροσύνην καὶ τὴν ἐπιείκειαν ὡς Καντακουζηνισμὸν ἐπικαλοῦντες. ἐν Θεσσαλονίκῃ μὲν οὖν τοιαῦτα ἐτελεῖτο.*



[Ἰωάννης Καντακουζηνός, *Ἱστοριῶν*, ἔκδ. L. Schopen, II, 233,8-235,9]

#### Σχόλια

**1.** *ὁ πρωτοστράτωρ*: Πρόκειται γιὰ τὸν Θεόδωρο Συναδηνὸ (*PLP* 27120), ὁ ὁποῖος σχεδίαζε νὰ παραδώσει τὴν Θεσσαλονίκη στὸν Ἰωάννη Καντακουζηνό, ἀλλὰ μὲ τὴν ἐξέγερση τῶν Ζηλωτῶν διέφυγε στὸ Γυναικόκαστρο (1342), βορειοδυτικὰ τῆς πόλης, καὶ στὴν συνέχεια προσχώρησε στὶς δυνάμεις τῆς ἀντιβασιλείας, τιμηθεὶς μὲ τὸ ἀξίωμα τοῦ πρωτοβεστιαρίου. Weiss, *Joannes Kantakuzenos*, 94-95.

### [*ΟΤΙ ΕΣΤΑΣΙΑΣΕ ΚΑΤΑ ΤΟΥ ΑΠΟΚΑΥΚΟΥ Ο ΕΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚῌ ΔΗΜΟΣ*]

*Ὑπὸ δὲ τοὺς αὐτοὺς χρόνους καὶ ὁ ἐν Θεσσαλονίκῃ δῆμος ἀνεῖλε πολλοὺς τῶν πολιτῶν ἐξ αἰτίας τοιαύτης. ὁ τοῦ μεγάλου δουκὸς υἱὸς Ἀπόκαυκος ὁ Ἰωάννης, μέγας ὢν πριμμικήριος τὴν ἀξίαν, τὴν ἀρχὴν Θεσσαλονίκης ἐπιτετραμμένος, οὐθ' οὕτως εἶχεν, ὥστε μαίνεσθαι κατὰ τῶν ᾑρῆσθαι δοκούντων τὰ Καντακουζηνοῦ τοῦ βασιλέως, οὔτε φανερῶς συνέπραττεν αὐτοῖς. ὁρῶν δὲ τοὺς Ζηλωτὰς ἰσχύοντας ἐπιπολὺ καὶ τὴν πόλιν πᾶσαν ἄγοντας δι' ἑαυτῶν, ἐκείνῳ δὲ κενὸν ὄνομα τῆς ἀρχῆς περιλειπόμενον, δεινὰ ἐποιεῖτο καὶ ἠγανάκτει οὐ μετρίως. Παλαιολόγος γὰρ ὁ Μιχαήλ, κεφάλαιον ὢν τῶν Ζηλωτῶν καὶ συνάρχειν ἐκείνῳ τεταγμένος, λυπηρὸς ἦν μάλιστα, τῇ ἐξουσίᾳ χρώμενος οὐκ ἴσως. τὸ μὲν οὖν*

*φανερῶς ἀντικαθίστασθαι πρὸς πόλεμον οὐκ ἐδοκίμαζεν. ἐδεδίει γὰρ πολλοὺς ὄντας τοὺς Ζηλωτὰς καὶ τὸν δῆμον ἀγόμενον ὑπ' ἐκείνων, ἄλλως θ' ὅτι καὶ ὁ πατὴρ ἐκείνῳ ἔτι ἔζη. ἐσκέψατο δὲ τρόπῳ δή τινι ἑτέρῳ διαφθείρειν καὶ τὴν ἀρχὴν ἅπασαν ἐφ' ἑαυτὸν μετάγειν τῶν πραγμάτων, καὶ τοὺς μάλιστα ἀρίστους καὶ τὰ Καντακουζηνοῦ δοκοῦντας ᾑρῆσθαι τοῦ βασιλέως ὑπεποιεῖτο καὶ προσηταιρίζετο, συνομιλῶν ἡδέως καὶ παραφαίνων ἀμυδρῶς, ὡς τὰ ἴσα καὶ αὐτὸς αὐτοῖς αἱροῖτο. ἐπεὶ δ' ἐκεῖνοι ῥᾷστα προσεχώρουν καὶ σύστημα ἦν περὶ αὐτὸν οὐκ ἀγεννές, ἐπεβούλευεν εὐθέως ἀποκτείνειν τὸν συνάρχοντα. συνεξώρμων δὲ μάλιστα καὶ οἱ φίλοι, ἀπεχθῶς περὶ ἐκεῖνον μετὰ πάσης ἔχοντες ὑπερβολῆς. οὐδὲν γὰρ παροινίας καὶ πικρίας ἐκεῖνος πρὸς αὐτοὺς ἐνέλιπε κατὰ τὸν τοῦ πολέμου χρόνον, τάς τε οὐσίας δημεύων καὶ δεσμωτηρίοις κατακλείων καὶ ὑπερορίους ποιῶν τοὺς πλείους, καὶ πᾶσαν κακίας ἐνδεικνύμενος ὑπερβολήν. ἦν γὰρ μάλιστα ἔχων εὐφυῶς περὶ τὸ κακουργεῖν, καὶ μικρᾶς ἕνεκα αἰτίας καὶ ὑποψίας μόνης μεγάλας δίκας ἀπαιτῶν. ἐπεὶ δὲ ἐδέδοκτο ἀποκτείνειν, καὶ ὑφίστατο τὸ ἔργον τις τῶν πρότερον ὑπ' ἐκείνου πολλὰ κεκακωμένων, Ἀπόκαυκος τοὺς περὶ αὐτὸν ἔχων πάντας ἔνδον ὡπλισμένους, ἵνα μὴ ὦσι κατάφωροι νεωτερίζοντες, πρὸς τὰ τῆς πόλεως μάλιστα ἀοίκητα μέρη ὑπεχώρει, τοῦ δήμου τὴν κίνησιν ὑποπτεύων καὶ τὴν ἐκ τοῦ φόνου ταραχήν· σκηψάμενος δέ τι βουλεύεσθαι τῶν κοινῶν, μετεκαλεῖτο καὶ τὸν συνάρχοντα, ὡς κοινωνήσοι τῆς βουλῆς. ὁ δὲ μηδὲν εἰδὼς τῶν ἐσκαιωρημένων ὀλίγους ἔχων περὶ αὐτὸν, ἧκε πρὸς ἐκεῖνον. λόγων δὲ ἀμφιβόλων κεκινημένων, ὁ Παλαιολόγος, οἷα δὴ πρότερον ἐκ τοῦ ὑπερέχοντος τοῖς ἄλλοις εἰθισμένος ὁμιλεῖν, καὶ τότε τραχυτέρας τὰς ἀποκρίσεις ἐποιεῖτο· οἱ δὲ μᾶλλον ἐξεπίτηδες ἠρέθιζον τρεπόμενοι πρὸς ὕβρεις. ὁ δὲ ὑποπτεύσας ὅπερ ἦν, νεωτερίζειν βούλεσθαι ἐκείνους, ὥρμητο μὲν πρὸς φυγήν, τὰ ἔσχατα διαθήσειν ἀπειλῶν. φθάσας δὲ ἐκεῖνος ὁ τὸ ἔργον ὑποστάς, ὤθησε τὸ ξίφος κατὰ τῶν σπλάγχνων καὶ ἀπέκτεινεν. εὐθὺς μὲν οὖν οἱ Ζηλωταὶ ὑπεχώρουν καὶ κατεδύοντο εἰς χηραμούς, ὅ,τε δῆμος οὐδὲν ὑπὲρ τοῦ πεσόντος ἠγανάκτησεν. ἦν γὰρ οὐδὲ πρότερον καλῶς διακείμενος περὶ τοὺς Ζηλωτάς. ἦσαν γὰρ ὁμοίως καὶ περὶ τὰ θεῖα ὥσπερ καὶ περὶ τὰ ἀνθρώπινα ὑβρίζοντες καὶ πολλὴν ἐπιδεικνύμενοι τὴν μοχθηρίαν. οὐ μόνον γὰρ ἠδίκουν ἀδεῶς καὶ διεπόρθουν τὴν χώραν ἐπιόντες, καὶ τὰς κοινὰς συμφορὰς ἀφορμὰς ποιούμενοι ἰδίας εὐπραγίας, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὰς ἀγυιάς, δεξαμενάς τινας ὕδατος πληροῦντες, εἶτα καὶ ὑφάπτοντες κηρούς, τινὰς τῶν τὰ Καντακουζηνοῦ ᾑρῆσθαι δοκούντων βασιλέως συλλαμβάνοντες, ὄντας ἐκ*



*τοῦ δήμου, ἀνεβάπτιζον ὡς ἀπομοσαμένους τὸ βάπτισμα διὰ τὴν ἐκείνου κοινωνίαν· τούς τε παριόντας ἐκέλευον ἀργύριον ῥητὸν κατατίθεσθαι εἰς τὴν ἑορτήν. καὶ ἦν ἀνάγκη πράττειν κατὰ τὸ ἐκείνων κέλευσμα, ἢ ὑποπτεύεσθαι αὐτίκα ἦν, ὡς τὰ Καντακουζηνοῦ τοῦ βασιλέως ᾑρημένον καὶ ἀχθόμενον πρὸς τὴν ἐρεσχελίαν. μετὰ τοῦτο δὲ μεθύοντες ἐν καπηλείοις, καὶ τὰ ἄλλα ἐξωρχοῦντο τῶν Χριστιανῶν μυστήρια, τῆς δίκης ἀνεχομένης καὶ ἀμελούντων τῶν κεραυνῶν. ὧν τὴν ἀτοπίαν μισήσας καὶ ὁ δῆμος, πρότερόν τε ἔκ τινων αἰτιῶν κεκινημένος, τῶν Ζηλωτῶν τινας ἐν τῷ τῆς θεοτόκου τῆς ἀχειροποιήτου τεμένει τοὺς μὲν ἀπέσφαξαν ἀνηλεῶς, ἕνα δὲ καὶ διὰ τῆς ἀγορᾶς κατέσυραν, λίθοις βάλλοντες καὶ ξύλοις τοῖς προστυχοῦσιν, ἕως ἀπέπνευσε συρόμενος· καὶ τότε οὐδὲ ἠγανάκτησε διὰ τὸν Παλαιολόγου φόνον, ἀλλὰ δῆλος ἦν ἡδόμενος ἐπὶ τῷ ἀποσκευάζεσθαι τοὺς Ζηλωτάς.*

❧ ☙

*Ἀπόκαυκος δὲ μετὰ τῶν ἄλλων, ἐπεὶ τὴν προδοσίαν κατενόουν καὶ τὸν κίνδυνον περιεστηκότα συνεώρων, ὥρμηντο φεύγειν ἔξω τειχῶν. συνέβη δὲ τὸν τὰ κλεῖθρα τῆς ἄκρας κατέχοντα τῶν Ζηλωτῶν ἕνα εἶναι, ὃς ἐπεὶ διχοστατοῦντας εἶδε καὶ ὡρμημένους φεύγειν, συνεὶς τὸ μέλλον, ἀπεκρύπτετο τὰ κλεῖθρα ἔχων. πολὺ δὲ τῶν πυλῶν ἑκατέρων τῆς ἄκρας ἀλλήλων διεχουσῶν, Ἀπόκαυκος μὲν μετὰ τῶν ἄλλων ἐχώρουν ἐπὶ τὴν ἐξάγουσαν τῶν τειχῶν. ἐπεὶ δὲ ἦν κεκλεισμένη, ἐπεχείρουν διακόπτειν· ὁ δῆμος δὲ ὁ τῆς ἄκρας, (πόλει γάρ τινι ἔοικε μικρᾷ καὶ οἰκήτορας ἰδίους ἔχει,) οὐκ εἴων διαδιδράσκειν ἐπαγαγόντας αὐτοῖς τὸν δῆμον, ἀλλ' ἔνδον μένοντας ἀμύνεσθαι τοὺς ἐπιόντας μετ' αὐτῶν. ἐν ᾧ δὲ ταῦτα ἐτελεῖτο, ὁ δῆμος πῦρ ἐνίεσαν ταῖς πύλαις τῆς ἄκρας ταῖς πρὸς τῇ πόλει, ἐπεὶ μηδεὶς ἠμύνετο. Στρατήγιος δὲ ὁ τὰ κλεῖθρα ἔχων (οὕτω γὰρ ὠνόμαστο,) ἤνοιγεν ἐλθών, καὶ ὁ δῆμος εἰσεχεῖτο, καὶ αὐτίκα μὲν πρὸς ταῖς πύλαις δύο τῶν πολιτῶν ἀπέσφαξαν, ἔπειτα πρὸς ἁρπαγὴν ἐτράποντο ὅπλων τε καὶ ἵππων. Ἀπόκαυκος γὰρ καὶ οἱ ἄλλοι, ὅτι ἑάλωσαν ἰδόντες, ἐπεὶ μὴ φεύγειν ἦν, τῶν ἵππων ἀποβαίνοντες καὶ ἀποδυόμενοι τὰ ὅπλα κατεκρύπτοντο, ἐλάνθανον δὲ ὀλίγοι, τοὺς πλείους δὲ ἀποδύοντες κατέλειπον γυμνούς. Κωκαλᾶς δὲ καὶ Παλαιολόγος περιεποιοῦντο τοὺς στρατιώτας καὶ ἐκέλευον μὴ ἀποδύειν· ἅμα δὲ καὶ τοὺς ἵππους εὑρίσκοντες παρείχοντο ἑκάστῳ, ἀμειβόμενοι τῆς προδοσίας, ἅμα δ' ὅτι*

*καὶ ὅρκους αὐτοῖς πρότερον παρείχοντο, ὡς οὐδὲν πείσονται δεινόν, ἂν τοὺς ἄλλους προδιδῶσιν. οὕτω μὲν οὖν τὸ Καντακουζηνοῦ τοῦ βασιλέως μέρος προδοθὲν ὑπὸ τῆς στρατιᾶς ἡττᾶτο κατὰ κράτος. Κωκαλᾶς δὲ καὶ Παλαιολόγος τὸν μὲν δῆμον ἐξήλαυνον τῆς ἄκρας· ἤδη γὰρ διήρπαζον καὶ τὰ τῶν ἐγχωρίων, αὐτοὶ δὲ περιμείναντες ἄχρι νυκτός, τοὺς μὲν στρατιώτας πάντας οἴκαδε ἀπέπεμπον καί τινας τῶν φίλων αὐτοὶ διέσωζον· Ἀπόκαυχον δὲ καὶ τῶν πολιτῶν ὀλίγῳ ἐλάσσους ἑκατὸν κατέκλεισαν ἐν δεσμωτηρίῳ πρὸς τῇ ἀκροπόλει καὶ φρουρὰν ἐπέστησαν αὐτοῖς. ἅμα δὲ ἕω εἰς τὴν ἐπιοῦσαν καὶ ἡ ἐκ Βεῤῥοίας στρατιὰ παρῆν. ἐπεὶ δὲ ἐπύθοντο, ὡς ἁλοῖεν οἷς ἧκον συμμαχεῖν, καταδραμόντες ἐληΐσαντό τινα ὀλίγα, καὶ ἀνέστρεφον εἰς τὴν οἰκίαν. περὶ μέσην δὲ ἡμέραν φήμη τις προσέπιπτεν ἀθρόον πρὸς τὴν πόλιν, ὡς οἱ δεσμῶται πάλιν τὴν ἄκραν κατασχόντες τὴν ἐκ Βεῤῥοίας στρατιὰν εἰσδέχονται. ἐλέγετο δέ, ὡς τῶν Ζηλωτῶν τινες τὰ τοιαῦτα καταψεύσαιντο ἐπὶ τῷ ἀποκτείνειν τοὺς δεσμώτας, καὶ ὁ δῆμος αὖθις τὰ ὅπλα ἀναλαβόντες ἐχώρουν πρὸς τὴν ἄκραν ὑπό τε θυμοῦ καὶ οἴνου στρατηγούμενοι. οἱ πρὸς τῇ ἄκρᾳ δὲ δείσαντες τὴν ἔφοδον τοῦ δήμου, μὴ τὰ ὄντα ἔνδον διαρπάσωσι γενόμενοι, ἀπέκλεισαν τὰς πύλας· ἀναβάντες δὲ ἐπὶ τῶν τειχῶν ἐδέοντο μὴ διαφθείρειν σφᾶς, ὡς πᾶν ποιήσοντας τὸ κελευόμενον. οἱ δ' ἐκέλευον τοὺς δεσμώτας ἄγειν καὶ κατακρημνίζειν πρὸς αὐτούς, καὶ αὐτίκα οἱ δεσμῶται ἤγοντο γυμνοί. καὶ πρῶτον μὲν Ἀπόκαυχος κατεκρημνίσθη· οὕτω δὲ συμβὰν ὀρθὸς ἔστη καὶ ἔμεινεν ἐπιπολύ, μηδενὸς προσάπτεσθαι τολμῶντος. ἔπειτά τις προσελθὼν τῶν Ζηλωτῶν, καὶ μαλακίαν τῶν ἄλλων κατηγορήσας, ἀπέτεμεν αὐτὸς τὴν κεφαλὴν μαχαίρᾳ. εἶτα καὶ οἱ ἄλλοι περιστάντες κατέτρωσαν τὸ σῶμα ὅλον. ἔπειτα καὶ τοὺς ἄλλους ἐῤῥίπτουν ἀπὸ τῶν τειχῶν, ἀπαιτούντων ὀνομαστὶ τῶν Ζηλωτῶν, οὐχ ἐφ' ἕνα τόπον, ἀλλ' ἐπὶ πλείους. καὶ ὁ δῆμος θηριωδῶς καὶ ἀπανθρώπως κατηκόντιζον περιϊστάμενοι· ἐνίων δὲ ἀπέτεμνον καὶ κεφαλάς, καὶ πάντας οὕτως ὠμῶς ἀπέκτειναν πλὴν ὀλίγων λίαν, οἳ ὑπὸ τῶν τὴν ἄκραν οἰκούντων κατεκρύπτοντο.*

[Ἰωάννης Καντακουζηνός, *Ἱστοριῶν*, ἐκδ. L. Schopen, II, 568,14-571,15. 578,21-581,7]



## Σχόλια

**2.** *Ἀπόκαυχος ὁ Ἰωάννης*: Ὁ Γρηγορᾶς συσχετίζει τὴν ἀποσκίρτησή του τὸ 1345 ἀπὸ τοὺς Ζηλωτὲς μὲ τὴν δολοφονία τοῦ πατέρα του, ἐξαιτίας τῆς ὁποίας ἀναζητοῦσε τὸν τρόπο γιὰ νὰ παραδώσει τὴν πόλη στὸν Καντακουζηνό. Κατέλαβε τὴν ἀκρόπολη τῆς πόλης μὲ τὴν σύμπραξη ἀριστοκρατῶν, ἀλλὰ τὸ ἐγχείρημά του δὲν στέφθηκε μὲ ἐπιτυχία – ἡ κακὴ τύχη τοῦ πατέρα του καταδίωκε καὶ τὸν ἴδιο (*Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*, XVI 10, 740,10-741,6). Ὁ Γρηγορᾶς δὲν ὑπεισέρχεται σὲ λεπτομέρειες γύρω ἀπὸ τὴν ἀντεπανάσταση τοῦ Ἰωάννη Ἀποκαύκου, τὴν δολοφονία τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν Ζηλωτῶν Μιχαὴλ Παλαιολόγου καὶ τὴν ἐκ νέου ἐπικράτηση τῶν Ζηλωτῶν.

**8.** *Παλαιολόγος ὁ Μιχαήλ*: Περὶ αὐτοῦ δὲν γνωρίζουμε τίποτε πέραν τῶν ὅσων ἀναφέρει ὁ Καντακουζηνὸς (πβ. *PLP* 21527). Ἡ δολοφονία του ἄφησε πάντως ἀδιάφορο τὸν δῆμο τῶν Θεσσαλονικέων: *ὁ δῆμος οὐδὲν ὑπὲρ τοῦ πεσόντος ἠγανάκτησεν* (Καντακουζηνός, II, 570,15. 571,13-14).

**41-43.** *δεξαμενάς – ἀνεβάπτιζον*: Ὁ Καντακουζηνὸς δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ δῆμος ἀπὸ τὴν μία μεριὰ χαιρόταν γιὰ τὴν δολοφονία τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν Ζηλωτῶν Μιχαὴλ Παλαιολόγου καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη συμπεριφερόταν μὲ ἀσέβεια πρὸς τὰ ἱερὰ καὶ ὅσια, ἐμπαίζοντας τὰ μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας μὲ ἀναβαπτίσεις σὲ δεξαμενὲς τῶν ὀπαδῶν τοῦ Καντακουζηνοῦ (*καὶ τὰ ἄλλα ἐξωρχοῦντο τῶν Χριστιανῶν μυστήρια*, II, 571,6-7). Οἱ Ζηλωτὲς σίγουρα δὲν ἦταν αἱρετικοὶ οὔτε σχετίζονταν μὲ τὴν αἵρεση τῶν Βογομίλων, ὅπως ὑποστηρίχθηκε παλιότερα. Τί ἀκριβῶς σήμαιναν αὐτὲς οἱ ὑπερβολὲς τοῦ δήμου δὲν εἶναι ξεκάθαρο, μποροῦμε ὅμως νὰ ὑποθέσουμε ὅτι διασκέδαζαν ἁπλῶς τὸ πλῆθος, ἐφόσον οἱ παριστάμενοι γιὰ τὸ θέαμα ἔπρεπε νὰ πληρώσουν: *τούς τε παριόντας ἐκέλευον ἀργύριον ῥητὸν κατατίθεσθαι εἰς τὴν ἑορτὴν* (II, 571,1-3). Weiss, *Joannes Kantakuzenos*, 96-97).

**65.** *Στρατήγιος*: Ἄγνωστος ἀπὸ ἄλλη πηγὴ κλειδοῦχος τῆς ἀκρόπολης τῆς Θεσσαλονίκης (*PLP* 26888).

**70.** *Κωκαλᾶς*: Ὁ Γεώργιος Κωκαλᾶς (*PLP* 14089) καὶ ὁ ἀρχηγὸς τῶν *παραθαλασσίων* Ἀνδρέας Παλαιολόγος (*PLP* 21495) ἐναντιώθηκαν σχεδὸν ἐξαρχῆς στο σχέδιο

τοῦ Ἀπόκαυκου νὰ παραδώσει τὴν πόλη στὸν Καντακουζηνό. Τὴν ἀντιπολιτευτική τους διάθεση ὁ Καντακουζηνὸς τὴν ἀπέδωσε στὴν φιλοδοξία τους νὰ πάρουν στὰ χέρια τους τὴν ἐξουσία: *Ἀνδρέας δὲ ὁ Παλαιολόγος ἐδυσχέραινεν ἄλλων προτιμωμένων, ὧν ᾤετο αὐτὸς δίκαιος εἶναι ὑπερέχειν* (II, 575,1-2). *Κωκαλᾶς δὲ οὐδ' αὐτὸς μὲν ἡσυχάζειν ἐγίνωσκεν ἐν τοῖς παροῦσιν, ἀλλὰ περὶ τῆς ἀρχῆς ἐπεβούλευεν Ἀποκαύκῳ· μᾶλλον γὰρ ἑαυτῷ ἢ ἐκείνῳ ᾤετο προσήκειν* (II, 575,17-19). Weiss, *Joannes Kantakuzenos*, 97-98.

## ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

## ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΚΕΝΟ ΜΙΑΣ ΕΚΑΤΟΝΤΑΕΤΙΑΣ

Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰώνα ἕως καὶ τοὺς ἱστορικοὺς τῆς Ἁλώσεως ὑπάρχει ἕνα ἱστοριογραφικὸ κενὸ σχεδὸν μίας ἑκατονταετίας. Μᾶς παραδίδονται κυρίως χρονογραφικὰ κείμενα, τοπικὰ χρονικὰ καὶ μικρὲς ἱστορικὲς πραγματεῖες, ποὺ κατέγραψαν τὴν κατάκτηση τῆς βαλκανικῆς χερσονήσου καὶ τὸν ἀποκλεισμὸ τῆς πρωτεύουσας ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανούς. Ἡ συγγραφικὴ παραγωγὴ σὲ ἄλλους τομεῖς δὲν σημείωσε αἰσθητὴ κάμψη, ὥστε νὰ δικαιολογεῖ τὴν παραμέληση ὁλοκληρωμένων ἱστορικῶν ἔργων. Ἀλλὰ ἡ ἱστορία γράφεται κατὰ κανόνα ἀπὸ τοὺς νικητές, καὶ ἴσως αὐτὴ ἡ πραγματικότητα ἐξηγεῖ τὴν περίοδο τῆς σιωπῆς. Γεγονὸς εἶναι ὅτι ἀκόμη καὶ οἱ ἱστορικοὶ ποὺ ἔγραψαν γιὰ τὴν τελευταία ἅλωση καὶ κατὰ τὴν ἐξιστόρησή τους ἀναφέρθηκαν σὲ προγενέστερα τῆς μεγάλης καταστροφῆς γεγονότα (Δούκας, Χαλκοκονδύλης), αὐτοὶ οἱ ἴδιοι ἔστρεψαν περισσότερο τὴν προσοχή τους στὰ ἔργα καὶ τὶς ἡμέρες τῶν κατακτητῶν παρὰ στὴν πάτριο ἱστορία. Προφανῶς δὲν εἶχαν ἀντικείμενο γιὰ νὰ γράψουν – τὴν πολιτικοστρατιωτικὴ δράση τὴν μονοπωλοῦσαν πλέον ἐπὶ δεκαετίες οἱ Τοῦρκοι, ἐνῶ τὴν ἐσωτερικὴ πολιτικὴ ἀμαύρωναν ἕως καὶ τὶς παραμονὲς τῆς καταστροφῆς οἱ πολιτικοθρησκευτικὲς ἀντιθέσεις καὶ ὁ ἔλεγχος τῆς ἐξουσίας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ τουρκικὴ ἐπέλαση εἶχε προχωρήσει σχεδὸν μέχρι τὶς πύλες τῆς πρωτεύουσας, ἡ ὁποία ἐπανειλημμένα ἀντιμετώπισε ἀπὸ τόσο κοντὰ τὶς ἐχθρικὲς δυνάμεις.

Ἡ Πόλη ἔπρεπε νὰ ἔχει πέσει κανονικὰ κατὰ τὸν ὀκταετὴ ἀποκλεισμὸ τοῦ Βαγιαζὶτ (1395-1402), ὁ ὁποῖος ἀπέσυρε ἀπροσδόκητα τὸν στρατό του γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει τὸν μογγόλο στρατηλάτη Τιμοὺρ στὴν μάχη τῆς Ἄγκυρας